आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

भट्टकुमारिलप्रणीतटुप्टीकाख्यव्याख्यासहितं

# श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

( तस्य [illegible]शद्वादशाध्यायात्मकोऽन्तिमो विभागः )

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

# श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

( एकादशद्वादशाध्यायौ )

( मीमांसाकण्ठीरव-भट्टकुमारिलप्रणीत - टुप्टीकाख्य - व्याख्यासहितशाबर भाष्योपेतउत्तरषट्कस्यान्तिमो भागः )

एतत्पुस्तकं

म. म. प्राध्यापक

**काशीनाथ वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, एम्. ए.**

तथा

**पं. गणेशशास्त्री जोशी**

आयुर्वेदविशारद, साहित्यविशारद

इत्येतैः

पाठभेदटिप्पण्यादिभिः पुनः संशोधितम् ।

तच्च

**श्रीमान् गणपतराव यादवराव नातू, एम्. ए.**

कार्यकारीविश्वस्तः, आनन्दाश्रमसंस्था

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमान् महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रयित्वा

शालिवाहन (१८९६) शकाब्दे वैकुण्ठचतुर्दश्याम्

( कार्तिक शुक्लचतुर्दश्यां, गुरुवासरे, १९७४ खिरस्ताब्दस्य

एकादशमासस्य सप्तविंशतिदिनाङ्के) प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

शकाब्दः १८९६, खिरस्ताब्दः १९७४

## मीमांसादर्शने–एकादशद्वादशाध्यायस्था-
## धिकरणानांवर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

---

| अधिकरणम् । | पुटसंख्या । |
|---|---|

### अ.

| अधिकरणम् । | पुटसंख्या । |
|---|---|

अधिकरणम् । पृष्ठसंख्या ।

## क.



## ग.



## च.



## ज.



## त.

आधिकरणम् । पुटसंख्या ।

द.



न.



प.

### ब.



### भ.



### य.

| अधिकरणम् । | पृष्ठसंख्या । |
|---|---|

**अधिकरणम् ।** **पुटसंख्या ।**

**ह.**



**एकादशद्वादशाध्याययोरधिकरणानां वर्णानुक्रमसूचीपत्रं संपूर्णम् ।**

## अथैकादशेऽध्याये प्रथमः पादः ।

---

( दर्शपूर्णमासादिष्वाग्नेयादीनां समुच्चितानामेकस्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

[ १ ] प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्तयिष्यामः× । तत्र यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते । यथा; बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः । यस्त्वावृत्त्योपकरोति स आवापः । यथा, तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम् । श्लोकमप्युदाहरन्ति– =

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः ।
एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥ इति ।

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थे त्वप्रयोजक इति । यः परार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परस्तस्याप्रयोजकः । यथा, पश्वालम्भो यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो लोहितशकृत्कर्मणोरप्युपकरोतीति । एवमेव प्रसङ्गः स्यात् । अयं तु विशेषः । विद्यमाने स्वके विधाविति । यद्यप्यस्यान्यो विधिर्विद्यते, परविधिना तु कृतार्थत्वान्न क्रियते । यथा, प्रयाजाः+ पशोरपि चोदकेन प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि । पश्वर्था एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

---

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयौ वृत्तौ । तत्राभ्युच्चयो नाम न किंचिद्वस्तुरूप विद्यते । किंतूपहोमैरनूयाजा न बाध्यन्त इति बाधाभावमात्रमभ्युच्चय इत्युच्यते । अस्मिंश्च दशमे चोदकप्राप्तानां प्रत्यक्षविहितानां च पदार्थानामियत्ता चिन्तिता । इह त्वेकादशे, इयत्ताविशेषश्चिन्त्यते । यत्र त्रयो यागाः श्रूयन्ते तत्र, सेयमियत्ता किं तन्त्रेणोताऽऽवृत्त्येति ।

---

× वर्तयिष्यते—ग. । = श्लोकमुदा—क. ख. मु. । + प्रयाजाः परार्थाः पशोः—ग. ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते । तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातम् । तदुच्यते । दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि । तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत भेदेनेति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते । स्वर्गकामपदेन तावत्पुरुषोऽभिधीयते । यजेतेत्यनेनापि यागानिर्वृत्तिः । तयोर्वाक्येन संबन्धः । केनेदानीं फलमुच्यते । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्यायं वक्ता । न खलु कश्चित्पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव* न जानीमः कस्य स्वर्गे काम इति । य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवतीति= । एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति । यदा स्वर्गकामस्तदा

---

ननु दशमानन्तरमङ्गानां तन्त्रावापचिन्ता युक्ता, तेषामियत्तावधारणात् । प्रथमेऽधिकरणे फलं चिन्त्यते । तच्चेयत्ता न भवति । तस्मात्तस्य दशमेन नास्ति संबन्धः । किमेकैकस्य फलमुत संहतानामिति कीदृशो दशमसंबन्धः ।

उच्यते । यदि समुदितानामेकं फलं ततस्तन्त्रावापचिन्ता घटते । अथैकैकस्य फलं, ततस्तन्त्रं नास्त्येव । तस्मात्प्रथमाधिकरणमारभ्यते+ तन्त्रावापसिद्धये । द्वितीयादीन्यपि प्रसङ्गेन, किं संहतान्यङ्गान्येकं क्रतूपकारं कुर्वन्ति, उत निरपेक्षाणीति । अथवा तन्त्रावापसामान्येन प्रथममधिकरणं चिन्त्यते । यजेत× ' इत्यनेनाऽऽक्षिप्तः कर्ता स विशेष्यते स्वर्गकामशब्देन । यथा-राजा राजसूयेन यजेत ' इति । विशेषणं च कर्माङ्गं भवतीति ।

एवं÷ च यदि स्वर्गं* नित्यमेव कामयते, नान्यानि ब्रह्मवर्चसादीनि, तथा सत्यसाधारणत्वाद्विशेषणमवकल्पते=+ । न चेदृशः कश्चिदस्ति । यदि वा स्वर्गं न कदाचित्कामयते, तथाऽपि तमपेक्ष्य* विशेषणं घटते । स्वर्गकाम एव य इति । किंत्वीदृशोऽपि नास्ति यो न कदाचित्स्वर्गं कामयते ।

---

* एतदपि—ग. । = न भवतीति—क. । + प्रथमाधिकरणमिति—तन्त्रावापचिन्ताया उपोद्घातरूपमारभ्यत इत्यर्थः । × ' ननु नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते ' इति भाष्यार्थमाह—यजेतेत्यादिना । ÷ ' न खलु कश्चित् ' इत्युत्तर भाष्यार्थमाह—एवं चेत्यादिना । * स्वर्गं नित्यमेवेति—स्वर्गमेव नित्यमित्यर्थः । = विशेषणमवकल्पत इति—स्वर्गमेव यः कामयत इति शेषः + अवकल्प्यते—मु० । * तमपेक्ष्येति—अस्वर्गकाममपेक्ष्येत्यर्थः ।

यजेतेति । अत्रापि न कश्चित्कालविशेषोऽस्ति, यस्मान्नियमेन स्वर्गकामः स्यात् । सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेनोत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित्कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेष्टुम् ।

एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः । किं खलु । फलकामो निमित्तम् । स्वर्गविषये काम उत्पन्ने यजेतेति । यथा कपाले नष्टे यजेतेति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः । फल-

---

अथोच्येत यस्यां वेलायां स्वर्गकामः, तस्यां वेलायां दर्शपूर्णमासादीनि करिष्यति= । एतदपि न घटते । यावत्साङ्गं प्रधानं निर्वर्तयति तावदनेके कामा उत्पद्यन्ते । यदि च शुद्धमेव स्वर्गं कामयेत तथा यथाश्रुतौ दर्शपूर्णमासौ कृतौ स्यातां, नेतरथा । न चेदृशः× कश्चिद्विद्यते तस्मात्कालद्वारेण विशेषणं न घटते ।

योऽयं= नित्यानित्यविरोध उक्तः स नोपपद्यते । कथम् । यस्यापि स्वर्गकामशब्देन फलमभिधीयते, तस्यापि नित्यानित्यविरोधो भवत्येव । दर्शपौर्णमासौ यावज्जीवं कर्तव्यौ ज्ञातौ, पुनः कामेन कर्तव्याविति न कश्चिन्निमित्तेन विशेषोऽस्ति÷ । न चेदृशो नित्यानित्यविरोधो भवति । आग्नेयादय उत्पन्नाः । तेषामुत्पत्तिवचने न नित्यत्वमवगम्यते,, न काम्यत्वम् । ते तु विपरिवर्तमाना एकेन वाक्येन यावज्जीवं प्रति विधीयन्ते, अपरेण स्वर्गम् । न च यावज्जीवस्वर्गकामचोदनयोः× परस्परापेक्षा विद्यते । येन य एव यावज्जीविके कर्तव्यस्त एव काम्येऽपि कर्तव्या इति* । तस्मात्काम्यनित्याभ्यामुत्पत्तिरपेक्षितव्या ।

तेन तर्ह्यन्यथा वर्ण्यते= । स्वर्गकामशब्देन निमित्तं नाभिधीयते । सप्तम्यन्तेन निमित्तमुच्यते । यथा 'भिन्ने जुहोति' इति । यद्वृत्तेन वा; 'यस्योभयम्'

---

= करिष्यतीति—अतः कालद्वारेण विशेषणत्वं युज्यत इति पूरणम् ।
× ईदृश इति—साङ्गप्रधानप्रयोगसमाप्तिपर्यन्तं स्वर्गमेव कामयमान इत्यर्थः ।
= भाष्यकारेण फलकामो निमित्तं भवत्वित्याशङ्क्य, नित्यानित्यसंयोगविरोधात्परिहारोऽभिहितः । तमाक्षिपति—योऽयमित्यादिना । ÷ विशेषोऽस्तीति—फलस्येति पूर्वशेषः । + स्वर्गचोदनयोः—ध. । * इतीति—इत्यवगमाद्विरोधः स्यादिति पूरणम् ।
= वर्ण्यत इति—नैमित्तिकत्वनिराकरणमिति शेषः ।

कामो= निमित्तमिति चेत्। न× नित्यत्वात्, इति। नित्यान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि। तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेषां विहन्येत। तत्र नित्यत्वचोदना+ यावज्जीविकाद्या उपरुध्येरन्÷। लिङ्गानि च, अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेदित्येवमादीनि। परिशेषात्फलसंयोग एवायम्। कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम्।

तदुच्यते। स्वर्गकामो यजेतेति, यदि वा स्वर्गकामो यागायोपदिश्यते। यथा लोहितोष्णीषाः* प्रचरन्तीति। यदि वा यागः स्वर्गकामाय। यथा मलिनः स्नायात्, बुभुक्षितोऽश्नीयादिति। तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्तेत। को हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत्। तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति। अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति। तं पुरुषः स्वार्थेन

---

इति। न चायं सप्तम्यन्तः। न च यद्वृत्तेन* युक्तः। तस्मादनेन स्वर्गं कामयमानः पुरुषोऽभिधीयते। स च पुरुषः किं साध्यत्वेन स्वर्गं कामयते, उत साधनत्वेनेति। द्विप्रकाराऽपि× कामनाऽस्ति। यद्ययं साधनत्वेन स्वर्गमिच्छति तथा सति प्रीतिविशिष्टेन द्रव्येण यागः साधनीयः, तदाऽपि* न कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येन फलमभिधीयेत। यो ह्ययं= स्वर्गकामशब्दः स साधनवचनः। अनेनापि प्रकारेणानारभ्यव्यमधिकरणम्।

इदं तु षष्ठे निराकृतम्। स्वर्गस्य+ साधनत्वेन न कामना। किं कार-

---

=(अ० ६ पा० २ अ० २ सू० ९)। ×(अ० ६ पा० २ अ० २ सू० १०)। + नित्यचोदना–मु०। ÷ उपरुध्यन्ते–क.। अपरुध्यन्ते–ख. मु.। * लोहितोष्णीषाः। यदि—क. ख. मु.। * यद्वृत्तेनेति—इयं चान्वाचययुक्तिर्दर्शपूर्णमासादिषूपन्यस्ता। अन्यथा 'यः कामयेत प्रजायेय' इत्यादिषु यच्छब्दयोगात्कामनाया निमित्तत्वं स्यात्। मूलयुक्तिस्तु विधिना फलस्यापेक्षितत्वादिति। × द्विप्रकारा–ज. मु.। * तदा च–च. ज.। = योऽप्ययं स्वर्ग– च. ज.। + स्वर्गस्य साध्यत्वेन कामना—च. च.।

करोतीति । तथा कर्मचोदनार्थवती भवति* । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भविष्यति । स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्मा-द्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः। स्वर्गकामस्यानेक= उपकारः पशुपुत्र-ग्रामान्नाद्यादिलाभः । स यदि पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति । तथा÷ चा-ऽऽनर्थक्यमेव । अनन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव ग-म्यते । तस्माद्यागात्स्वर्गो भवतीति+ ।

तत्रानेककर्मसंनिपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः । किं तन्त्रमेषां फलमुत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । इमान्याग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथग्भूता-न्युत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्सांविधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाऽऽकाङ्क्षितत्वाद्भेदेनैव संबध्यते । तस्मात्प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

---

णम् । सर्वे ह्येवं कामयन्ते, स्वर्गो मे स्यादिति । साध्ये च मुख्या कामना, सा-धने तु नान्तरीयकी, साधनेन विना साध्यासंभवात् । तस्मात्साधने या कामना सा गौणी । अपि च ' यजेत ' इति भावनावचनः श्रुत्या पुरुषार्थमाक्षिपति । स चाऽऽक्षिप्तः किमंशं× प्रथमं पूरयति । यदि च किमंशो÷ यागेन पूर्येत तदा चोदितमपि यागं न कश्चित्कुर्यात् । तत्र विधिर्व्याहन्येत । तस्माद्यः स्वर्गं साध्यत्वेन कामयते, तेन लक्षणयोपाय आक्षिप्तः। तत्रोपायत्वेन यागो विधीयते।

अत्र ग्रन्थः । य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकस्तेनैतान्यभिधाय **फलसंबन्धः कृतः**, दर्शपूर्णमासशब्देनेति । **य एषां समुदितानामिति** । केषा-म्—आग्नेयादीनाम्, **एकः शब्दो वाचक** इति—दर्शपूर्णमासशब्द इत्यर्थः । **तेनैतान्यभिधायेति**-दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधाय **फलसंबन्धः कृत इति** । तद्-

---

* भविष्यति—ग. । = स्वर्गकामस्यानेकपुत्रपशुग्रामान्नाद्यादिलाभकरः—क. ख. ग. । ÷ तथा चोदनानर्थक्यमेव—ग. । + भवति—क. ख. । × किं शब्दं—ज. मु.। ÷ किं शब्दो–च. ज. ।

एवं प्राप्ते,× इदमारभ्यते, प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् । पृथग्भूतानामप्येतेषामाग्नेयादीनां ततः स्यादैककर्म्यम् । कुतः । प्रयोजनाभिसंबन्धात् । प्रयोजनं फलम् । तत्प्रत्येतेषां= समेतानां संबन्धात्–संयोगादित्यर्थः । ऐककर्म्यमिति । कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते, क्रियत इति । तद्येषामेकं तान्येककर्माणि । तेषां भाव ऐककर्म्यम् । एकफलमित्यर्थः* । कथं पुनर्ज्ञायते समेतानामाग्नेयादीनां फलेन योग इति । एकशब्दाभिसंयोगात् । य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेनैतान्यभिधाय फलसंबन्धः कृतः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन । यथा ग्रामेणोदपानः खेयः, ग्रामेण तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः । एवमिहापि ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

नायमेकान्तः, यत्समुदायशब्देन संयुज्योच्यते= तत्समुदितानामेव भवतीति । भेदेनापि किंचिद्भवति । यथा गणाय स्नानं, गणानुलेपनमिति, अनुलेपनादिशेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो× न समुदायेन संबध्यते । केन तर्हि । समुदायिभिः ।

युक्तम् । न दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायवचनः । यदि समुदायवचनः स्यात्तथा सति समुदायो न द्रव्यं, न देवता, न क्रिया । किं तर्हि । गुणोऽसौ÷ । तस्य गुणत्वाद्यागेन× सामानाधिकरण्यं न स्यात् । अस्ति च सामानाधिकरण्यं दर्शपूर्णमास याग इति । तस्मात्समुदायिवचनोऽयम् । 'एकशब्दाभियोगात्' इत्येतदन्यथा वर्ण्यते । भावयेत् । किं, स्वर्गं, केन, यागेन, करणेन दर्शपूर्णमाससंज्ञकेन । स्वर्गः प्रधानभूतो यागः साधनमुपादीयमानश्च । तस्मात्तेषामितरेतरयोगो विवक्षितः ॥ १ ॥

---

× एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रयोजन-ग. । = तत्प्रत्येषां–क. । * ऐकफल्यं–ख. । = संयोज्य–ख. । × संयुज्य—ग. । ÷ गुणः–मु. । + यागेन–क्रियास्वरूपेणेति शेषः ।

प्रतिपुरुषं हि स्नानाद्यावर्तते । अतः शेषवद्वा फलं भिद्येत, कूपवद्वा तन्त्रं स्यादिति, अवैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः । तस्माद्धेत्वन्तरं वक्तव्यम्, अत्रैष विशेष इति ॥ २ ॥

सोऽयमुच्यते—

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं कुर्यादिति । किं तर्हि । फलमुद्दिश्य यागो विधीयते । स्वर्गं यागेन कुर्यादिति । किं कारणम् । याऽत्र विधायिका विभक्तिः यजेतेति, सा यागं श्रुत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात् । न च श्रुत्यर्थे संभवति वाक्यार्थो ग्राह्यः । श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद्यदि फलं विधीयते । फले विधीयमाने यजत्यर्थोऽनूद्येत । न हि द्वयोर्विधीयमानयोः संबन्धोऽस्ति । अनुवादश्च संनिहितानामाग्नेयादीनां स्यात् । तानि च परस्परानपेक्षाणि मिथो विभक्तान्युत्पन्नानीति विभागेनैव तैः फलं संबध्यते× । अथ पुनर्यजत्यर्थे विधीयमान आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्वृत्तावुपादेयत्वेन चोद्यन्ते । चोदितानां समुदितत्वं गुणः संनिधानविशेषाद्यो गम्यते स विवक्षितो भवति । अविवक्षायां कारणाभावात् ।

यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्टुं न शक्यन्ते । न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति । यत्कारणम् । विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसंबन्धो

---

॥ २ ॥

—

अत्र ग्रन्थः* विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसंबन्धो भवतीति । अयुक्तमिदं दूषणम् । अरुणादीनामप्ययं दूषणप्रकारः स्यात् । यथा भवता वर्णितम् । बलीयांश्चायमेव+ न्यायः, यद्भावनया सर्वेषां संबन्ध इति इतरेतरसंबन्धस्त्वार्थः ।

---

× संबध्येत—ग. । * अत्र ग्रन्थः—चोद्यग्रन्थ इत्यर्थः । + किंच निरवकाशमेवेदं चोद्यमित्याह—बलीयांश्चेति ।

भवति। किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं, यावता रुपवतामाग्नेयादीनां संनिधावरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यजतिशब्दः समुदायवचन इति×। किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः। अनर्थकश्च, नित्यानुवाद-मात्रम्। यथा, इन्द्रेण देवेन वृष्टम्=, इडान्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति। अथवा, वाक्यार्थस्यैवात्र विधानं न्याय्यम्। श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थक एवाऽऽपद्यते। वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणेनार्थवान्÷। यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते। प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वादिति न किंचिदनर्थकम्। तस्मादेष पक्षो ज्यायान् ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात्प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

यत्तु शेषवदिति—शेषस्यानुलेपनादेः परार्थेन विधानं, पुरुषसंस्कारत्वेन। एवं दृष्टार्थो× भवति। अन्यथा, अदृष्टं कल्पयितव्यं

---

अत्र÷ ग्रन्थः। किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं, यावता रुपवतामाग्नेयादीनां संनिधावरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यजतिशब्दः समुदायवचन इति। तदयुक्तम्। यथैवाऽऽग्नेयादीनां द्रव्यदेवतेन रूपवत्त्वम्, एवं प्रयाजादीनामपि। तत्र न कश्चिद्रूपे× विशेषो विद्यते। न च संनिधाने। तस्मात्प्रकृतत्वाविशेषात्सर्वेषामेव फले विधानं स्यात्।

यदपि= च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गमिति संबन्ध इति। एतदपि भावार्थाधिकरणे* निराकृतम्। याग+ एव फले विधीयते। तस्माद्भावना सर्वविशेषणविशिष्टा विधीयते ॥ ३ ॥

---

× इति ज्ञानम् ग. । = दृष्टम्–क. ग. । ÷ विशेषेण—ग. । × दृष्टोऽर्थः–ख० मु। ÷ अत्र ग्रन्थ—परिहारग्रन्थ इत्यर्थः। × कश्चिद्रूपविशेषः—मु०। = यदपि परिहारान्तरमुक्तं, अथवेत्यादिभाष्येण, तदपि निराकरोति—यदपीत्यादिना। *(अ० २ पा० १ अ० १)। + याग एवेति–भावार्थाधिकरणन्यायेन हीति पूर्वं शेषः।

स्यात् । तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति । शक्नोति च संबन्धात्पुरुषाँल्लक्षयितुम् । अदृष्टं वा कल्प्यतां, लक्षणा वेति । दृष्टा लक्षणां कल्पयितुं न्याय्या । तस्मात्पुरुषलक्षणार्थो गणः । न च लक्षणं कार्येण संबध्यते । किं तर्हि । लक्षितः । तद्यथा शुक्लवाससमानयेति । यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषलक्षणार्थमुच्येते, न तदाऽऽनयनेन संबध्येते, इति । एवमिहापि न गणः कार्येण संबध्यते । किंतु पुरुषा एव कार्येण संबध्यन्ते । तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ॥ ४ ॥

( अङ्गानां प्रधानोपकाररूपैककार्यार्थत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

अङ्गेष्विदानीं चिन्ता । किमङ्गानि संभूय कार्यं कुर्वन्ति, उत भेदेनेति । तत्रेमुच्यते—

[ २ ] अङ्गानां तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम्× ॥ ५ ॥ पू०

यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं, नैवमङ्गानाम् । अङ्गानां= तु प्रयोजनान्यत्वम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलम् । किं कारणम् । शब्दभेदात् । चोदनाभेदादित्यर्थः । सामिधो यजति, तनूनपातं यजति, इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्त्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते । तानि पृथगेव प्रयोजनान्याकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन । साहित्यस्यानुक्तत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसंबन्धो विज्ञायते । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु÷ सौर्यादिषु पृथक्त्वेन चोदितेषु पृथगेव फलसंबन्धो भवति ॥ ५ ॥

---

॥ ४ ॥

—

'समिधो यजति' इत्येवमादीनि परस्परनिरपेक्षाण्युत्पद्यन्ते । उत्पद्यमानानि प्रयोजनमपेक्षन्ते । प्रयोजनापेक्षायां चैकैकं* क्रतूपकारं साधयतीतरनिरपेक्षम् । नात्र कश्चिच्छब्दोऽस्ति, य इतरेतरयोगं कुर्यात् । येनैतानि संहत्य कार्यं कुर्युः । तस्मादेकैकस्य क्रतूपकारः कार्यम् ॥ ५ ॥

—

---

× क्रतुवत्फलान्यत्वं—ग. । = अङ्गानां पृथक् प्रयोजनम् । क० ख० । ÷ क्रतुषु पृथक्त्वेन—क० ख० । * एकैकमिति—प्रत्येकमेवाङ्गमित्यर्थः ।

**अर्थभेदस्तु तत्रार्थेहैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥ सि०**

**युक्तं, यत्क्रतुषु फलभेदः। शब्देन तत्र भिन्नानि फलान्युक्तानि। सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति। इहैकार्थ्यं–सर्वेषामङ्गानामेकोऽर्थः, प्रधानेषूपकारः। उपकारापेक्षायां ह्यङ्गानि श्रूयन्ते। तानि सर्वाण्येकार्थानि भवन्ति। नन्वेवं सत्येकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति। वक्ष्यते तत्परिहारः, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र** यथा विकल्पो न भवति।**

---

**नन्वेवं सत्येकार्थत्वादेषां विकल्प इति।** एषा परिचोदना नोत्तिष्ठति। कथमत्र पूर्वः पक्षः, एकैकमितरनिरपेक्षं क्रतूपकारं साधयतीति। तेनार्थादेव विकल्पः।

'अर्थभेदस्तु तत्रार्थेहैकार्थ्यादैककर्म्यम्' इत्यनेन यदीतरेतरयुक्तानां क्रतूपकारः प्रतिपादित एवं पूर्वपक्षनिराकरणं कृतं स्यात्। एवं च कृत्वा विकल्पपरिचोदना नोत्तिष्ठति।

अथेदं सूत्रं नेतरेतरयोगं प्रतिपादयेत्क्रतूपकारं÷ प्रति। तथा च सति किं निराकृतं पूर्वपक्षस्य। यदपि,= **अथ यदुक्तम्**, इत्यादिना तदेकार्थत्वेन, इत्युक्त्वा, **न परिह्रियते। सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः।** भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः। **तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनीति।** अनेन किं सिध्यति पूर्वपक्षवादिनः। एवमपि+ सर्वाण्येव प्रयोक्तव्यानि। सा च परिचोदना, या स्वपक्षं वा स्थापयति,* परपक्षं वा दूषयति÷। यश्च दृष्टान्तः,= असौ सुतरामविकल्पं प्रतिपादयति।

अयमप्ययुक्तो ग्रन्थः ×। **सामिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते, सामिधाजिः प्रयोक्तव्य** इति। यदि सत्तामात्रमनेन क्रियते, तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेषां+ प्रकरणेन संबन्ध एव न स्यात्। द्वयोर्हि साकाङ्क्षयोः

---

** ( अ० ११ पा० १ अ० २ सू० १६ )। * इत्यत्र। तथा च विकल्पो–ग०। ÷ प्रतिपादयेत्, क्रतूपकारं प्रति त्वैकार्थ्यम्—क० ज०। = एवं 'शब्दभेदान्नेति चेत्' इति सूत्रे यच्चोद्यभाष्यं तदप्यनुभाष्याऽऽक्षिपति—यदपीत्यादिना। एवमपीति–उक्तचोदनया कार्यभेदे सत्यपीत्यर्थः। × साधयति–क० ज०। ÷ दूषयतीति—अत्र च स्वपक्षः—विकल्प इति। परपक्षः–समुच्चय इति। न चावान्तरकार्यभेदेन विकल्पस्य समर्थनं समुच्चयस्य दूषणं वा संभवतीत्याशयः। = दृष्टान्त इति—'तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनि' इति भाष्योक्त इत्यर्थः। × ग्रन्थः–परिहारग्रन्थ इत्यर्थः। + निराकाङ्क्षत्वादिति–समिदादिवाक्यैः स्वरूपमात्रबोधने क्रियमाणे विध्यभावेन फलनिराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः।

अत ऐकार्थ्यादङ्गानामेकं कार्यमिति ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

अथ यदुक्तं, चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति । तत्परिहर्तव्यम् × । परिहृतं तदेकार्थत्वेन । न परिह्रियते । सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः । भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनि । सर्वाणि तावत्क्रियाया उपकुर्वन्ति, । अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः । इदं तर्हि परिह्रियते । यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते, समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात्प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न त्वत्र= प्रयोग उच्यते । किं तर्हि । रूपमात्रमाख्यायते । एवंलक्षणको याग इह भवतीति । तत्कस्य हेतोः प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क्व पुनरेषां प्रयोग उक्तः । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥ ७ ॥

---

संबन्धो भवति । तस्मादुत्पद्यमानानामेवैतेषां तिस्र आकाङ्क्षा उत्पद्यन्ते । विधायको नास्तीति चेत् । अर्थवादादिना कल्प्यः । यत्र च विधायको विद्यतेऽङ्गानां तत्रा(प्ये)कं कार्यं वाच्यं सिद्धान्तिना । तत्र योपपत्तिः साऽत्रापि भविष्यति, इत्यनयोपपत्त्यैतन्न घटते, यद्विधायको नास्तीति ।

तस्मादेतानि सूत्राण्यन्यथा वर्ण्यन्ते । ‘ अर्थभेदस्तु तत्रार्थेहैकार्थ्यादैककर्म्यम् ’ इत्यनेन सूत्रेण सर्वेषामङ्गानामितरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्वृत्तिः फलं कथ्यते । कथंभावाकाङ्क्षायामुत्पन्नायामङ्गसंबन्धः । स कथंभावो यस्मिन्नेव क्षणे प्रयाजान् गृह्णाति तस्मिन्नेवानुयाजादीन्यपि । न च भिन्नः कथंभावः, येन भिन्नानि संबध्येरन् । तस्मात्सर्वेषामितरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्वृत्तिः फलम् ॥ ६ ॥

---

शब्दभेदान्नेति चेत्—इति प्रत्यनुभाषणसूत्रम् ॥ ७ ॥

---

× तत्परिह्रियते । सर्वाणि च—मु. । = न त्वत्र तेषां—ग. ।

कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमानेऽङ्गानामपि ताच्छब्द्यं स्यात्प्रयोगस्य। तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देनाङ्गानामपि प्रयोग उच्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। कुतः। कर्मार्थत्वात्। क्रियार्थत्वादित्यर्थः। फलस्य क्रियार्थौ दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति। तत्राऽऽकाङ्क्षा भवति, कथमिति। सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते×। समिधो यजति, तनूनपातं यजतीत्येवमिति। तत्कस्य हेतोः। तदर्थत्वात्। तदर्था एताः समिदादिचोदनाः। तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्संनिधानाच्च+। सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोरितिकर्तव्यता। न चेतिकर्तव्यतामन्तरेण कर्मचोदनाऽर्थवती भवति। तस्मात्सेतिकर्तव्यताकस्य= कर्मणः प्रयोगश्चोद्यते। तथा च सिद्धमेतत्प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देनाङ्गानां प्रयोगश्चोद्यत इति। एवं च सत्येकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि* तत्र यथा प्रधानानामेकशब्दाभिसंयोगात्फलैक्यम्, एवमङ्गानामपीति ॥ ८ ॥

अत्राऽऽह। नैतद्युक्तम्। कुतः।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

कर्तुर्यश्च÷ प्रधाने विधिः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। यश्चाङ्गेषु साङ्गाभ्यामिति, तयोर्नानार्थत्वम्। प्रधानविधिः फलार्थः। अङ्गविधिः प्रधानार्थः। तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रत्यनूद्यानि। न च विध्यनुवादौ युगपत्संभवतः। तस्मान्नैकेन× वाक्येन प्रधानानि, तेषां चेतिकर्तव्यता शक्या विधातुम्।

---

कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात्तदर्थत्वात्। इति प्रत्यनुभाषणपरिहारः ॥ ८ ॥

---

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु-इति पुनः पूर्वपक्षः। यद्यपि

---

× निर्वर्त्यते—ख. ग. + संनिधानाच्चैषां दर्शपूर्ण—ग.। = सेतिकर्तव्यताकः—क. ख. मु.। * अङ्गानीति—ग.। ÷ कर्त्रर्थो यत्र प्रधानेषु विधिः—ग.। × तस्मान्नैकेन प्रधानगनें—ग.।

अतो न प्रधानचोदनागृहीतान्यङ्गानि ॥ ९ ॥

तत्राऽऽह× । नैतदयुक्तम् । युक्तमेतत्* । कुतः ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेनेह स्वर्गस्य क्रियोच्यते । यजेत यागेन स्वर्गं कुर्यात् । स्वर्गार्थं व्याप्रियतेत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते, कोऽसौ व्यापार इति । तत्संनिधौ चाग्न्यन्वाधानादि श्रूयते । तस्मिन्न आकाङ्क्षितत्वात्संनिधानाच्चैतद्भवति, अयमस्मिन् व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोतीति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथवा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानानि प्रति विधिरविरुद्धः । कथं कृत्वा । दर्शपूर्णमासाभ्यां+ स्वर्गसाधनमपूर्व-

---

यागः फलं प्रति विधीयते, इतिकर्तव्यता प्रत्यनूद्येत । न हि सकृदुच्चरित उभयार्थो लभ्यते । आवृत्तौ च वाक्यभेदः । अथोच्येत न यागमनूद्य संबन्धं करिष्यति । किं तर्हि । भावनया सर्वेषां+ संबन्ध इति । तथा सतीतिकर्तव्यता न दर्शपूर्णमासाङ्गं स्यात्= । तत्र को दोषः । सौर्ये, आग्नेयविध्यन्तो न स्यात् । आग्नेयस्येतिकर्तव्यताभावात् ॥ ९ ॥

नैवात्र यागमनूद्येतिकर्तव्यता विधीयते । किं तर्हि । भावनयैवेतिकर्तव्यतासंबन्धः । कथम् । यजेतेत्यस्मिन्भावनावचन उच्चरिते तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र किमंशे भाव्यो यः पुरुषार्थः स उपनिपतति । द्वितीयस्यां करणम् । तृतीयस्यामितिकर्तव्यता । एताश्चापेक्षा÷ यौगपद्येन संबध्यन्ते । क्रमेणाऽऽख्यायन्ते । यथा 'अरुणया क्रीणाति' इति यस्मिन्नेव क्षण एकहायनी संबध्यते तस्मिन्नेव क्षणेऽरुणापि । न च भेदेन । एवमिहाप्येकक्षणोपनिपातस्त्रयाणाम् । प्रयोजकस्य× प्रयोज्यं* प्रति यो व्यापारः स भावनेत्युच्यते ।

---

× अत्राऽऽह—ग. । * युक्तमेव—ग. । + दर्शपूर्णमासाभ्यामिति—ग. । + सर्वेषां—अङ्गानां प्रधानानां चेत्यर्थः । = स्यादिति—किंतु फलभावनासंबन्धात्करणवत्फलाङ्गमेव स्यादिति शेषः । ÷ अपेक्षा इति–अपेक्ष्यन्त इति व्युत्पत्त्या त्रयोंऽशाः कथ्यन्ते । × प्रयोजकस्य—उत्पादकस्येत्यर्थः । * प्रयोज्यं प्रतीति—उत्पाद्यं प्रतीत्यर्थः ।

मुच्यते। तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते। यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। तस्मात्प्रधानप्रयोगवचनेनैवाङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ १० ॥

( समुच्चितानामङ्गानां प्रधानोपकारकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥ )

[ ३ ] एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥ पू०

इदं विचार्यते। किमग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाङ्गयुक्तानामपि× प्रयोगः, अथवा सर्वाङ्गोपसंहारेणैवेति। अथ तत्र किं वृत्तम्, सर्वशक्तौ= प्रवृत्तिः स्यादिति। तत्र नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनया चोदनया योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगः नियम उच्यते, किं* तत्र सर्वाङ्गोपसंहार

यदुक्तं सौर्ये, इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति। उच्यते। भावनया संबध्यमानैवेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णती+ संबध्यते। यथाऽरुण एकहायनीपरिच्छेदद्वारेण क्रयेण संबध्यते। एवं सतीकर्तव्यता पौर्णमासीयागेष्वावर्तते। अमावास्यायागेषु च। तस्मादाग्नेयादीनां फलं साधयतामङ्गमितिकर्तव्यता। सौर्येऽपि= फलं साधयति, इतिकर्तव्यतया भवितव्यम्। अयं× न्यायस्तावद्वर्णित एव। प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता संबध्यते न यागेन। यागस्तु पूर्वापरीभूत इतिकर्तव्यतां गृह्णाति न निष्पन्नरूपः। यदा धातुमात्रमिदं तदा नामार्थे÷ वर्तेत। न च द्वयोर्नाम्नोः संबन्धोऽस्ति* ॥ १० ॥

---

पूर्वस्मिन्नधिकरण इदमवगतमितरेतरयुक्तान्यङ्गानि क्रतूपकारं कुर्वन्तीति। षष्ठे* नित्ये प्रयोग एकदेशेनाप्यधिक्रियते। काम्ये तु कृत्स्नामितिकर्तव्यतां यः

× एकदेशयुक्तानां—ग.। = ( अ० ६ पा० ३ अ० १ सू० १ )। * किमत्रा—ग.। + करणमनुगृह्णतीति—करणानुग्रहद्वारेणेत्यर्थः। = सौर्योऽपि—मु०। × अयमिति—भावनयेतिकर्तव्यतासंबन्ध इति न्यायो भाष्ये नवमाद्य एवोपवर्णित इत्यर्थः। ÷ नामार्थ इति—नामपदस्य याग इत्यादेरर्थे इत्यर्थः। धात्वर्थे—ष. मु०। * संबन्धोऽस्तीति—क्रियागर्भत्वात्संबन्धानामिति शेषः। तथा च भावनाद्वार एव सर्वेषां संबन्ध इति नास्ति यजेर्वैरूप्यमिति भावः।

उत नेति । इहेदानीं फलार्थे प्रयोगे चिन्ता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनया चोदनया योऽयं स्वगार्थे आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोग उत सर्वाङ्गोपसंहार इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् । एकदेशेनाप्यङ्गानां समाप्येत—कर्म प्रयुज्येतेत्यर्थः । कुतः । कृतार्थत्वात् । याऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थे व्याप्रियेतेत्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सैकेनाप्यङ्गेन कृतार्था भवति । समिधो यजति+, एवं व्यापारितव्यम् । तथाऽङ्गद्वयेनाङ्गत्रयेण च । यो यावन्त्यङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति । यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यार्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतादिषु, यो यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्भ्यः फलमश्नुते । ननु= तत्संनिधानाविशेषात्सर्वाण्येवाङ्गानि प्राप्यन्ते । प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् । तद्यथा, वाग्यतास्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति, यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयतीति तावतीष्वपि कृतार्थ उत्तराशब्दः, एवमिहापि यो यावन्त्यत्यङ्गान्युत्सहते स तावन्ति करिष्यति ॥ ११ ॥

फलाभावान्नेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां कर्मणां प्रयोग इति । तन्न । कुतः । फलाभावात् । यावच्छ्रुतं स्वर्गकामस्य स्वर्गकामेनेदं कर्तव्यमिति, तत्साकल्येनाकुर्वतः फलाभावः स्यात् । सर्वं चेदं श्रुतम् । स्वर्गकामो यजेतेत्युक्त्वा सर्वस्याग्न्यन्वाधानादेः कर्मकलापस्याऽऽम्नानात् ॥ १२ ॥

न कर्मसंयोगात्प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः । कर्मसंयोगात् । प्रधानकर्मणा हि फलं संयुक्तम्, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम

---

शक्नोति कर्तुं सोऽधिक्रियत इति स्थितम् । एतेष्वधिकरणेषु स्थितेषु केयं चिन्ता, काम्येषु किमेकदेशप्रयोग उत सर्वाङ्गोपसंहार इति । तस्मादयुक्तो-

---

+ यजतीति—ग. । = न तु— मु. ।

इति, नाङ्गैः। अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते। सा चाऽऽकाङ्क्षैकेनापि कृतार्था भवतीत्युक्तम्। एवं चेत्, प्रयोजनमङ्गकृत उपकारः। फलं च स्वर्गादि, अशब्ददोषं स्यात्। दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे,* दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्येवंशब्दो= न दुष्येत्, तत्संनिधौ चाङ्गानां+ विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः। तस्मान्नाङ्गाभावे× फलाभावः॥ १३॥

एकशब्द्यान्नेति÷ चेत्॥ १४॥

इति चेत्पश्यसि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत्फलं, न समिदादिभ्य इति। नैतद्युक्तम्। किं कारणम्। ऐकशब्द्यात्। एकः शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः समिदादीनां च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। तेन च फलसंबन्धः कृतः। तत्र कुत एतत्, दर्शपूर्णमासतः फलं नेतरेभ्य इति॥ १४॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम्॥ १५॥

नैतदेवम्,× सर्वाणि फलसंयुक्तानीति। किं तर्हि। दर्शपूर्णमासावेव। कथं ज्ञायते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम्। आकाङ्क्षया हि तेषां ग्रहणम्। सा च कथंभावस्याऽऽकाङ्क्षा, कथं कुर्यादिति। न करणस्य, केन कुर्यादिति। तस्य निर्दिष्टत्वात्, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। तस्मान्न समिदानीनां फलेन संयोगः। यदि च संयुज्येरन्, समान्याग्नेयादिभिः स्युः। समत्वाच्चागुणत्वम्। तत्र यदुच्यत एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इति,= तदेव नास्ति,॥१५॥

ऽयं विचारः, गतार्थत्वात्। तेन 'अङ्गानां तु शब्दभेदात्' इत्यारभ्य यावत् 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्येतावदेकमाधिकरणं द्रष्टव्यम्=॥ ११॥ [ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥

---

* फलार्थत्वात्—ग.। = इत्ययं शब्दः—ग.। + वाऽङ्गानां—क० ख०। × अङ्गाभावेन—ग.। ÷ ऐकशब्द्यादिति चेत्—ग०। × न सर्वाणि—क० ख०। = इत्येततदेव—ख० मु०। = द्रष्टव्यमिति—अङ्गानां विकल्पसमुच्चयविचारार्थं द्रष्टव्यमित्यर्थः। एवं यदपरं सूत्रत्रयं 'तथा कर्मोपदेशः स्यात्' इत्यादि तदन्वाचयहेतूपन्यासेन पूर्वाधिकरणस्यैव शेषभूतं द्रष्टव्यमित्यपि ज्ञेयमित्यर्थः।

ऐककर्म्यादिति चेत् ॥ १४ ॥

ये तु–ऐककर्म्यादिति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थः। इति चेत्पश्यसि प्रधानानामङ्गवत्तयाऽङ्गानि क्रियन्त इति। तस्मादैककर्म्यं भवतु। एकमेवाङ्गं प्रयुज्यताम्। एकेनापि * प्रधानमङ्गवद्भवति ॥ १४ ॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

नैतदेवम्। कस्मात्। अर्थपृथक्त्वात्। अर्थपृथक्त्वं भवति। उपकारपृथक्त्वम्। एकेनाङ्गेनार्थवत्तायामल्प उपकारो बहुभिर्महान्। कथं ज्ञायते। समत्वादगुणत्वम्। यद्येकेन बहुभिश्च सम उपकारः स्यात्, ततः÷ एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषामगुणत्वं स्यात्। अनङ्गत्वमित्यर्थः। तत्र बहूनामाम्नानमनर्थकं स्यात्। न चैषां विकल्प इत्युक्तं,+ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र। तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति ॥ १५ ॥

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ सि०

नत्वेतदेवम्, एकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति। कथं तर्हि। सर्वाङ्गोपसंहारेण। कुतः। विधेरेकश्रुतित्वात्। एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयेत्युक्तम्। सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाऽग्न्यन्वाधानादिव्यापारे, तदेकदेशे वा। तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता। कस्मात्। अपर्यायविधानात्। इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते, कदाचित्, समिधो यजति, कदाचित्, तनून-

॥ १४ ॥ १५ ॥

---

* एकेनापि हि–ग०। ÷ तत्र–क० ख०। + इत्युक्तमिति–( अ० ११ पा० १ अ० २ सू० १६ ) एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे, वक्ष्यते तत्परिहार इत्युक्तमित्यर्थः।

पातमिति । कथं तर्हि । नित्यवद्यथाभूतानि च श्रुतानि तथाभूतान्यपेक्षयाऽभिसंबध्यन्ते । अथोच्येत । नित्यवच्छ्रुतानामपि सतामेकदेशोऽपेक्षिष्यत इति । नैतद्युक्तम् । कुतः । अर्थेन युगपत्प्राप्तेः । अर्थेन प्रधानोपकारेण खले कपोतवद्युगपत्संनिपतन्त्यङ्गानि । तत्र न गृह्यते विशेषः, इदं प्राप्यत इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वशब्दार्थो निवीतवत् । यथा, निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति ऋत्विग्विशेषाभावात्सर्वेषां च संनिधानात्सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

तथा कर्मोपदेशः* स्यात् ॥ १७ ॥

तथा च कृत्वा, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति, आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥ १७ ॥

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

तत्र यदुक्तं, यथा क्रत्वन्तरेष्विति । युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्यम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्युक्त्वा पुनरुच्यते, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । किमतः । अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं, न संभूयेति गम्यते, । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधान उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते । अथेह, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यनेन न्यायेन संभूयकार्यमङ्गानां युक्तम् । तस्माद्वैषम्यं क्रतुभिः ॥ १८ ॥

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात्स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

प्राप्तेषु× चोत्तरावत्स्यादिति यदुक्तम्+ । युक्तं यदुत्तरासु यावत्स्वं दोहनम् , अश्रुतित्वात् । नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते । किं

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

---

* कर्मोपदेशत्वात्—मु० । × यथाप्राप्ते च—क० मु० । + यदुक्तं, तत्र युक्तम् । यदु—मु० ।

तर्हि। अनूद्यते। किं× कारणम्। कृतार्थत्वात्। विशेषाणां वाग्विसर्जनादीनां* विधानेन कृतार्थं तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते। विधीयमानेऽर्थद्वये भिद्येत वाक्यम्। अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति। अर्थाच्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्। अर्थादस्वा न दोह्याः स्वास्तु सर्वाः कथं दोह्याः +। उपरिष्टादेतद्वक्ष्यामः, तथा÷ पथःप्रतिषेधः कुमाराणामित्यत्र। तस्माद्यथाकामी प्रतीयते। यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति॥ १९॥

( काम्यानां कर्मणां कामनानुरोधेन पुनः पुनरभ्यासाधिकरणम्॥ ४॥ )

[ ४ ] कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः॥ २०॥ सि०

काम्येषु कर्मसु चिन्ता। किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथवा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यमिति। किं* प्राप्तम्। काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलभेदः। आरम्भभाव्यत्वात्। कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं ज्ञायते। प्राक्कृतात्कर्मणः फलं नास्ति। यदि भवेत्कर्मानर्थकयं स्यात्। कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितोऽवगम्यते=। यच्च प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकाले× च भवति, तत्तेन कर्मणा भाव्यते। कृषिवत्। यथा कर्षणेन धान्यमसच्चेद्भाव्यते, पुनः पुनरपि धान्यवदेतद्भविष्यति*॥ २०॥

आधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः॥ २१॥

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनः पुनः क्रियमाणानामाधिकारो भविष्यति। तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते। तेषां ये प्रथमं यजेरंस्तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुरिति। प्रथमं यजेरन्, द्वितीयं यजेरन्नित्येतदभ्यासे सति= भवति। तस्माद्यावदिच्छमभ्यासः॥ २१॥

---

॥ १९॥ २०॥ २१॥

---

× किं कारणम्। विशेषाणां—क० ख०। * वाग्विसर्गादीनां विधाने—ख०। + न दोह्याः–मु०। ÷ ( अ० ११ पा० १ अ० ८ सू० ५० )। * किं प्राप्तम्। कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः। काम्ये—ग.। = गम्यते–क. ख.। × काले–क० ख। * धान्यवदेव भवि–ग.। = सति। तस्मात्–क० ख०।

सकृत्तु स्यात्कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ पू०

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् । कुतः । कृतार्थत्वात् । सकृत्कृतेन कृतश्चोदनार्थः । न च कृते पुनः कर्तव्यमस्ति । कः पुनश्चोदनार्थः । यागस्य कर्तुः फलं, होमस्य कर्तुः फलमिति । कथं कृत्वा तदुच्यते । इह यजेत,* जुहुयादिति धातुना क्रियोच्यते । प्रत्ययेन कर्ता । तयोः कर्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः । अनुप्रयोगश्च कर्तृप्राधान्य एव भवति, पचति देवदत्त इति । तेन होतुर्यष्टुश्च फलमुच्यते । सकृद्धुतेन सकृदिष्टेन चासौ× होता यष्टा च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । कृतार्थत्वादङ्गवत् । तद्यथा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनायाङ्गानि क्रियन्ते । सकृत्कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते, तद्वत् ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । काष्ठान्याहरेत्युक्तः सकृदाहरति, न पुनः पुनः ॥ २३ ॥

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ सि०

अपि वा नैवं स्यात् , अस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च संप्रयोगे सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्तेतेति । कथं तर्हि । यथाकामी प्रतीयेत । सकृद्वा बहुकृत्वो वा । फलभूमार्थी बहुकृत्वः, संतुष्टः सकृत् । कुतः । अश्रुतित्वात् । नात्र यष्टुर्होतुश्च+ फलं श्रूयते । यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ× प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति । तत्कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु—पाचको लावक इत्येवमादिषु । आख्याते तु न* कर्ता, न क्रिया प्रधानतः । किं तर्हि । भावप्रधानमाख्यातम् । भावनां+ कस्यापि ब्रूते । भावप्रयुक्तस्य

॥ २२ ॥ २३ ॥

---

* यजेत्—क० ग० । × वाऽसौ—क० ग० । + होतुः फलं—क० ख० । × प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः—मु० । * न कर्ता क्रियाप्रधानतः—मु० । + भावना च न कस्यचिच्छ्रूयते । भावनाप्रयुक्तस्य—मु० । भावना कस्यापि युज्यते । कथं ज्ञायते । भावप्रयुक्तस्य—ग. ।

साधनग्रामस्यापेक्षितत्वात् । यजेत, केन, किमर्थं, कथमिति । कर्तृ-प्राधान्ये कार्याभावान्न साधानाकाङ्क्षया भवितव्यम् । न हि भवति पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना च फलस्योच्यते, न क्रि-यायाः । तृतीयानिर्देशात्, उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेतेति । भा-व्यत्वे हि द्वितीयया निरदेक्ष्यत । स्वर्गस्त्वीप्सितः कामसंयोगात्, स्वर्गकाम इति । तदेतदेवमापद्यते, स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावये-दिति । यच्च भाव्यते तद्व्यक्तमसत् । सतो हि भावो नोपपाद्यते । असच्चेत्कर्मणा भाव्यते, पुनः पुनरपि भावयिष्यते× कृषिवत् । तस्मात्फलार्थिना काम्यं यावदिच्छमभ्यसितव्यमिति । यदि च नि-योगतः सकृदेव कर्तव्यं भवेत्ततः, तेषां ये प्रथमं यजेरन्नित्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि ( कल्प्येरन्= द्वितीयं यजेरन्निति । तथा च वाक्यानि भिद्येरन् । ये च द्वितीयं यजेरंस्तेषां गौरतिरात्र इति ) ॥ २४ ॥

ऐकशब्द्यात्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥

यत्त्वङ्गवदिति । युक्तं यदङ्गानां सकृत्प्रयोगः । ऐकशब्द्यात् । एकस्तत्राङ्गानां प्रधानानां चोपदेशकः शब्द* सर्वाङ्गान्यपेक्षया गृह्णातीत्युक्तम् । सा चापेक्षा सकृदेवैष्वङ्गेषु भवति कृतार्था । त-स्मात्तत्र× पुनः पुनः क्रियाया* हेतुर्नास्ति । इह त्वसतः फलस्य कर्मोत्पादकम् । तस्य प्रतिप्रयोगमन्यस्यान्यस्योत्पत्तिरविरुद्धेत्येवम-पदिष्टो हेतुः । तस्माद्विषमत्वमङ्गैः ॥ २५ ॥

---

॥ २४ ॥ २५ ॥

---

× भावयिष्यति–क० ख० मु० । = चिह्नितस्थाने ' न कल्प्येरन् प्रथमं द्वितीयं यजेरन्निति तथा च वाक्यानि भिद्येरन् । ये च प्रथमं यजेरंस्तेषां गौरातिरात्र इति ' एवं पाठ आवश्यक इति भाति । परंत्वादर्शपुस्तकेषु तथा नोपलभ्यते । शब्दः । स चाङ्गान्यपेक्षया—क० ग० । + तस्मादत्र–ग० । * क्रियायां–ग. ।

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

यच्च लोकवदिति, लोके कर्मार्थप्रधानम् । कार्यवशात्सकृद-प्युक्तोऽसकृदाहरति, असकृदप्युक्तः सकृदाहरति, नाऽऽहरति वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः । तस्माल्लोकवदित्य-दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

( दृष्टार्थानामवघातादिक्रियाणां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यासाधि-करणम् ॥ ५ ॥ )

[ ५ ] क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षोऽतस्तन्निर्वृ-त्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥ सि०

व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि, इत्येवमादीनां दृष्टप्रयोजनानां क्रियाणामातण्डुलनिर्वृत्तेः प्रयोगः स्यात् । कुतः । एतासां प्रयोगे प्रत्यक्षोऽर्थो निर्वर्त्यते । तण्डुलाः पिष्टानि च । तैश्चेह प्रयोजनं पुरो-डाशस्य कार्यत्वात् । तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । यदि सकृदेव मुसलस्योद्यमननिपातने कृत्वोत्सृज्येत, उपलाया वा प्रकर्ष-णापकर्षणे, यदेषां कार्यं तन्नैव निर्वर्त्येत । अत आसां तन्निर्वृत्त्याऽ-पवर्गः स्यात् । आतण्डुलनिर्वृत्तेरा च पिष्टनिर्वृत्तेरभ्यास इति ॥२७॥

( चयनेऽदृष्टार्थस्य सर्वौषधावघातस्यानभ्यासाधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥ सि०

यत्र तु दृष्टं कार्यं* न वर्तते । यथाऽग्निचित्याम्, औदुम्बरमुलू-खलं सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यत्र तदुपदधातीति । तत्र तण्डुलनि-र्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनम् । तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वात् । तस्मात्तत्र सकृत्क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः । येषां तु

---

॥ २६ ॥ २७ ॥

---

* कार्यं न निर्वर्तते—क० । कार्यं निवर्तते—ख. ।

तण्डुलफल एव मुसलस्योद्यमननिपातनकर्मण्यवहन्तिशब्दः प्रवर्तत इत्युपगमस्तेषामातण्डुलनिर्वृत्तेरेवाभ्यासः* प्राप्नोति । स तु मन्द एवाभ्युपगमः । यत्कारणम् । विनाऽपि तण्डुलैः प्रयोगो दृश्यते, कषायमवहन्ति, किण्वमवहन्तीति । न चासौ गौणः प्रयोगः, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चावघातमात्रवचन एव प्रतीयते= । न च समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्य तु प्रायो वृत्तेस्तत्र प्रयोगप्राचुर्यम् । अतोऽयं व्यामोहः ॥ २८ ॥

( एकस्मिन् प्रयोगे प्रयाजाद्यङ्गस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥ )

[ ७ ] क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे+ फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥ पू०

प्रयाजादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं सकृत्प्रयोग एषामुताभ्यासोऽपि कर्तव्य इति । तत्र, धर्ममात्रे× त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यादित्यनेन न्यायेन सकृत्प्रयोगे प्राप्ते, एवमुच्यते–क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ।

अभ्यासः कार्यः । कुतः । यतोऽभ्यासे फलभूमा स्यात् । कथं ज्ञायते । अनुमानेन । किं तदनुमानम् । प्रागङ्प्रयोगात्प्रधानोपकारो नासीदूर्ध्वं ततो भवति । तेन विज्ञायते नूनमङ्गेन क्रियत इति । क्रियते चेत्पुनः पुनरपि करिष्यते । क्रतुवत् । तद्यथा कर्मसु सौर्यादिषु फलं कर्मणा क्रियत इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वम् एवमिहापि ॥ २९ ॥

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

सकृद्वाऽऽङ्गं प्रयोक्तव्यं, नाऽऽवृत्त्या । कुतः कारणैकत्वात् । एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषूपकारः । कः पुनरसौ । येन प्रधानानि

॥ २८ ॥ २९ ॥

---

* अभ्युपगमः–ग० । = ज्ञायते–ग० । + क्रतुवच्च–ग० मु० । × ( अ० ११ पा० १ अ० ६ सू० २८ ) ।

फलं ददाति । तच्चेत्सकृत्प्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं जानाति प्रधानानि फलवन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः । अथ न कृतं, सुतरामप्रयोगः येन सकृत्कृतेन नोपकृतं स पुनः क्रियमाण उपकरिष्यतीति काऽऽशा ॥ ३० ॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

यदि* चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगस्ततः, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति योऽयं नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः स न स्यात्× । स तावद्भवतां पाक्षिकः कल्प्येत, तथाऽस्य= रूपं बाध्येत । तस्मादनभ्यासः ॥ ३१ ॥

फलस्याऽऽरम्भनिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

यत्तु क्रतुवदिति । युक्तं यत्क्रतुष्वभ्यासः । फलस्याऽऽरम्भनिष्पत्तेः । कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते । आरम्भान्तरेणापरं निष्पत्स्यत इति । अङ्गस्य पुनरुक्तपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवत्तासंपादनम् । तच्चेत्सकृत्कृतेन+ कृतं न भूयः क्रियाऽस्तीति । एवमपादिष्टो हेतुः । तस्मादनुपन्यासः ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु= नैकत्वादभ्यासः स्यानर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं, सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यास इति । अत्र ब्रूमः । अर्थवांस्त्वभ्यासोऽङ्गग्रामस्य× । नानर्थकोऽभ्यासः । कथं कृत्वा । एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः । यद्येकमेवार्थमभ्यस्यमानमप्यङ्गं करोति= ततोऽभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा भोजनमेकस्मिन् कालेऽभ्यस्यमानमेकमेव* फलं तृप्तिं करोतीति नाभ्यस्यते ।

---

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

* यदि वा—क० ख० ग०। = स्यात्—भवन् पाक्षिकः—क० ख० । × तथा स्वरूपं—ग० । × सकृत्तेन कृतं—ख० । = अर्थवतस्तु—क० ग० । अभ्यासो ग्राह्यो नानर्थकः—मु० । = कुर्याच्चस्याभ्यासः—क० ख० । * एकं फलं—क० ख० ।

अथेहार्थस्यापरिमाणत्वम् । इयन्तमुपकारं करोत्यङ्गमिति न ज्ञायते । ननु यावता प्रधानं फलवद्भवति तावत्करोतीति गम्यते । सत्यमेवम् । किंतु प्रधाने क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गम् । तच्च प्रधानफलमपरिमितम् । तदङ्गोपकारस्य भूयस्त्वे भूयो भविष्यति । अल्पत्वेऽल्पम् । अभ्यासे चासंशयं भूयानुपकारः स्यात्, कार्यत्वात्तस्य । तस्मादनियमः स्यात्, सकृद्वा प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

यत्त्वाहुतिसंख्या विरुध्यत इति । पृथक्त्वादुपकारस्याभ्यासे न्यायप्राप्ते योऽयमाहुतिसंख्यानुवादः,* स विधितः स्यात्—आहुतिविधीनभिप्रेत्य, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयस्त्रयोदशामावास्यायामिति । नह्याहुतिसंख्या युज्येत । आहुतिविधिसंख्या तु लक्षणयोपपद्यते ॥ ३४ ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगपच्छास्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

अनभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च । तस्यैकत्वात्, सर्वस्य युगपच्छासनं, अनेन कर्मणा साङ्गेन यजेतेति । सकृत्कृतैश्चाङ्गैस्तत्साङ्गं जातमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । ननूपकारभूयस्त्वं भविष्यति । यद्यङ्गान्यदृष्टमुपकारं कुर्युस्ततस्तदभ्यासे, उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत । दृष्टमेव त्वर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्ताम् । सा चाभ्यासेऽपि तावत्येवाङ्गवत्ता । सा चेह फलसंबद्धा, साङ्गेन यजेतेति, नाङ्गानि । अङ्गानि तत्संपादनेनार्थवन्ति ।

---

॥३३॥ ३४ ॥

---

* अनुवादः स्यात्—क० ख० ।

नन्वेतदयुक्तमिव । यदा हि प्रयाजाः, न तदा प्रधानयजिरपूर्वं वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजाः । तदेवमदृष्टरहिते समिदादिमात्रे सत्यङ्गवत्तैव नास्ति, कुत उपकारः । अपि च यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु नापूर्वफलमस्ति, ततः सोगाङ्गभूतानामिष्टिपशुबन्धानां चोदक एव नास्ति । असति ह्यपूर्वे इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति । यजतेः प्रज्ञातेतिकर्तव्यताकत्वादितिकर्तव्यतां* चोदको नातिदिशेत् । तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन् । तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः, न च समिष्टयजूंषि जुहोति, प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति । तस्मादियमन्या व्याख्या ।

अनभ्यासो वाऽङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्रयोगवच-

भाव्यः स्वर्गः, भावको यागः । इतिकर्तव्यता यागस्यानुग्रहं करोति, न फलसाधिका । तस्याः फलं न श्रूयते । करणात्फलमिति । सत्यम् =, करणस्य फलं साधयतोऽभ्यस्यमानेतिकर्तव्यता महान्तमुपकारं करोति । तच्च महतोपकारेणानुगृहीतं महत्फलं करोति । अत्राऽऽह- × सकृदितिकर्तव्यता । कुतः । भावनया करणेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । तत्र करणं फले व्याप्रियते । इतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णती, आकाङ्क्षिता । सकृत्कृतयाच निराकाङ्क्षीकृता भावना । द्वितीयादिप्रयोगः केनाऽऽकाङ्क्ष्यते+ तस्मात्सकृत् ।

अत्र ग्रन्थः । यदा प्रयाजा न तदा प्रधानयजिरपूर्वं वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजा इति । एतदयुक्तम् । कथम् । यस्मिन्नेव क्षणे स्वर्गो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव करणमपि भावकत्वेन व्याप्रियते । इतिकर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव करणमनुगृह्णाति । यद्यन्यस्मिन्क्षणे स्वर्गो भवने-कर्तृत्वं प्रतिपद्यते, करणमप्यन्यस्मिन्भावकं, तथा सति भाव्यभावकसंबन्ध एव न स्यात् । तस्माद्यौगपद्यं स्वर्गयागयोः । एवमेव करणेतिकर्तव्यतयोः । तस्मादेषां तुल्यकालता । न चावान्तरक्रियाः परस्याभिप्रेताः । भिन्नकाला अपि सत्यः

* प्रज्ञातेतिकर्तव्यत्वात्—ग. । = चोदयति—सत्यमित्यादिना । × आह—परिहारमाहेत्यर्थः । + केनाऽऽकाङ्क्ष्यत इति—सकृत्कृतयैवेतिकर्तव्यतया करणोपकारे फलं साधयतो लब्धे सतीति शेषः ।

नोऽङ्गानां प्रधानानां च । तस्यैकत्वात्, सर्वस्याङ्गप्रधानकलापस्य युगपच्छासनम् *। तत्र प्रधानानामनभ्यासः। कस्य हेतोः। सकृत्कृतैः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तल्लब्धमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । एवमङ्गेष्वपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमङ्गफलं तल्लब्धमिदानीमित्यवगन्तव्यम् । तथा च सत्यभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु फलभूयस्त्वं भविष्यतीति । तदयुक्तम् । दर्शपूर्णमासयोर्यत्फलं तद्भावनायामङ्गोपकार उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ । यद्यपूर्वं फलमङ्गैरुत्पाद्येत, अङ्गफलमेव तत्स्यात् । न= चाङ्गानि फलवन्ति । प्रधानानां स्वकार्यं साधयतामदृष्ट उपकारस्तैः क्रियते । सकृत्कृतैश्चासौ कृतः । तस्मान्नाङ्गावृत्तौ फलभूयस्त्वमस्ति ॥ ३५ ॥

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥

अभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कुतः । पितृयज्ञे÷ श्रूयते, सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति । तथाऽनुयाजे,× सकृत्परिधीन् संमार्ष्टीति । स्विष्टकृति च उत्तरार्धात्सकृदवद्यतीति । तद्यद्यसकृदङ्गानां प्रयोगस्तत एतानि वचनान्युपपद्यन्ते । तस्मादभ्यासः ॥ ३६ ॥

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अनभ्यासस्त्वङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु छेदनादिषु वचनात्सकृत्त्वस्यान्यत्राभ्यासो विज्ञायत इति । अत्र ब्रूमः । यद्यप्यनभ्यासस्तथाऽपि च्छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वम् । दर्शपूर्णमासयोः, असकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति वचनात् । तत्प्रकृतित्वात्पितृयज्ञेऽप्यसकृत्प्राप्तम् + । तथा प्राप्ते सकृत्त्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु त्रिः संमार्ग

---

प्रयाजादिक्रिया एवाभिप्रेताः । तच्चायुक्तं, स्वरूपाणां भिन्नत्वादिति ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

---

* शासनम् । प्रधानानां—क० ख० । = न वाऽङ्गानि—क० ख० । पितृयज्ञे हि—मु० । × अनुयाजेषु—ग. । + पितृयज्ञेऽसकृत्—ग. ।

उक्तः। सोऽनुयाजेषु पुनरावर्तते। तत्रापि त्रित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यम्। तथा, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यविशेषेणोक्ते स्विष्टकृत्यपि द्वित्वं प्राप्तम्। तत्र सकृत्त्वं विधीयते। तस्माच्छेदनादिषु सकृद्वचनान्नान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं न्याय्य इति॥ ३७॥

( कपिञ्जलाधिकरणम्॥ ८॥ )

[ ८ ] बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात्॥ ३८॥ पू०

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत× इति श्रूयते। तत्र विचार्यते। किं तत्र त्रयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनाऽऽलब्धव्याः, अथवा त्रय एवेति। किं प्राप्तम्। विकल्पेनाऽऽलब्धव्याः। कस्मात्। सर्वप्राप्तेः। सर्व एते संख्याविशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते। सर्वे तस्य वाच्याः। सर्वत्र प्रयोगात् =। न च समुच्चयेन संभवन्ति। अशक्यत्वात्। तस्माद्विकल्पः। नन्वेवं सत्येकस्य शब्दस्यानेकार्थताऽऽश्रिता भवति। न चैष न्याय्यः+। उच्यते। सत्यमेवम्। अगत्याऽऽश्रीयते। यद्यगत्याऽऽश्रीयते*, सत्यां गतौ नाऽऽश्रयितव्या। अस्ति त्वियं गतिः, यत्त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात्। तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्तते। सर्वेषु तेषु त्रित्वमस्तीति।

नैतद्युक्तम्। यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात्ततश्चत्वारो ब्राह्मणा इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत। ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः। चत्वार इत्यस्य चत्वारः। तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति। न हि भवति चत्वारस्त्रय इति। एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति। यथा न्यग्रोधः क्षेत्रमिति। त्रित्वं हि चतुष्ट्वादीनि साहचर्याच्छक्नोति लक्षयितुम्। सिध्यति। लक्षणा त्वाश्रिता भवति। किं क्रियताम्,

---

'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र पूर्वः पक्षः। यथाऽक्षशब्दः साधारणवचनो विदेवनादिषु, एवं बहुवचनं साधारण्येन वर्तते त्रित्वादिषु।

---

× आलभेत—मु०। = प्रयोगाच्च—ग०। + न्यायः—क. ख. ग.। * यद्यसत्यां गतावाश्रीयते—क. ख.

अगत्याऽऽश्रीयते* । सत्यां गतौ नाऽऽश्रयितव्या । अस्ति चेयं गतिः, यद्बहुत्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् । यदि बहुत्वं विज्ञायेत,× किं तद्बहुत्वमिति÷ उच्यते । बहुत्वं–वृद्धिः, उपचयः, आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा । बृंहतिरयं वृद्ध्यर्थः । तस्यौणादिक उकारः प्रत्ययः, बृंहेर्नलोपश्चेति । तस्य रूपं बह्विति बहु–वृद्धमाधिकमित्यर्थः । सर्वे चैते त्र्यादयोऽधिकाः । तस्मात्सर्वे बहुशब्दवाच्याः ।

नन्वापेक्षिकमेतद्बह्वधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाऽबहु भवति । सत्यमेवम् । यत्तु यदपेक्ष्य बहु न= तत्तदेवापेक्ष्याबहु । तद्यथा, उत्तराः कुरवो दाक्षिणात्यान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते । न च ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति । एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते । न च ते ततः कदाचिदप्यबहवः* । कथं पुनर्ज्ञायते द्वित्वापेक्षं त्रिप्रभृतीनां बहुत्वमिति । उच्यते । अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति । यथा बलवान् देवदत्त इति न हस्तिनं सिंहं वाऽपेक्ष्य भवति । किं तर्हि । समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । एवं संख्याऽपि संख्यामेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धुमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्षते× । द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात् । त्र्यादिषु च सर्वेषु दृश्यते । तेन विज्ञायते द्वित्वापेक्षमिति । तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः । तद्भावे भावात्, तदभावेऽभावात् ÷ । तद्भावे त्रित्वादिषु भवति । तदभावे च द्वयोरेकस्मिंश्च न भवति । एवं बहुवचनमिति समाख्याऽन्वर्था भवति । अभियुक्तवचनं च, बहुषु* बहुवचनमिति । यदि त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । त्रिषु वचनमित्येव ब्रूयात् × । लाघवादसंदेहात् । तस्माद्द्वित्वमपेक्ष्यैते बहवः । अतोऽवास्थितं त्र्यादीनां बहुत्वम् । एवं च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चिल्लक्षणया प्रयोगः ।

---

* त्वाश्रीयते–ग. । × विज्ञायते—क० ख० । ÷ मित्युच्यते—क० ख० । = न तदेव—क० ख० । * ते कदाचिद्बहवः–क० ख० । × अपेक्ष्यते–ग. । ÷ वाऽभावात्—ग. । * पा० सू० ( १—४—२१ ) । × तद्ब्रूयात्—क० ख० ।

अथोच्यते । त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते । चतुरादिषु तु सोपपदम् । चत्वारो ब्राह्मणा इति । तच्च मिथ्या । त्रिष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते । यथा, त्रयो लोकास्त्रयो वेदा इति । यदि च निरुपपदं त्रित्वं प्रत्याययेत्ततो, वसन्ताय कपिञ्जलानित्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्तेत । यथाऽत्रैव न विचार्यते-किं कपिञ्जला आलब्धव्या उत मयूराः, कपोता वेति । तत्कस्य× हेतोः । यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्याः । इहापि यदि बहुवचनस्य त्रित्वमेव वाच्यं स्यान्नेतराः संख्याः, पूर्ववद्विचार एवायं न स्यात् ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

अथोच्येत । दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु, चत्वारो ब्राह्मणा इति । ततो विचार इति ॥ ३९ ॥

तथेह+ ॥ ४० ॥

इहापि कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान्न कपोत उच्यते कपिञ्जलोऽयं न कपोत इति । तथाऽल्पो मयूरः, कपिञ्जलोऽयं न मयूर इति ॥ ४० ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥

आह । भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः प्रयुज्यते । न च भाक्ते= प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति* ॥ ४१ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

---

अथवा यत्रैकत्वाद्वित्वे न स्तस्तत्रायं वर्तते । एतस्मिन्पक्षे सामान्यवचनोऽयम्÷ सिद्धान्तेऽप्ययमेव शब्दार्थो न व्यावर्तते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

---

× कस्य—क० ख० । + इदं च सूत्रं मुद्रितपुस्तकेषु कुत्राप्यप्रकाशितमपि श्री· संज्ञकेऽस्योपलम्भात्प्रकाशितं ज्ञेयम् । = भक्ति-ख० । * भवतीति—ग. । ÷ सामान्यवचन इति-पूर्वस्मिन् पक्षे बहुवचनस्य नानार्थत्वापत्तेस्तत्परिहारार्थं द्वित्वाधिक्यरूपं सामान्यं निमित्तीकृत्य द्वित्वाधिकसंख्यायामेव शक्त्यङ्गीकारो युक्त इति भावः ।

इतरस्मिन्नपि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया प्रयुज्यन्त इत्युक्तम् । न च लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च प्रातिपदिकार्थस्य या संख्या सा वचनेनाभिधीयते । यथा ब्राह्मणा इति । प्रातिपदिकार्थ एव वा, यथा द्वावेक इति । न च त्रित्वं प्रातिपदिकस्यार्थः, न तत्संख्या+ इति । तस्माच्चत्वार इति बहुवचनं न प्राप्नोति । अथोच्यते । अस्ति चतुर्ष्ववयवभूतं त्रित्वं, तदपेक्षं बहुवचनमिति । द्वित्वमपि तत्रास्ति, एकत्वं च । काममनेनैव= हेतुना द्विवचनमेकवचनं चोत्पद्येत । तस्मान्न त्रित्वयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः । बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम् । अतः त्र्यादयः परार्धपर्यन्ताः बहुवचनस्यार्थः । सर्वे चेदर्थः, कपिञ्जलानालभेत, इति सर्वे प्राप्यन्ते । तस्माद्विकल्पः ॥ ४२ ॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥ सि०

प्रथमं वा बहुत्वं त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् । न हि कश्चिच्चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते । यत्कारणम् । अनुगतास्त्रयश्चतुर्षु । त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः । बहूनालभेतेति श्रुतम् । आलब्धव्याश्च बहवः । एवं सति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानुपादाने किंचिदन्यत्कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्ततोऽतिक्रमः÷। न तदस्ति । तस्मात्त्रित्वं नियम्येत । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भवि-

---

॥ ४२ ॥

---

अनेन* तु नियमः । प्रकृतिरियं× लोके । यथा न्यग्रोधतले स्थात-

---

× ताः संख्या इति—क० । = अनेनैव द्विवचनं–क० ख० मु० । ÷ अतिक्रम्य वर्तते—ग० । * वक्ष्यमाणेन तु न्यायेन बहुवचनस्थले त्रित्वनियमः सिध्यतीति सिद्धान्तमाह—अनेन त्विति । × प्रकृतिरियम्—स्वभावोऽयं लोके, यदसति कारणे प्रथमानियम इतीत्यर्थः ।

ष्यतीति । नैतदस्ति । यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते, तेषां कश्चिल्लघुः कश्चिद् गुरुः । तत्र गुरोः कल्पस्यानुष्ठानाम्नानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानात्फलभूयस्त्वमनुमीयते । यथा, एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति । इह तु एक एव कल्पो बहूनामालम्भः । स त्रिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत+ तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति ॥ ४३ ॥

श्रुत्यर्थाविशेषात्* ॥ ४४ ॥

यथा, पशुमालभेतेति श्रुते यो महान्तं महार्घं वा पशुमालभेत, न तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रामेत्स + यदि तावद्वैदिकीष्वपि = हिंसासु प्रत्यवायस्ततः प्रत्यवेयात् । अथाप्रत्यवायस्तथाऽपि शिष्टविगर्हणं च लभेत । कृते श्रुत्यर्थे मांसीयान् पशून् हन्तीति । तस्मात्त्रयः कपिञ्जला आलब्धव्याः ॥ ४४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथा न्याय उपदिष्टः । यथा, कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषामैन्द्राग्नो दशम इति । यदि च त्रय एते त्रिका एवं नियोगत ऐन्द्राग्नो दशमः संपद्यते । इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मादपि* त्रित्वनियमः ॥ ४५ ॥

---

व्यमिति प्रथम एव न्यग्रोधेवतिष्ठते, एवमिहापि= ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

---

+ अतिष्ठते—ग. । × इदं च सूत्रं श्रीसंज्ञके केवलसूत्रपाठे, शास्त्रदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु च नोपलभ्यते । अतो भाष्यकारवचनमेवैतत्स्यादिति भाति । × त्रित्वं-ग.। = वैदिकीषु—क० ख० । * तस्मात्त्रित्व—क० ख० । = एवमिहापीति—अयं भावः । यद्यपि द्व्यधिकसंख्यैव बहुवचनस्यार्थः, तथाऽपिचतुरादिग्रहणे त्रिग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रिभिरेव शास्त्रार्थोपपत्तेर्नाधिकग्रहणं प्रमाणवदिति ।

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४६ ॥

प्रकृत्याऽग्नीषोमीयेणैकत्वं प्राप्यते तस्याऽऽसत्तिर्भविष्यति त्रित्व उपादीयमाने। इतरथा विप्रकर्षः स्यात्। इदं चापि लिङ्गम्। गृहमेधीये श्रूयते, ओदनानुद्धरतीति। तत्र मध्यमस्येति त्रयाणो निरुपपदं भवति। अन्यत्र सोपपदं, पञ्चानां मध्यमः, अष्टानां मध्यम इति ॥ ४६ ॥

( उत्तरागोदोहाधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४७ ॥ पू०

सांनाय्ये× दोहनं प्रकृत्य श्रूयते, वाग्यतास्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्योत्तरा [ दोहयतीति =। किमयं विधिरनुवाद इति। किं प्राप्तम्। अपूर्वार्थत्वाद्विधिरिति। अनुवादो ह्यनर्थकः स्यादिति प्राप्त उच्यते ॥ ४७ ॥ ]

यावत्स्वं वाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४८ ॥ सि०

अनुवादः स्यात्। नायं विधिः, उत्तरा दोहयतीति। अन्योऽत्र विधिः, विसृष्टवागनन्वारभ्येति*। यद्येषोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत। उत्तरा दोहयति, ताश्चानन्वालभ्येति ॥ ४८ ॥

अथ कुतः प्राप्तेऽनुवादः—

साकल्यविधानात् ॥ ४९ ॥

---

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

---

× सांनाय्य—ग. = ( दोहयतीति। तत्र विचार्यते, किं तिस्रो दोहयितव्या उत यावत्स्वमिति। कथं संदेहः। उत्तरासां विध्यनुवादाशङ्कायाम्। किं प्राप्तम्। तिस्रो दोहयितव्या इति। बहुवचनश्रुतेः। तिसृषु बहुत्वलाभात्. तदुक्तं—प्रथमं वा नियम्येतेति। यो हि चतस्रो दोहयति दोहयत्यसौ तिस्रः। तदनुगमात्। तिसृषु बहुत्वयोगात्कृते च श्रुत्यर्थे चतुरादिषु कारणं नास्ति। न च फलभूयस्त्वं कारणं युक्तम्। अपि च, उत्तरा दोहयतीति श्रुतिः विसृष्टवागिति वाक्यं स्यात् तस्मात्तिस्रो दोहयितव्या इत्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ४७ ॥ ) ग.। * आलभ्य—क. मु.।

साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानाम् । नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्निति । ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधोऽयम् । न हि पयःप्रतिषेधे किंचिद् दृष्टमस्ति । अदृष्टं कल्पयितव्यम् । नन्वितरत्रापि लक्षणाऽऽश्रयणीया । बाढम् । अदृष्टार्थाच्छब्दवृत्तिर्लघीयसीति* । तस्मात्साकल्यविधिर्गवां पयःप्रतिषेधेनायं लक्षणया । ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥ ४९ ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥ ५० ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमानास्वपाक्षिकत्वं भविष्यति । बहुत्वं च शक्त्यपेक्षम् ॥ ५० ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रे च श्रूयते, नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, यथाऽन्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्यस्यै देवतायै दद्यात्तादृक् तत्स्यात्, यवाग्वा जुहुयादिति । सर्वस्य पयसः सांनाय्यार्थतां दर्शयति ॥५१॥

तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५२ ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य** देवताभिसंयोगात् ॥ ५३ ॥

वत्सेभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुराऽप्याययन्ते । अथैतर्हि देवेभ्य एवैता आप्याययन्तीति, सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम् । कथम् । या वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुराऽऽप्यायन्ते ता एतर्हि देवेभ्य आप्याययन्तीत्याह । सर्वाश्च ता वत्सेभ्यश्च मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्याययन्ते । तस्मात्सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम् । अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात् ॥ ५३ ॥

( दर्शपूर्णमासादिषु तन्त्रेणाऽऽवाराद्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥ )

[ १० ] प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ ५४ ॥ पू०

---

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

---

* अदृष्टार्थाद्दृष्टार्था लक्षणा लघीयसीति—ग. । ** संयुज्यते—मु. ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि। तेषामङ्गान्याघारादीनि। तेषु चिन्त्यते। किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः, अथवा सर्वेषां तन्त्रेणेति। अथ तत्र किं वृत्तं, क्रतुवच्चानुमानेनाभ्यासे= फलभूमा स्यादिति। तत्र कृत्स्नौ दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता। इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति चिन्त्यते। किं प्राप्तम्। प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्।

अङ्गानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात्-क्रियाभेदः। तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः। कुतः। प्रधानकर्मार्थत्वात्। प्रधानार्थत्वादित्यर्थः। प्रधानार्थेन ह्यङ्गान्युपदिश्यन्ते। अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युरिति। अङ्गसंबन्धे च प्रधानानां सहत्वं न विवक्ष्यते। न हि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते। किं तर्हि। अङ्गानि। न चाविधीयमानस्यार्थस्य गुणो विवक्षितो भवति। यथा, ग्रहं संमार्ष्टीत्येकत्वम्। एवं चेदेकैकस्य प्रधानस्याङ्गैः संबन्धः कर्तव्यः। तानि यदि सकृत्क्रियेरन्, न विभागेन संबध्येरन्। यथा प्रायणीयोदयनीययोरेकादशिन्याः× समस्तैश्च संबन्धः कर्तव्य इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र+। तस्मात्प्रतिप्रधानमङ्गभेदः॥ ५४॥

क्रमकोपश्च यौगपद्ये× स्यात्॥ ५५॥

प्रधानानि च क्रमवन्ति। तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्तव्यानि। तत्र यदि तन्त्रमङ्गानि स्युः, ततोऽकृत्वाऽऽग्नेयं साङ्गमङ्गी-

---

भावनयेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णती संबध्यत इत्युक्तम्। इदानीं तु विचार्यते, किमाग्नेयादीनां तन्त्रेणेतिकर्तव्यतोपकरोत्युत भेदेनेति। भेदेनेति ब्रूमः। कथम्। आग्नेयादीनां सर्वेषामितिकर्तव्यतोपकरोति। उपकारवेलायां च प्रधानभूतानां तेषां साहित्यमविवक्षितम्। तस्मादेकैकस्येति॥ ५४॥

---

=(अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० २९)। १ क्रतुवद्वा-ग.। × उदवसानीययोरेकादशिन्यां—ख. ग.। +(अ० ११ पा० १ अ० २ सू० १६)। × यौगपद्यात्स्यात्—मु०।

षोमीयः प्रक्रान्तः स्यात् । यथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदस्ततः साङ्गमाग्नेयमपवृज्याग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत नास्ति क्रमकोपः । अपर आह । यदि तन्त्रं भवेयुरङ्गानि ततो यावत्तनूनपादाग्नेयस्योपकरोति तावत्सामिधाऽग्नीषोमीयस्योपकर्तव्यम् । स एष उपकारक्रमकोपः । अपि चाङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शादीनि प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते । तैश्चाऽऽघारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥ ५५ ॥

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५६ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजग्राह । न चैष पक्षः श्रेयान्, भेद इति । किं तर्हि । यौगपद्यं, सकृत्प्रयोगः स्यात् । सकृदेव प्रयुक्तान्यङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत्संबध्यन्ते । तुल्यानामेकशब्दोपदिष्टानां चैदमर्थ्यं प्रति विशेषाग्रहणात् । इमानि कर्तृतो देशतः कालतश्च तुल्यानि । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत; अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति । प्रधानैश्च सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृकत्वं वक्ष्यति, अङ्गानि+ तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन्नित्यत्र । एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । किमतः । अतस्तेषां फले संभूयकारित्वम् । तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्चिकीर्षा, नैकशः । सर्वाचिकीर्षया त्वाघारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्रादीनां न गृह्यते विशेषः, कस्यैतानि, आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वेति । सर्वेषां च युज्यन्ते । तस्मात्सर्वार्थानि भवन्ति । तस्मादनावृत्तिः ॥ ५६ ॥

---

॥ ५५ ॥

---

एकदेशकालकर्तृकत्वं वक्ष्यत्यङ्गप्रधानानाम् । तेनागृह्यमाणविशेषत्वात्सकृदेव प्रयुक्तोपकरोतीति । तस्मात्तन्त्रमङ्गानामनुष्ठानम् ॥ ५६ ॥

---

+ ( अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८ ) ।

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५७ ॥

यच्च, क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यादिति । तत्र ब्रूमः । ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् । न क्रमकोपः । कुतः । ऐकार्थ्यात् । संभूयकारीण्येतानीत्युक्तम् । तेषां सह क्रिया, नैकशः× । न हि तत्रैकेन कृतेन कश्चिदर्थः । एकसंबन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात् । तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः । कुतः क्रमकोप इति । यच्चोपकारे क्रमकोप इति । तत्रापि नाऽऽधारः कृतमात्र एव प्रधानेषूपकरोति । यत्कारणम् । तस्मिन् काले प्रधानान्येव न सन्ति । यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि तदा तज्जन्यापूर्वाणि= संभूय प्रधानेषूपकुर्वन्ति । अङ्गानामपि हि संभूयकारित्वमुक्तम्, अथैहैकार्थ्यादैककर्म्यामिति÷ तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥ ५७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५८ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं+ भवति, यथा न्याय उपदिष्ट इति कामुकायन आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत् । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति । यद्यावृत्तिः स्यान्न त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ५८ ॥

यच्च* संस्पर्शवदारादुपकारिणामप्यावृत्तिरस्त्विति । तत्र ब्रूमः—

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५९ ॥

स हि न्यायः संभूयकारिणां सहक्रियेति× । तन्न्यायेन सर्वत्रैव सहक्रिया । अशक्तेस्तु धर्मसंस्पर्शेष्वानुपूर्व्यं स्यात्, भेदेन क्रिया । न शक्यतः एकस्याङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुम् । न चैकस्मिन्

।. ५७ ॥ ५८ ॥

---

× नैकैकशः—ग. । = तज्जान्यपूर्वाणि—क. ख. । ÷ ( अ० ११ पा० १ अ० १ सू० ६ ) । + अन्यार्थदर्शनमपि—ग । * यत्तु–ग. । × सवाक्रियेति डर्वत्रैव । सहाक्रियाशक्तेस्तु—क० ख० ।

पुरोडाशे प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति। संस्कारस्य तदर्थत्वात्। संस्कारोऽयं पाकार्थो विधीयते। तत एवं प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः स्यात्। अन्यथा याग एव न संवर्तेत॥ ५९॥

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात्॥ ६०॥

असंसृष्टोऽप्याघारादिः प्रतिप्रधानमावर्तते। कुतः। तादर्थ्यात्। यस्य समीपे कृतस्तदर्थ इति गम्यते विशेषः। आघारादीन्याज्यभागान्तान्याग्नेयस्य, स्विष्टकृदादीन्यग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेषे भेदः। तस्मादुपांशुयाजादीनां समीपे प्रागाघारादीनि, ऊर्ध्वं स्विष्टकृदादीनि कर्तव्यानि। एवं च संस्पर्शिभिरितरेषामवैलक्षण्यं भविष्यति॥ ६०॥

विभवाद्वा प्रदीपवत्॥ ६१॥

यदुक्तं यस्य संनिधौ प्रयुक्तानि तस्येमानीति गृह्यते विशेषः। तस्मादावृत्तिरिति। नैतद्युक्तम्। विभवात्। कुतः। विभविष्यन्त्येतान्येकस्यापि संनिधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तुम्। प्रदीपवत्। तद्यथा—प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य संनिधौ प्रज्वलितः* सर्वेषामुपकारं करोतीति=। तस्मादनावृत्तिः॥ ६१॥

अर्थात्तु लोके विधितः+ प्रतिप्रधानं स्यात्॥ ६२॥

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति स तावद्वर्ण्यते। यदुपवर्णितं प्रदीपवदिति। तदयुक्तम्। अर्थाल्लोके प्रदीपस्य सकृदसकृद्वा क्रिया। यदि सकृत्कृतः सर्वं× प्रकाशयति सकृत्क्रियते, अथ न प्रकाशयति ततोऽसकृत्। ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम्। अथेह विधित उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण। न चास्ति विधानमस्योपकरोतीति। संनिधानाद्विशेषग्रहणाद्गम्यते, यस्य संनिधौ प्रयुक्तस्तस्योपकरोतीति। तस्मादावृत्तिः॥ ६२॥

---

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

---

* क्रियमाणः—मु०। = करोति, तद्वत्—ग.। + विधिः—क० ख० ग०। × सर्वान् ग०।

**सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६३ ॥**

अथ यदुक्तं सकृदिज्यां कामुकायन आचार्यो मेने,÷ चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधादिति*। तस्य कः परिहारः। आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६३ ॥

**विधेस्त्वितरार्थत्वादसकृदिज्या= श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६४ ॥**

विधीयत इत्यङ्गं विधिशब्देनोच्यते। अङ्गस्येतरार्थत्वात्। यदैतत्स्थितं यत्संनिधौ यत्कृतं तदर्थमेव तदिति, तदाऽवृत्त्याऽङ्गानां प्रयोगः। तत्र चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते। आहुतिविधयस्तु चतुर्दश त्रयोदश। तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते। चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः। त्रयोदशामावास्यायामिति। नैतत्संख्याविधानम्। प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात्। अनुवादस्त्वयम्। अनुवादश्च लक्षणयोपपद्यते। विदितस्य स भवति। आहुतिविधीनां चेयं संख्या विहिता, नाऽऽहुतीनाम्। तस्मात्तेषामनुवादः ॥ ६४ ॥

**विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६५ ॥**

तन्त्रेण प्रयोगं बादरायणो मन्यते स्म। कुतः। प्रकरणाविभागात्। सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया, संभूयकारित्वादित्युक्तम्। तत्रैकमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः। यत्तु संनिधिप्रयोगेण विशेषग्रहणमुक्तं, तदयुक्तम्। किं कारणम्। विशेषो यः संनिधिक्रमः स प्रकरणेन बाध्यते। विधिवत्। यथा विधौ तुल्यत्वात्प्रकरणस्य सर्वार्थान्यङ्गानि विज्ञायन्ते, न यस्य संनिधौ तदर्थानि। क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात्। अपि× चैकेन संनिधानमविशेषको हेतुः।

॥६३॥ ६४ ॥

---

= सकृदिज्या श्रुति-श्री. क. ख.। × 'अपि चैकेन संनिधानमविशेषको हेतुः' इत्येवं ग्रन्थः काशीमुद्रितपुस्तके सूत्रपाठक्रमे संयोज्य प्रकाशितः। परंतु श्रीसंज्ञके पुस्तके शास्त्रदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु चानुपलम्भाद्भाष्यग्रन्थ एवायं स्यादिति तथैव प्रकाशितः। यदि सूत्रमेवैतत्स्यात्तदा पूर्वसूत्रस्थबादरायणपदव्याख्यानमेतत्सूत्रव्याख्यानान्ते क्रियमाणमसंगतं स्यात्। अतो भाष्यमेवैतदिति भाति। तदत्र सुधियः सूक्ष्ममालोचयन्तु।

यदाऽपि सर्वार्थाः, तदाऽप्येकस्य कस्याचिदवश्यं संनिधौ कर्तव्याः । तस्मान्न विशेषः संनिधेरेकान्ततः शक्योऽवधारयितुम् । अतस्तन्त्रेण प्रयोगः । बादरायणग्रहणं कीर्त्यर्थं,+ नैकीयमतार्थम् ॥ ६५ ॥

क्वचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६६ ॥

नैतद्युक्तं, सहक्रियेति । कुतः । क्वचित्सहत्वमाहत्य विधीयते । सहावघ्नन्ति, सह पिषन्ति । तदनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तायां परिसंख्यार्थं भवति । इहैव सहत्वं नान्यत्रेत्युच्यते ॥ ६६ ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६७ ॥

न तत्र परिसंख्या युज्यते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थं भवति । न चेह सहत्वं प्राप्तम् । कुतः । भेदेन निर्वापस्य चोदितत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वापस्तूक्तः । तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहत्वम् । तस्मान्न क्वचित्सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेतेति ॥ ६७ ॥

( आग्नेयद्वयस्याऽऽवृत्त्या प्रदानानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥ )

[ ११ ] व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ६८ ॥ पू०

क्वचिच्छ्रूयते, आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति । तत्र विचार्यते । किं कृष्णग्रीवस्य प्रथमस्य तृतीयस्य च सह प्रदानं कर्तव्यम्, अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् । व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् । व्याख्यातं प्रयोगे यौगपद्यमिति । तुल्यानां÷ तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्यादिति । इह तु कृष्णग्रीवयोरेकदेवतत्वात्सह प्रयोगे क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः । सहक्रिया चैकफलत्वात्प्राप्ता । तस्मात्सहप्रदानम् ।। ६८ ॥

---

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

---

+ तन्त्रकीर्त्यर्थं—ग. । ÷ ( अ० ११ पा० १ अ० १० सू० ५६ ) ।

भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात्स्याद्विशिष्टानां
विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६९ ॥ सि०

भेदस्तु प्रधानस्य युक्तो न तन्त्रता । कुतः । कालभेदात् । कथं कालभेदः । चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया व्यवहिते× कृष्णग्रीवचोदने । तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात्सौम्यस्य प्रयोगः प्राप्तः, एकस्योत्तरत्र । तयोर्यदि सह प्रदानं क्रियेत क्रम उपरुध्येतान्यतरस्य । पुरस्तात्क्रियायामुत्तरस्य उपरिष्टात्पूर्वस्य । तस्माद्भेदेन प्रयोगः ॥ ६९ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७० ॥

अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवत इति ॥ ७० ॥

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७१ ॥

अथ विध्यभिप्रायं कल्प्येत । श्रुत्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थः परिगृहीतः स्यात् । तस्मात्प्रदानभेदः ॥ ७१ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ।

---

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

---

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायामेकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

## अथैकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

---

( आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

**[ १ ] एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ सि०**

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्तारः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विज इति । तथा चातुर्मास्ये, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । तत्र विचार्यते, किमाग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्तारः, अथवा भेदेनेति× । तत एतावन्नः* परीक्ष्यम् । किं चोदनाविधिशेषा देशादयोऽपि,+ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादय आग्नेयादिचोदनाविधयः,

---

किमाग्नेयोऽग्नीषोमीयादिनिरपेक्षो देशादिभिः संबध्यत उताग्नीषोमीयादिसहित इति । अत्र पूर्वः= पक्ष । आग्नेयादयः प्रज्ञाताः*।ताननूद्य देशादयोऽप्रज्ञाता विधीयन्ते+। तेषां चोद्दिश्यमानानामितिकर्तव्यतया संबन्धः। तस्मिंश्चाऽऽग्नेयोऽग्नीषोमीयादिनिरपेक्ष इतिकर्तव्यतया संबध्यते । तस्माद्देशकालकर्तृवदितिकर्तव्यता चाग्नीषोमीयादिनिरपेक्षस्यैवाऽऽग्नेयस्य न्याय्येतीतिकर्तव्यतायाः÷ आवृत्तिः ।

अत्र चोद्यते । यद्याग्नेयमग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वाऽग्नीषोमीय आरभ्यते तद्वैतयोर्यः फलं प्रतीतरेतरयोगः सोऽत्यन्तं बाधितः स्यात् ।

---

× भेद एवेति—ख० मु० । * एतावत्तु—ख० । + देशादयः—ख. । = पूर्वपक्षः-घ. । * प्रज्ञाता इति-‘ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ’ इत्यादिभिरुत्पत्तिवाक्यैरिति शेषः + विधीयन्त इति-‘ समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ’ इत्यादिभिर्वाक्यैरिति शेषः । ÷ इति कर्तव्यताया इति—अन्वाधानादिकाया अपीतिकर्तव्यताया इत्यर्थः ।

तेषामिमे समादिविधयः शेषाः। आग्नेयोऽष्टाकपालः समे* भवति, एवं सर्वत्र। अथवा प्रयोगाङ्गं देशादयः। स एषामाग्नेयादीनां प्रयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्गमिति। किंचातः। यदि प्रयोगाङ्गं ततस्तन्त्रम्। अथ चोदनाविधिशेषास्ततो भेदेनेति। किं प्राप्तम्। एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा। तत एवं तावद्वर्णयन्ति,= प्रयोगाङ्गं देशादय इति। कुतः। न तावदृते देशकालकर्तृभ्यः प्रयोगो भवति। यच्च येन विना न भवति तत्तदङ्गमित्यवगम्यते। तस्मात्प्रयोगाङ्गं देशादयः। यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्त्रभावः। कस्मात्। एकशब्दोपदेशात्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इत्येकशब्दोपदेशादेकं फलम्। एकफलत्वात्सहप्रयोगः। तत्र न गृह्यते विशेषो देशादीनामिदमर्थं प्रति।

---

यथा सौर्ये, आग्नेयेनेतरेतरयोगाशङ्का नास्ति, एवमिहापि प्रसज्यते। तस्माद्यदि तन्त्रेणेतिकर्तव्यता क्रियते, एवमितरेतरयोगः संपादितो भवति नान्यथा।

उच्यते। इतरेतरयोगादयमर्थो लभ्यते। एकेनाप्यक्रियमाणेन यागेन फलं न प्राप्यते। तस्मादेकैकस्य क्रियमाणा कृत्स्नेतिकर्तव्यतेतरेतरयोगं न बाधते।

**सिद्धान्तस्तु**—यद्यप्ययं कालः कारकविभक्तियुक्तः श्रूयते, तथाऽप्यनुपादेयः। अवश्यं च क्रियया सहास्य संबन्धः करणीयः। तस्मिंश्चानुपादेयं कालं प्रति यागा उपादीयन्ते। तस्मादितरेतरयोगादि विवक्षितम्। करणविभक्तिश्चेतिकर्तव्यतया× विना नोपपद्यते। तस्मादितरेतरयुक्तास्त्रयो यागाः पौर्णमास्यां सेतिकर्तव्यताका विधीयन्ते। एवममावास्यायामपि। एवं च धात्वर्थोऽन्यत्र विहितो भवति। तत्र श्रुतिरनुगृहीता+। इतरथा धातुः परार्थमुच्चार्येतेति÷। एवं देशेऽपि द्रष्टव्यम्।

---

* एवं—ख० मु०। = वर्णयति—ग.। × तथा चाङ्गानामपि प्रधानकालत्वादि सिध्यतीत्याह—करणेत्यादिना। + श्रुतिरिति—पदश्रुतिरित्यर्थः। ÷ परार्थमिति—कालविधानार्थमित्यर्थः।

कर्तारस्तु× सेतिकर्तव्यताके प्रयोगे= विज्ञाते कथमेनं* करिष्यतीतेतस्यामवस्थायां यजमाने प्राप्ते÷ वचनादध्वर्य्वादयो विधीयन्ते। तस्माद्यद्येकैकमितरेतरनिरपेक्षं करोति, तथा सति देशं प्रति विधीयमानानामितरेतरयोगो बाधितः स्यात्। कालेऽपि। अङ्गैर्विना करणविभक्तिर्बाधिता स्यात्। तस्माद्वचनात्तन्त्रता+।

ननु 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यनेन कालविधानं न क्रियते। उत्पत्तिवाक्येनाऽऽग्नेयादीनां कालस्य प्राप्तत्वात्। फलसंबन्धोऽपि न क्रियते। दर्शपूर्णमासवाक्येन प्राप्तत्वात्। अपि च फलसंबन्धाशङ्काऽपि नास्ति। फलाश्रवणात्।

उच्यते। एतेन वाक्येन विना, एकैकस्येतिकर्तव्यता काण्डमावर्तेत*। सति त्वस्मिन्वाक्ये ये यागा उत्पन्नास्ते करणविभक्तिसंयुक्ताः फले विधीयन्ते। करणविभक्तिश्चेतिकर्तव्यतामन्तरेण न संभवति। उपादीयमानत्वात्साहित्यविवक्षा। तस्माद्यद्येकैकं कृत्स्नेतिकर्तव्यताकं क्रियेत यत्तत्साहित्यमवगतं तद्बाध्येत। तेनेतिकर्तव्यतां प्रति साहित्यं क्रियते। तस्मादनेन वाक्येनेतिकर्तव्यता तन्त्रेण भवतीत्ययमर्थः क्रियते त्रयाणां यागानाम्।

अयं× भवतोऽर्थो विवक्षितः। अयं च वाक्यान्तरेण लभ्यत एव। 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यनेन वाक्येनेतरेतरयुक्ताः सेतिकर्तव्यताका देशं प्रति विधीयन्ते। विधीयमानानां च साहित्यं विवक्षितम्। यदीतिकर्तव्यताऽऽवर्तेत, तत्र साहित्यमवगतं तद्बाध्येत। तस्मादस्मिन्वाक्ये सति 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यनुवाद एव।

---

× ननु देशकालयोरनुपादेयत्वात्तदुद्देशेनोपादीयमानानां यागानामितरेतरयोगस्य तन्त्राभिधानावगतस्य विवक्षितत्वेऽपि कर्तॄणामुपादेयत्वाद्यागोद्देशेनैव कर्तृविधानादुद्दिश्यमानानां च यागानामितरेतरयोगस्याविवक्षितत्वात् 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इति कर्तृविधौ तृतीयाया अश्रवणाच्च कथं साङ्गानां सहितानां च कर्तृतन्त्रता सिध्यतीति चेत्तत्राऽऽह–कर्तारस्त्विति। = प्रयोगे नियुज्यन्ते। क. एनं–घ. मु.। * कथमिति—ससहायो निःसहायो वेत्यर्थः। ÷ प्राप्त इति–'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात्' (अ० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८) अत्रात्यन्यायेनेति शेषः। + तन्त्रतेति—साङ्गसहितप्रधानानि प्रति देशादीनां तन्त्रतेत्यर्थः। * आवर्तेतेति–उत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येकं कालश्रवणादिति शेषः। × चोदयति–अयमित्यादिना।

**अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तः । तस्मात्तन्त्रं देशादयः ॥ १ ॥**

---

तत्र केचित्तावद्वर्णयन्ति । प्रधानस्य× पौर्णमासीकालोऽवगतः । अङ्गानामनवगमात्कालस्य पञ्चम्यामपि प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादनेनाङ्गानां कालनियमः क्रियत इति । तदयुक्तम् । कथम् । करणमनुगृह्णतीतिकर्तव्यतोपकरोतीत्युक्तम् । यस्मिंश्च काले करणं तस्मिन्नेवेतिकर्तव्यतेत्येतदप्युक्तम् । या= च संनिपत्योपकारिकेतिकर्तव्यता या चाऽऽरादुपकारिका ते उभे अप्येकेन÷ कथंभावेन संबध्येते । तत्र पौर्णमास्यां प्रधानं कुर्वता संनिपत्योपकारिकेतिकर्तव्यताऽवश्यं करणीया । येन प्रमाणेन+ संनिपत्योपकारिकां करोषि, तेनैवाऽऽरादुपकारिकामपि* । न चेदृशः कश्चिन्न्यायः, येन प्रधानमात्रमेव कर्तव्यं= पौर्णमास्यां स्यात् । तस्मादवाच्यमिदम् ।

नैतदेवम् । ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यनेन षड्यागा इतरेतरयुक्ताः सेतिकर्तव्यताका देशं प्रति विधीयन्ते । तत्र षण्णामपि यागानां तन्त्रेणेतिकर्तव्यता प्राप्नोति, साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । तस्माद्ये पौर्णमासीसंज्ञकास्तेषां× पौर्णमास्यां क्रियमाणानामाज्यभागान्तानि करिष्यन्ते । एवममावास्यासंयुक्तानामनुयाजादीनि करिष्यन्ते । एवं तन्त्रेणाङ्गप्रयोगे प्राप्ते ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' ' अमावास्यायाममावास्यया यजेत ' इत्यनेनाङ्गानामावृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

अपि च ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यनेनेतरेतरयोगस्य विवक्षितत्वात्तन्त्रेणेतिकर्तव्यता प्राप्यते । तत्र पौर्णमास्यामारब्धं प्रधानममावास्यायां समाप्यते । पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तराले कुर्वन्नङ्गानि ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यस्य न किंचिद्बाधते+ । न च फलवाक्यस्य । तस्मादनेन वचनेन ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इत्यनियमोऽङ्गानामपनीयते । नियतकालता-चोच्यते । तस्मादनेनाङ्गानां कालविधिः क्रियते ॥ १ ॥

---

× प्रधानभावः—श्री. मु. । = किंच या च संनिपत्योपकारिकाया च—च ज. । ÷ अप्यनेन—च. ज. मु. । + प्रकारेण—घ. मु. । * कुर्वीति शेषः । समानकथंभावगृहीतत्वादिति हेतुपूरणम् । = कर्तव्यं स्यात्—च. ज. । कर्तव्यं पौर्णमासीसंयुक्तं स्यात्—घ. । पौर्णमासीसंयुक्ताः—घ. । + बाध्यते—घ. ।

अविधिश्चेत्कर्मणांना× भिसंबन्धः प्रतीयेत तल्लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानंभावः स्यात् ॥ २ ॥ पू०

अविधिश्चेत्–यदि चोदनाविधिशेषो न स्याद्देशादिविधिस्ततः कर्मणामाग्नेयादीनां भेदेन देशादिभिराभिसंबन्धो न प्रतीयेत । चोदनाविधिशेषस्त्वयम् । किं कारणम् । इह, समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यैर्देशादयो विधीयन्ते । अप्राप्तत्वात् । ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासशब्देनानुवाद एषितव्यः । अन्यथा,* अनेकार्थविधानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सहत्वं न विवक्ष्यते । विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति । आग्नेयादीनां देशादयः, तेषां च सहितानामिति । कथं+ पुनः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिषु देशादयो विधातुं शक्यन्ते । लक्षणार्थाभिसंयोगात् । लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते । दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयम् । समुदायश्च समुदायिलक्षणार्थः शक्नोति साहचर्यात्समुदायिनो लक्षयितुम् । नन्वेवमपि लक्षणाऽश्रिता भवति । वरं लक्षणा, नैकवाक्यस्यानेकार्थत्वम् । अनेकार्थत्वेऽगमकत्वम् । लक्षणा= तु गमिका । लौकिकत्वात् ।

अपि च श्रुत्या समुदाये देशादयो विधीयेरन् । न च समुदायस्य देशादिभिः संबन्धोऽस्ति । कारकं हि समादयः । कारकस्य कर्मणा संबन्धो न कर्मगुणेन । तस्मादपि लक्षणा । यथा, पौर्णमासीमभिमृशेदिति हविर्लक्षणा । चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां देशादीनां प्रतिप्रधानं× भावः स्यात् । गृह्यमाणविशेषत्वात् । अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते । समे यजेत, पौर्णमास्यां यजेतेत्यनेनाऽऽख्यातेन । अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः । कर्तारोऽपि यस्तेषां यागानां रूपविधानार्थो भवति, अच्युतो

---

* न ह्यनेकार्थं—ग. । + कथम् । समे—ख. । = लक्षणाऽनुगमिका—ग. ।
× प्रतिप्रधानभावः—ग. ।

भवतीति तेन विधीयन्ते । अथवा, अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ॥ २ ॥

( अङ्गानां प्रधानैः सहैकदेशकालकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

एवं स्थितमपर्यवसितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं प्रक्रियते। किं पुनः कारणमेतस्मिन्नपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते । एतस्मिन्न्याये स्थिते तस्याश्चिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति । अतोऽसावेतस्मादनन्तरमुच्यते—

[ २ ] अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशाद्यथा×
द्रव्यदेवतम् ॥ ३ ॥ पू०

अङ्गेष्विदानीं विचार्यते। किं तेषां समादय एव देशकालकर्तारः, अथवाऽनियम इति । किं प्राप्तम् । अङ्गेषु च तदभावः । कुतः । प्रधानं प्रति निर्देशात् । चोदनाविधिशेषत्वेनाऽऽग्नेयादीनि प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टा+ नान्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः । यथा द्रव्यदेवतं, यत्प्रधानेषु न तदङ्गेषु । एवं देशादयोऽपि ॥ ३ ॥

स्थितादुत्तरम्–

यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादैकशब्द्यात्प्रधाना-
र्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ अ० १–सि०

यद्याग्नेयादेः कर्मणः समादिविधिसंबन्धः स्यात्ततः स्याच्चोदनाविधिशेषत्वं, भेदेन च समादयः । न तु तदस्ति । कुतः । ऐकशब्द्यात्प्रधानार्थाभिसंयोगात् । यस्मादाग्नेयादीनां समस्तानामेकः शब्दो वाचकस्तेन समादीनामभिसंयोगः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, न ये व्यस्तानां वाचकाः, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः । तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः कल्प्यः। सोऽपि लक्षणया । अथ तु प्रधानार्थाभिसंयोग÷ क्रियेत* तत उभ-

॥ २ ॥ ३ ॥

—

× निर्देशात ॥–क. ख. ग. । = शेषत्वे—ग. । + निर्दिष्टाः प्रधानाङ्गानि भवन्ति । न चान्यत्र निर्दिष्टेऽर्थोऽन्यत्र भवति । तस्मात्-ग.। ÷प्रधानार्थ–क. ख.। *क्रियते-ख.।

यमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधानार्थः ! प्रधानं फलं, तत्साधनार्थो यो व्यापारः । कश्चासौ । आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधनार्थः प्रयोग उक्तः । तस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो विधीयन्ते, याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यस्तसंबन्धः+ कल्पितो भवति । न च लक्षणा । तस्मात्प्रयोगे विधिरेतेषाम् । स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः । तत्रैदमर्थ्यं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्तन्त्रं देशकालकर्तारः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति । उग्राणि ह वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां संभ्रियन्ते, आग्नेयं प्रथममैन्द्र उत्तर इति । संभरणं पौर्वापर्यं चैककालत्व उपपद्यते । तस्मादपि तन्त्रम् ॥ ५ ॥

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥

इतश्च प्रयोगचोदनापुनःश्रुतिरियम् । कुतः । श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृत्वा । कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । याऽत्र कर्मश्रुतिः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति, सा परार्था । तृतीयायोगात् । तया सामानाधिकरण्यात् । यजेतेति यजिरपि परार्थ एव । तदेतदेवमापद्यते, दर्शपूर्णमासयागेनान्यत्किमपि कुर्यादिति ॥ ६ ॥

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं न श्रुतमित्यर्थः । तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते । प्रधानसाधने* श्रुतत्वात्, श्रुतिरेषां प्रधानवादित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि । तत्र यद्याग्नेयादिवाक्यानां पुनःश्रुतिरियं कल्प्येत गुणभावानुवादो भज्येत= । न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः । उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि । न च किंचित्कार्यं

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

+ व्यस्तसंयोगः—ग । * प्रधानस्थाने—मु । = न युज्येत—ग. ।

निर्दिष्टं, यदपेक्ष्यानुक्तोऽपि× गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत। प्रयोगचोदनायां तु गुणभावो युक्तः=। कार्यमपि फलम्। तस्मात्तस्याः पुनःश्रुतिरियम्। तथा च तन्त्रभावः सिद्धः॥ ७॥

अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम्॥ ८॥ अ० २ सि०

अङ्गेषु स्थितादुत्तरम्। यदा प्रयोगाङ्गं देशादय इत्युपपन्नं तदाऽयमुत्तरः पक्ष उत्तिष्ठति। तस्मात्ततोऽनन्तरमुच्यते। यदुक्तमङ्गेषु देशादीनामनियम इति। तन्न। अङ्गेषु समादिनियम इति। कुतः। यतोऽङ्गान्यपि प्रधानेन फलसिद्धावुपादिश्यमानेन सहोपदिश्यन्ते। कथम्। विधानत्वात्। प्रधानानां फलं साधयतां विधानमेतद्यदुताङ्गप्रयोगः। विधानं कल्प इतिकर्तव्यतेत्यर्थः। अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राङ्गवान् प्रयोगः प्रधानानामुक्तः। यथाविधस्तत्रोक्तस्तथाविधेन पुनःश्रुत्या समादीनां विधिः। अतोऽङ्गानामपि प्रधानैः सहैकदेशकालकर्तृत्वं स्यात्॥ ८॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत्॥ ९॥

अथ यदुक्तं यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानां च भेदेन भवति, एवं देशादयोऽपि स्युरिति। तत्परिहर्तव्यम्। आभाषान्तं सूत्रम्॥९॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः॥ १०॥

नैतदेवम्। कुतः। चोदनाविधिशेषत्वात्। चोदनाविधिशेषो हि द्रव्यदेवताविधिः। तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतः। इहाग्निः पुरोडाशश्च। इहाऽऽज्यमग्नीषोमौ चेति। तथाऽङ्गेष्वपि, आज्येन प्रयाजान् यजति, शेषात्स्विष्टकृतं यजतीति। न चान्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र× भवति। तथेह प्रयोगाङ्गत्वाद्देशादीनां तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात्तन्त्रभाव इत्यपदिष्टो= हेतुः। तस्माद्विषमं द्रव्यदेवतेन*॥१०॥

॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥

× यदपेक्ष्'—क० ख०। = उक्तः—ख.। × निर्दिष्टोऽर्थः—ग.। =इत्येवमप—ग.। * देवतेनेति – ग.।

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भे-
दात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्द-
त्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

यदि च सामानं द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात्ततस्तेषु द्रव्यदेवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात्तद्वस्थोऽविशेष इति तन्त्रमिज्या स्यात्। भेदस्तु तद्भेदात्। अथ तु भेदो द्रव्यदेवतस्य ततस्तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्। इज्याकर्मणः प्रयोगे विशेषग्रहणाद्भेदः स्यात्। तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति। तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥ ११ ॥

( दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिषु तत्तद्व्याप्यप्रयोगानुरोधेनाङ्गानामा
वृत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥ )

[ ३ ] इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां द्वौ समुदायौ दर्शः पूर्णमासश्च। तथा राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः। चातुर्मास्येष्वपि पर्वाणि वैश्वदेवादीनि। तत्र विचार्यते। किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेणाङ्गानां प्रयोगः। तथा राजसूये, इष्टीनां सोमानां च। चातुर्मास्येषु च पर्वणाम्, उत+ भेदेनेति। किं प्राप्तम्।

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः। कुतः। ऐककर्म्यात्। एकफलत्वादित्यर्थः। एकं फलमिह तत्र तत्र श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति। एकत्वात्फलस्यैकः प्रयोगः। तत्र न गृह्यते विशेषः। तस्मात्तन्त्रम् ॥ १२ ॥

---

॥ ११ ॥ १२ ॥

---

+ तदविशेष इति—ख०। × उत तन्त्रभेदेन—क० ख० ग० मु०।

कालभेदान्नेति चेत् ॥ १३ ॥

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । कालभेदात् । क्वचित्कालभेदः, क्वचिद्देशभेदः । दर्शपूर्णमासयोः कालभेदः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति । तथा, चातुर्मास्येषु पर्वणां, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत, हेमन्ते साकमेधैर्यजेतेति । राजसूये देशभेदः, बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृहे, ऐन्द्र एकादशकपालो राज्ञो गृहे, आदित्यश्चरुर्महिष्या गृह इति । कालभेदाद्देशभेदाच्च गृह्यते विशेषः । पौर्णमासी येषामङ्गानां कालस्तानि पौर्णमास्या उपकुर्वन्ति; नामावास्यायाः । वैगुण्यात् । तस्माद्भेदः ॥ १३ ॥

नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १४ ॥

नैतदेवं, भेद इति । कुतः । एकदेशत्वात् । यत्र फलसंबन्धस्तत्राङ्गानां चोदना । यत्कारणम् । फलं साधयतां प्रधानानामङ्गान्युपकारे वर्तन्ते । समुदायचोदनायाः फलसंबन्धः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । नैकदेशचोदनायां, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत, बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृह इति। न* चेत्तत्राङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन प्रसङ्गः । समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः । तस्माद्यस्मिन् कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणान्यङ्गानि समुदायेन संभन्त्स्यन्ते । समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकात् । पशुवत् । यथा पशौ भिन्नकालेष्वप्येकदेशेषु, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥ १४ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां= तन्त्रविधानात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

॥ १३ ॥ १४ ॥

---

* चातुर्मास्यस्य—ख० । * न च तत्र—ग. । = तेषां च—श्री. ।

अपि वा, न तन्त्रमङ्गानि स्युः। कुतः। कर्मपृथक्त्वात्। तेषां च तन्त्रविधानात्। कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि। अन्यः पौर्णमासः* समुदायोऽन्य आमावास्यः। एवं सर्वत्र। तेषां च देशकालभेदः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेत्येवमादिः। साङ्गानां च तेषां तत्र तत्र देशकालविधिः। ननु नैवात्राङ्गानि प्राप्यन्त इत्युक्तं, कुतस्तेषां देशकालविधिः। उक्तमेतत्। प्रयोगे पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्त इति। तत्र, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, समुदायप्रयोगे पुनःश्रुतिः। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येकदेशे पुनःश्रुतिः। एवं सति पौर्णमासप्रयोगे कालो विहितः। अविभक्तश्चाङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः। तस्मात्पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासीकालः। अमावास्याङ्गानाममावास्याकालः। तत्र गृह्यते विशेषः। विशेषग्रहणाद्भेदः॥ १५॥

तथा चान्यार्थदर्शनम्॥ १६॥

चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति, तन्त्रभावेन पौर्णमास्यां चतुर्दशाऽऽहुतयः स्युः, नामावास्यायां त्रयोदश। भेदे तूभयत्रोभयं भवति। तस्माद्भेदः॥ १६॥

तदाऽवयवेषु× स्यात्॥ १७॥

यदा चैष न्यायस्तदाऽवयवेषु–इष्ट्याद्यवयवेषु, देशकालभेदात्तन्त्रभेदः। तत्र चातुर्मास्यावयवयोरनीकवत्सान्तपनीययोर्बर्हिषः साधारण्यवचनमर्थवद्भवति, यदनीकवतो बर्हिस्तत्सान्तपनीयस्येति। इतरथा सिद्धत्वात्तदनर्थकं स्यात्। तस्मादपि भेदः॥ १७॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात्॥ १८॥

यत्तूक्तं पशुवदिति। तत्र ब्रूमः। पशौ युक्ता सकृदङ्गानां क्रिया। तत्र ह्येकमेव तन्त्रम्। केवलं प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः। तदैक्यं तु चोदनैकत्वात्। एका तत्र चोदना, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता

॥ १५॥ १६॥ १७॥

---

* पौर्णमासीसमु—मु०। × तथा तदवयवेषु—ग०।

यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । कर्मचोदनायां ह्यङ्गानां ग्रहणं, न प्रचारचोदनायाम् । तदेव हि प्रधानं विप्रकृष्टकालेन प्रचारद्वयेन= निर्वर्त्यते । तदर्थानि च कृतान्यङ्गानि । तेषां पुनःक्रियायां हेतुर्नास्ति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ १८ ॥

( अध्वरकल्पायां प्रातरादिकालभेदेनानुष्ठीयमानानां त्रयाणां त्रयाणामर्थे भेदेनाङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] तथा स्यादध्वरकल्पायां× विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १९ ॥ पू०

इदं श्रूयते, आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यंदिने, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम् , आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुं, यस्य भ्रातृव्यः सोऽनेन यजेतेति । तत्र चिन्त्यते । किं त्रिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया, उत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तथा स्यादध्वरकल्पायां, यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः । कुतः । विशेषस्यैककालत्वात् । अङ्गविशेषः कश्चिदेषां भिन्नकालानां समुदायानामेककालः श्रूयते, पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं कालविधिरिति । सर्वेषां ह्येषामेकफलत्वादेकं प्रकरणम् । सैषाऽध्वरकल्पेष्टिः । यज्ञमेवैतया प्राप्नोतीति चैकेन= शब्देन युगपत्फलं प्रति विधानात् । तस्मिन्नेव काले क्रियमाण उत्तरकालयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिकृष्येत । स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्तेत, तदादि+ वाऽभिसंबन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति । तानि प्रतिकृष्टानि सर्वेषां* तन्त्रं भवन्ति । तेषु

---

॥ १८ ॥

---

= वारद्वयेन—ग. । × अध्वरकल्पेष्टौ—मु० = एकशब्देन—ख. मु० । + (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४ ) । * सर्वेषां प्रति—ग. ।

तन्त्रेषूत्तरेषामपि तन्त्रभावो युक्तः । कुतः । यदि सर्वाणि तन्त्रं क्रियन्ते नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः । अथ= नु भेदः, ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाण्डमपवृज्योत्तरस्योपक्रमेण भवितव्यम् । तथा निर्वापान्तेषु प्रतिकृष्यमाणेषु क्रमभेदो भवति । न तावत्पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि । अपि च सहोपक्रमे युगपच्चिकीर्षा । तस्यां च सत्यां यद्यदापतति तत्तदगृह्यमाणविशेषत्वात्साधारणं भवति ॥ १९ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

सैषाऽध्वरकल्पेष्टिरिति चैकवच्छ्रवणम् । तत्र तावदेकैवेष्टिः । बहव एते यागाः । यदि तु सह क्रियन्ते ततः सर्वसमाप्तौ यतिभावः पर्यवसितो भवतीत्येकवदुपचार उपपद्यते । तस्मात्तन्त्रम् ॥ २० ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । कर्माणि तावदेतान्याग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि । तेषां तन्त्रविधानं नानाकालेषु, प्रातर्मध्यंदिनेऽपराह्ण इति । तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः स्यात् । अतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः । तस्माद्भेदः ॥२१॥

यत्तु विशेषस्यैककालत्वादिति । तत्र ब्रूमः—

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम्, पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति । ननु प्रकरणात्सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम् । किं तर्हि । विनियोजकम् । इदमत्र भवतीत्येतत्प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्य* यत्तस्येदमिति । त्रयाणां च निर्वा-

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

---

कालभेदादेकैकस्येतिकर्तव्यताया आवृत्तिः । अपि च यस्यापराह्णे करणं

= अथानुक्रमभेदः-ख. । * नास्येदं तस्येदं-मु. ।

पाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते। तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम् । कर्मणां च तन्त्रभेदः कालभेदादिति ॥ २२ ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २३ ॥

यस्त्विष्टिरिति, भिन्नानामपि कर्मणामेकफालानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति । फलान्तत्वादीहायाः । यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति* ॥ २३ ॥

( एकदेवताकपशुगणे वसाहोमस्य तन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥ )

[ ५ ] वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ सि०

एकदेवताः पशव उदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीयपशौ वसाहोमः कर्तव्यः, याज्यार्धर्चान्ते वसां जुहोतीति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र चिन्त्यते । किं भेदेन वसाहोमः कर्तव्यः, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु तन्त्रं स्यात् । कुतः । प्रदानस्यैककालभावात् । एककालं तेषां प्रदानं, वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्तीति । देवता चैका प्रजापतिः । अतस्तेषामेकप्रदानत्वम् । प्रदानस्यैकत्वादेकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्धर्चान्तः । तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैदमर्थ्यं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्तन्त्रम् ॥ २४ ॥

( भिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥ सि०

देवताभेदे, ऐकादशिनेषु+ भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्यार्धर्चान्ताः । तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्यार्धर्चान्तः कृतः स तदर्थ इति । तस्मात्तन्त्रभेदः* ॥ २५ ॥

---

प्राप्तं तस्य न प्रातःसामान्यं, नापि प्रातर्विशेषः । यस्य तु पूर्वाह्णे करणं प्राप्तं तस्य प्रातर्विशेषमात्रं विधीयते । सामान्यं प्राप्तमेव । तस्माद्यत्रैको विधीयते स× ग्रहीतव्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

* सुमनानामिष्टिः—ग. । + एकादशिनेषु—क० ख० ग० । * तत्र भेदः क०ख. । × स इति—स एव पक्ष इत्यर्थः ।

( यूपैकादशिन्यां यूपाहुतेस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥ )

[ ७ ] अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २६ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी, एकादश यूपान् छिनत्तीत्याम्नाता। अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ यूपाहुतिः । सा किं भेदेन कर्तव्या, उत तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् । यद्वन्नानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तद्वादियमपि भेदेन कर्तव्येत्यर्थः । कुतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति श्रूयते । बहूनां च यूपानां भिन्नान्यन्तिकानि । यस्यैव यूपस्यान्तिके न हूयेत तस्यैव तेन गुणेन वर्जनं स्यात् । तस्माद्भेदेन कार्यम् ॥ २६ ॥

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २७ ॥ सि०

अथवा नैव भेदेन कर्तव्येति । किं तर्हि । तन्त्रम् । कस्मात् । इतरप्रतिषेधोऽयम्—आहवनीयप्रतिषेधो नान्तिकविधिः । कथं ज्ञायते× । आहवनीये जुहोतीत्युत्सर्गात्सर्वहोमेष्वाहवनीयः प्राप्तः । तत्र, अग्निं मथित्वेति वाच्यम् । तदपि मन्थनं प्राग्वंशे कर्मणः प्रवृत्तत्वात्प्राग्वंशे प्राप्तम् । तत्रेदमपि वक्तव्यं, यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वेति । उभयस्मिंश्चापि विधीयमाने वाक्यभेदः । मन्थनस्य स्वार्थपरार्थवद्भावात् । तस्मादन्यतरदविवक्षितं, मन्थनमन्तिकं वा । तत्र च मन्थनं विवक्षितमविवक्षितमन्तिकमिति ब्रूमः । कुतः । मन्थनविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । एवं ह्याह–यूपमाच्छेष्यता होतव्यं, न हि दीक्षितस्याग्नौ जुह्वतीति+, दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्यत* इति । तत्परिहारार्थं कल्पनान्तरमुक्तं, वैष्णवीमनूच्याच्छेष्यतीति =। तथाऽप्यहोमे दोषमिव मन्यमानः पुनराह–+ होतव्यमिति, पुरुषस्यैव÷ जुहोत्यापतन इति । तदुभयमपि तत्र न शक्यमिति प्रति-

॥२६॥

---

× ज्ञायते । तदुच्यते ग. । + जुहोति–ग. । मन्वते—ग. । = अच्छेष्यतामिति–ख. । + पुनः पुनराह—क० ख० । ÷ अत्र 'न पुरुषस्यैव' इति पाठ आवश्यक इति भाति ।

षिध्य तृतीयं कल्पमाह । यूपस्यैवान्तिकेऽग्निं मथित्वा तथा होतव्यम् । तदुभयमपि शक्यं, जुहोत्यथ न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति ।

तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्येतद्विवक्षितं न मन्थनं, ततश्चाऽऽहवनीयमेव× यूपस्यान्तिके नीत्वा होमः प्राप्नोति । आहवनीये जुहोतीति नियमात् । तत्र, न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीत्येतन्न संबध्यते । अथ तु, अग्निं मथित्वेत्येतद्विधीयते तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति । अन्योऽयमाहवनीयाद्यो मथ्यते । तत्रैतत्समर्थितं भवति, जुहोति च, न चाऽऽहवनीये जुहोतीति । तस्मान्मन्थनं विधीयते, नान्तिकम् ॥ २७ ॥

अनुवादमात्रमान्तिकस्य= ॥ २८ ॥

कुतः प्राप्तेऽनुवादः । सौकर्यात् । सहाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करम् । यूपान्तिके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः । न्यायप्राप्तस्यानुवादः । एवं सति यद्यनन्तिके जुहोति, न दोषः । अथ कस्मान्मन्थनमात्रं कृत्वाऽऽहवनीय एव न हूयते* । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात्तन्त्रं यूपाहुतिः ॥ २८ ॥

अशास्त्रत्वाच्च+ देशानाम् ॥ २९ ॥

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुम्, आपेक्षिकत्वादान्तिकस्य । अथ परमान्तिकं शिष्येत, तदा यूप उपदह्येत = । तच्च प्रतिषिद्धम् । न च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्तुम् । तस्मादप्यविवक्षितत्वमन्तिकस्य* ॥ २९ ॥

---

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

× तत्र—क० ख० । = ' अनुवादमात्रमान्तिकस्य इतीदं सूत्रं काशीमुद्रितपुस्तके भाष्यग्रन्थतया प्रकाशितमास्ति । एवं शास्त्रदीपिकादिमुद्रितग्रन्थेष्वपि नोपलभ्यते, तथाऽपि श्रीसंज्ञके केवलसूत्रपाठे । क–संज्ञके चास्य सूत्रस्योपलम्भात्तत्प्रमाणीकृत्य सूत्रपाठे संयोज्य प्रकाशितं ज्ञेयम् । * हूयेत—क० ख० । + अशास्त्रवत्त्वाच्च—मु । = उपरुध्येत-ग. । * तस्मादविवक्षाऽन्तिकस्य-ग. ।

( अवभृथेऽप्सु साङ्गप्रधानानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥ )

[ ८ ] अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धे-
तुरग्निसंयोगः ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः । तस्मिंश्च श्रूयते, अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यमथवाऽङ्गान्यपीति । किं प्राप्तम् । अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यम् । कुतः । न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः । न ह्यङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः । यदाहवनीये जुहोतीति होममात्रेऽग्निर्विहितः । स यथा प्रधाने तथाऽङ्गेषु । आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः । अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवतस्यैककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः । तदुत्पत्तिवाक्ये श्रुतत्वात्, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । न चात्र गमनं विधीयते । अर्थगृहीतं तत्, अप्सु प्रचारवचनात् । न चावभृथो नाम कश्चिद्देशोऽस्ति, यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः । न च वारुण एककपालोऽस्ति, येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य देवतासंबन्धकरणमेवात्रोच्यते । स च यागः । तद्वचनोऽवभृथशब्दः । तस्मिन्नापो विहिताः । तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः ॥ ३० ॥

द्रव्यदेवतवत्* ॥ ३१ ॥

यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वान्नाङ्गेषु भवतः । एवमापोऽपि ॥ ३१ ॥

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३२ ॥ सि०

साङ्गो वाऽवभृथोऽप्सु प्रवर्तेत । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । नात्राऽऽपोऽवभृथे श्रूयन्ते । किं तर्हि । प्रयोगे । न ह्येतद्वचनम् । अप्स्ववभृथ इति । कथं तर्हि । अप्स्ववभृथेनेति । द्वे अपि पदे कारक-

॥ ३० ॥ ३१ ॥

* इदं च सूत्रं काशीमुद्रितपुस्तके परिभ्रष्टम । श्रीसंज्ञके पुस्तके, इतरादर्शपुस्तकेष्वप्यस्यौपलम्भात्प्रकाशितामिति विज्ञेयम ।

वचने। न च विशेषणविशेष्यता। उभयोश्चरन्तीति क्रियया संबन्धो न मिथः। चरन्तीति च प्रयोग उच्यते। तस्मात्प्रयोगाङ्गमापः। अविभक्तश्चाङ्गप्रधानानां प्रयोग इत्युक्तम्, अङ्गानि= तु विधानत्वात्प्रधानेनोपादिश्येरन्नित्यत्र। तस्मात्साङ्गोऽवभृथोऽप्सूपादिष्टो न केवलः। अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्तव्यानि ॥ ३२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति, अप्सु तृणं प्रास्याऽऽघारमाघारयतीति×। यद्यङ्गानामग्नौ वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत, अप्स्वाघारयति, तृणं प्रास्यतीति च। तथा = वाक्यभेददोषः स्यात्। अथ यथोक्तो न्यायस्तथाऽप्स्वित्यनूद्य तृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः ॥ ३३ ॥

अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति। तत्र ब्रूमः—

शब्दविभागाच्च द्रव्यदेवतानपनयः* ॥ ३४ ॥

विभक्तः शब्दः, प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः। अङ्गानामाघारादयः शब्दाः। अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति। तस्मान्न तदङ्गेषु भवति। आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः। अतोऽनुपवर्णनमेतत् ॥ ३४ ॥

(वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमारुत्यर्थं पृथगङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं+ विक्रियते ॥ ३५ ॥ सि०

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वमाम्नातं, पृथगग्नी प्रणयतः, पृथग्वेदी कुरुत इति। तत्र श्रूयते, अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासा-

---

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

---

= (अ० ११ पा० २ अ० २ सू० ८)। × प्रास्याऽऽघारयतीति—क० ग०। = तद्वाक्यभेद—क० ख०। * देवतानपनयः—क० ख०। देवतानय—मु०। + सर्वं तन्त्रं विक्रियते—श्री. ग.। सर्वं। क्रियते—मु०।

दयति, मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति । इह विचार्यते । किं भेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्तव्यानि, अथवा यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येवेतरत्राप्युपकुर्वन्तीति । किं प्राप्तम् ।

भेदेनाङ्गानि कर्तव्यानि । कुतः । देशभेदात् । देशो हि भिद्यते, दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवाङ्गान्युपकुर्वन्ति, अङ्गानि× तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमिति । नान्यदेशाया मारुत्याः । तस्मात्तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्तव्यानीति ॥ ३५ ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥

एवं चेत्पश्यसि देशभेदादङ्गानां पृथक्क्रियेति । नैतद्युक्तम् । यत्कारणम् । अचोदनाऽत्र मारुत्याः । यत्र यागः फलं प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति । न चेह मारुत्याः फलं प्रति चोदना । क तर्हि । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । न चेदिह कर्म चोद्यते, अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति, कुतो भेदस्तन्त्रता वा ॥ ३६ ॥

स्यात्पौर्णमासीवत् ॥ ३७ ॥

स्यादङ्गानां प्राप्तिः पौर्णमासीवत् । तद्यथा, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति न तावत्कर्म* फलं प्रति चोद्यते । अन्यत्रैव तच्चोदितं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । अथ च साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति । एवमिहापि भविष्यति ॥ ३७ ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३८ ॥

अथोच्येत, प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्याख्यातेन । प्रयोगश्चाङ्गप्रधानानां विवक्षितः । प्रयोगाङ्गं च कालः । तस्मात्तत्र साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति ॥ ३८ ॥

---

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

---

×( अ० ११ पा० २ अ० २ सू० ८ )। * कर्मफलं चो—क० ख० ।

तत्र = ब्रूमः—

तथेह* ॥ ३९ ॥

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यत आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन । यथा च कालः प्रयोगाङ्गमेवं देशोऽपि । तस्मान्मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणविहारे कर्तव्या । ननु नाऽऽसादयतिशब्देन याग उच्यते । कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह । यागार्थमेतदासादनं, यथा प्रकृतौ । तथा दृष्टार्थं भवति । इतरथाऽदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात् । यागार्थं चेत्तत्र यागोऽवश्यं कार्यः । सैषा लक्षणया यागचोदना भवति । यथा, सौर्यं चरुं निर्वपेत्, सौम्यं बभ्रुमालभेतेति । तस्मादिहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते । तथा च प्राप्तानामङ्गानां भेदेन क्रिया ॥ ३९ ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ४० ॥

आह । नाऽऽसादयतिशब्देन याग उच्यते । किं तर्हि । आसादनम् । ननु लक्षणया यागं वक्ष्यति । न श्रुतिमुत्सृज्य लक्षणाऽऽश्रयणीया । आसादनस्य दृष्टार्थत्वेनाऽऽश्रयिष्यते× । आश्रीयेत, यद्यासादनं दृष्टार्थं संभवति । यदि दक्षिणेऽग्नौ मारुत्या होमः सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत् । स त्वसिद्धः । प्रकृतौ त्वेकत्वादाहवनीयस्य तत्रैव सिद्धो होमः । अतस्तत्संनिकर्षे नयनं दृष्टार्थं संभवति । न त्विह तथा । न चेद्दृष्टार्थता युज्यते श्रुत्यर्थ एव ग्राह्यः । तस्मादासादनमासादयतिशब्देनोच्यते न यागः ॥ ४० ॥

---

॥ ३९ ॥ ४० ॥

---

= अत्र—क० ख० । * यदत्र काशीमुद्रितपुस्तके 'तथेह' इति सूत्रं भाष्यरूपेण 'इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते' इति भाष्यं च सूत्ररूपेण प्रकाशितं तत्केवलं प्रमादमूलकमिति ज्ञेयम् । आदर्शपुस्तकेषु, शास्त्रदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु च तथाऽनुपलम्भात् । यद्यपि शास्त्रदीपिकादिग्रन्थेषु 'अथेह' इत्येवं पाठो दृश्यते तथाऽपि 'तथेह' इत्येव पाठः साधीयानित्यपि ज्ञेयम् । × आश्रयिष्यते । यद्यासादनं दृष्टार्थं भवेत् । तन्न दृष्टार्थं भवति । यदि—ग. ।

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ४१ ॥

नैतदद्दष्टार्थमासादनम् । कुतः । उत्तरेणैकवाक्यत्वात् । अष्टावुत्तरे विहारे हवींष्यासादयतीत्यनेनोत्तरविहारसंबद्धेन षदसंचयेन,+ मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्येतस्यैकवाक्यत्वादेवं÷ ज्ञायते, यथा नाऽऽसादनमद्दष्टार्थमिति= कथं कृत्वा । आहवनीयद्वयेऽव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तः । तदनुविधानादासादनमपि तथैव प्राप्तम् । तत्र व्यवस्थामात्रमनेन क्रियते । यथाप्राप्तस्य च व्यवस्था× । होमाय च प्राप्तं नाद्दष्टाय । तस्माद्धोमार्थमासादनम् । अपर आह । एकस्मिन् वाक्य एक एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरासादनमाह । उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थम् । एकस्मिंश्चोच्चारणे * दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीत्येतन्नोपपद्यते । तस्मादुभयत्र होमार्थम् । अथोच्येत, आसादनमेवेदं विधीयते । यत्र द्दष्टार्थं भवति, तत्र द्दष्टार्थम् । यत्र न संभवति तत्राद्दष्टार्थमिति । तच्च न । विध्यनुवादयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् । यत्र द्दष्टार्थं तत्रानूद्यते, प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । यत्राद्दष्टार्थं तत्र विधीयते । तदुभयं युगपन्न संभवति । तस्मादयुक्तमेतत् । अथ होमार्थत्वे सति कस्माद्यागचोदना कल्पते, नाऽऽसादनमात्रमेवेति÷ । आह । होमश्चान्यत्रेति । नैवम् । आसादनं हि होमार्थं भवति । नान्यत्राऽऽसाद्यमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति ॥ ४१ ॥

अवाच्यत्वात् = ॥ ४२ ॥

न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव प्राप्नोति । यागस्तु वक्तव्यः । स च सति होमे शक्यते लक्षणयाऽऽनेन वक्तुम् । तस्मादत्राण्यासादयतिशब्देन पौर्णमासीवद्यागस्य प्रयोग उच्यते । तथा च तन्त्रभेदः ॥ ४२ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥

---

+ पदसमुदायेन–ग० । ÷ एतत्–ग० । = मिदम् । तत्कथं–क० ख० । × व्यवस्था, मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहार इति—ग० । * कस्मिंश्च–क० ग० मु० । ÷ मेवेत्याह–ग० । = अवाच्यत्वाच्च—श्री० ग० ।

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४३ ॥

वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति यद्वन्न्यायोऽपदिष्टः, यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोतीति । तथा, यस्मिन्नेव होमस्तस्मिन् ब्रूते देवतायजनामिति, दाक्षिणेऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति । तद्यागार्थं आसादयतिशब्दो युज्यते । तस्माद्प्येवम् ॥ ४३ ॥

( वरुणप्रघासेषु कर्तॄणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥ )

[ १० ] कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ पू०

तत्रैव चिन्त्यते, किं कर्तारो भेदेनोत तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । कर्तृभेदस्तथा, यथाऽङ्गभेदः । अष्टानां हविषां साङ्गानां कर्तृभिरुत्तरे विहारे प्रचरितव्यम् । इतरैर्दक्षिणे । एवं यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि कृतानि भवन्ति । तेनोत्तरवैहारिकाः कर्तारो गृह्यमाणविशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति । तस्मात्कर्त्रन्तरैर्भावितव्यम् ॥ ४४ ॥

न समवायात् ॥ ४५ ॥ सि०

नैतदेवम्, अङ्गवत्कर्तृभेद इति । किं तर्हि । तन्त्रेण कर्तारः स्युः । कुतः । समवायात् । वचनेन हि कर्तारः समवयन्त्यत्र, चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । समुदायसंबन्धेऽपि सत्यवयवा एव कर्तृभिः संबध्यन्ते । वरुणप्रघासानां च तदवयवत्पात्पञ्चभिरभिसंबन्धोऽभ्युपगम्यते । एकश्चायं वरुणप्रघासानां प्रयोगः । एककालत्वात् । समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद्यावद्वचनं तावदेवात्र भेदेन× कर्तव्यं, नान्यदपि । न च कर्तॄणां भेद उक्तः । तस्मात्तन्त्रेण भवन्तीति । तत्रैतस्यात् । प्रधानभेद उक्तेऽनुक्तोऽप्यङ्गानां भेदोऽभ्युपगम्यते । कुतः । अङ्गानां प्रधानगामित्वात् । यथैव हि प्रयाजादीनां मारुत्या भेदाद्भेदेन क्रिया, एवमङ्गभूतत्वात्कर्तॄणां प्रयाजादिवत्कस्मान्न भेदोऽध्यवसीयत÷ इति ।

तत्रोच्यते+ । अङ्गत्वाविशेषेऽपि सत्यन्यथाजातीयोऽन्यस्याङ्गस्योपकारोऽन्यथाजातीयोऽन्यस्य = । प्रयाजादिन्यदृष्टेनोपकार-

॥ ४३ ॥ ४५ ॥

× भिद्यते । न च–ग० ÷ अध्यवसीयते–ख० । अत्र–ग० । = अन्यजाती–ग० ।

संबन्धेनोपकुर्वन्ति । बर्हिरादीनि यागद्रव्यधारणेन । अपराण्यधिकरणसंस्कारद्वारेण । तानि यागदेशाधिकरणभेदाद्भिद्यन्ते । कर्तारस्तु क्रियानिर्वृत्त्योपकुर्वन्ति । तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकारप्रत्यभिज्ञानात्तन्त्रेण क्रियानिर्वृत्तिं शक्नुवन्ति कर्तुमिति न भिद्यन्ते । कः पुनः प्राकृत उपकार इति । होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यनुवाक्यावचनेन संबोधयन् यागस्य कर्तेत्युच्यते । शक्नोति तद्देशावस्थित एव सामीप्यात्तन्त्रेण क्रमप्राप्तं यागं कुर्वाणमध्वर्युवत्प्रातिप्रस्थारमपि संबोधयितुमिति । अतो न भिद्यते । तथाऽऽग्नीध्रः समानत्वादुत्करदेशस्य तत्रावस्थित एव प्रत्याश्रावणेनोभौ कर्तारावनुग्रहीतुम् । अतोऽसावपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थित उभयोराहवनीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणेनानुज्ञावचनेन च शक्नोत्युभावनुग्रहीतुम् । अतस्तस्याप्यभेदः । अध्वर्युप्रातिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवेत्यदोषः । तस्मान्न कर्त्रन्तरैर्भवितव्यम् ॥ ४५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददातीति दक्षिणैक्यमाह । तदेककर्तृत्वेनोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावाच्च याजयेयुः । नन्वन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति । न ज्ञायते क्वान्वाहार्यः, क्वर्षभ इति । विशेषाग्रहणादुभयत्रर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् । तस्माद्दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्त्रं कर्तारः ॥ ४६ ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४७ ॥

अथोच्येत, वेदिसंयोगो होतुः श्रूयते, अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति, बहिर्वेद्यन्य इति । एकश्च होतुः पाद उभयत्रोपकर्तुमसमर्थः । तस्मात्कर्तृभेदः ॥ ४७ ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४८ ॥

---

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

नैतदेवम्। कस्मात्। देशमात्रत्वात्। नात्र होतुः पादो वेदेरुपकारार्थत्वेनोपदिश्यते। किं तर्हि। देशमात्रमेतद्विधीयते। तस्मिन्देशे होत्रा स्थातव्यं, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बर्हिर्वेद्यन्य इति। कुतः। एकवाक्यत्वात्×। एकमिदं वाक्यं युक्तं, संनिध्यनुग्रहादेकार्थत्वाच्च। यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपादिश्येत, एकस्मिन्नन्तर्वेदिनिहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात्। सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेद्यन्य इति। कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदीत्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत। अप्रतिषिद्धत्वात्। यदि द्वयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीयनिवृत्त्यर्थम्। न चास्ति प्राप्तिः। तस्मादस्ति प्रसङ्गः। तथा च वाक्यभेदः। अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्ततस्तदेताभ्यामुभाभ्यां संभूय क्रियत इत्येकार्थत्वादेकवाक्यत्वमुपपन्नम्। तस्मान्न होतृपादो वेदेरुपकारकः* अतो नोभयत्र विधेयः॥ ४८॥

( वरुणप्रघासेष्वापराग्निकानां पत्नीसंयाजानामावृत्त्यधिकरणम्॥ ११॥)

[ ११ ] एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात्॥ ४९॥ पू०

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते। किमापराग्निका होमास्तन्त्रं कार्या उत भेदेनेति। किं प्राप्तम्। तन्त्रमिति। कुतः। एकाग्नित्वात्। पौर्वाग्निकानामग्निभेदाद्भेद उक्तः। इह स हेतुर्नास्ति। एकाग्नित्वादेतेषाम्। तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः॥ ४९॥

---

॥ ४८॥ ४९॥

---

× यदत्र 'एकवाक्यत्वात्' इति भाष्यं काशीमुद्रितपुस्तके सूत्ररूपेण प्रकाशितं तदस्माभिः समाहृतेष्वादर्शपुस्तकेषु कुत्रापि तथाऽनुपलम्भादानन्दाश्रमीयजैमिनीयन्यायमालादिमुद्रितपुस्तकेष्वपि तथाऽदर्शनाद्वस्तुतः सूत्रभेदाप्रतीतेश्चायुक्ततरं मत्वोपेक्षितम्। * कारकः। नोभयत्र–क० ख०।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ५० ॥ सि०

नाना भवेयुः । कुतः । कर्तृभेदात् । मारुत्या यान्यङ्गानि तानि प्रतिप्रस्थात्रा कार्याणि । इतराण्यध्वर्युणा । तन्त्रभावेऽन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ॥ ५० ॥

( ब्रह्मसामकाले प्राजापत्यानां पशूनामालम्भोत्कर्षमात्रविधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५१ ॥ पू०

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति,× ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इति । तत्र विचार्यते । तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति, किमयं कर्मशेषप्रतिषेधः, ब्रह्मसाम्न्यालभत इति कर्मान्तरचोदना, अथवा पूर्वः पर्यग्निकरणात्परेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरश्च तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति । किं प्राप्तम् । कर्मोत्सर्गः । कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । श्रुतिसामान्यादारण्यवत् । यथा, पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रतिषेध इत्युक्तं, शेषप्रतिषेधो* वाऽर्थाभावादिडान्तवदिति । तया श्रुत्या तुल्येयं= श्रुतिः । किमनयोस्तुल्यत्वम् । तत्र कर्माणि चोदितानि, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति । तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु पर्यग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः श्रुतं, पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति । निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यापकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते । एवमिहापि, प्राजापत्यानालभेतेति चोदितानां

॥ ५० ॥

---

'पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिर्विधीयते । तयैते प्राजापत्या निराकाङ्क्षी क्रियन्ते गृहमेधयिवत् ।

---

× 'उत्सृजति, ब्रह्मसाम्न्यालभते' इति भाट्टदीपिकादिधृतः पाठः । * ( अ० ९ पा० ४ अ० १३ सू० ५२ ) । = तुल्यम्—क० ख० ।

कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेष्विदं पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य विर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्तकम् । यस्माच्चैवं तस्मात्, ब्रह्म-साम्न्यालभत इति कर्मान्तरचोदना स्यात् । पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्न्या-लभते सप्तदश प्राजापत्यानिति ॥ ५१ ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात्
॥ ५२ ॥ सि०

न वा कर्मशेषप्रतिषेध× इति । किं तर्हि । संस्काराणां प्राप्ता-वसराणाम् । तस्मादवसरात्प्रतिषिध्य ब्रह्मसाम्नि प्रतिप्रसवः । किं कारणम् । वाक्यैकत्वे= क्रतुसामान्यात् । एकमिदं वाक्यं, तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभत इति । कथं ज्ञायते । आल-भत इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात् । समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति। तदा पि केवल आलम्भो वक्तव्यः, द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वा-क्यभेदः स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत । तत्र द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । यत्तु पूर्वोक्तं संभन्त्स्यत इति । तत्तत्रैव कृतार्थत्वादिह न संबध्येत । तस्मादेकं वाक्यम् । नन्वेक-स्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, परेण विधीयन्त इत्य-र्थभेदाद्वाक्यभेद एवं÷ भवति । न हि । ब्रह्मसाम्न्यालभत । इत्युक्तेऽ-र्थादेव पर्यग्निकरणान्व+ उत्सर्गः सिद्धः । स न विधीयते । तमनू-

' ब्रह्मसाम्न्यालभते ' इति कर्मान्तरम् । तत्र यदेव द्रव्यदेवतं पूर्वेषु तदे-वानुषज्यते ॥ ५१ ॥

— ——

यथावसरं प्राप्ताः संस्कारा* अस्मिन्काले न कर्तव्या इत्येवमपि वा-क्यार्थे उपपद्यमानेऽङ्गरीतिविधानं न मृह्णीमः । वाक्यभेदाददृष्टकल्पनाभयाच्च ।

× प्रतिषेधः ।—ग. = ' वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ' इति सूत्रावयवः पृथक्सूत्र-त्वेन काशीपुस्तके प्रकाशितः स प्रमादकृत इति ज्ञेयम् । ÷ एवमपि—ख. । + पर्यग्नि-करणान्तः—क. ख. । * संस्कारा इति—पर्यग्निकरणोत्तरकालं कर्तव्यतया प्राप्ता आलम्भादयः संस्कारा इत्यर्थः ।

ध्याऽऽलम्भः केवल उत्कृष्येतेति नास्ति क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥

सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्म-साम्न्यालभते, तेनासव्यास्तेनाभिघृता इति । यदि संस्कारप्रतिषेधः, ततो जुह्वाः सवनीयप्रचारेण= रेचितत्वात्प्रयाजशेषो नास्ति । तद-भावादनभिघृतत्वं युज्यते । अथ कर्मशेषप्रतिषेधस्ततो ब्रह्मसाम्न्याल-

---

अपि चास्मिन्काले संस्कारा न कर्तव्या इत्ययमर्थप्राप्तानुवाद एव । यदा ह्याल-म्भोऽन्यस्मिन्काले विहितस्तदा न्यायादेव सर्वसंस्काराणामुत्कर्षात्कः प्रसङ्गोऽ-न्यस्मिन्काले संस्काराणां, येन प्रतिषिध्येरन् ॥ ५२ ॥

---

यस्यापि ' ब्रह्मसाम्न्यालभते ' इति कर्मान्तरं, तस्यापि पुरोडाशस्येव प्रासङ्गिकाः प्रयाजाः । तस्मादेतद्दर्शनमयुक्तं, द्वयोरपि× तुल्यत्वात् ।

तत्र केचिद्वर्णयन्ति । तेषां÷ द्वौ पक्षौ । एकः+ पक्षो ब्रह्मसामकाले, आलम्भः द्वितीयः सह क्रतुपशुभिः समाप्तिः । अस्मिन्द्वितीये पक्षे वपानामभि-घारणं विद्यते । यदा च माध्यंदिन आलम्भस्तदा तत्तद्वपाभिघारणं तन्नास्ति, वपाया अनुत्पन्नत्वात् । यागैकत्वे योऽसावभिघारणसंस्कारो नान्तरीयको हवि-ष्यनुभूतस्तस्येदानीमविद्यमानत्वाद्शङ्कावचनमुपपद्यते =। कर्मान्तरपक्षे तु स धर्मोऽननुभूतपूर्वः । तत्र शङ्कैव नास्तीति* ।

---

= सवनीयप्रचारेण रेचितत्वादिति—क्रतुपशुवपाभिघारणेन रिक्तत्वादित्यर्थः । × द्वयोरपीति—द्वयोरपि वादिनोः प्रयाजाभावेनानभिघारणस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । ÷ तेषां—प्राजापत्यपशूनाम् । + एक इति—आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं क्रतुपशुभिः सहोपकृतानां प्राजापत्यानां पशूनां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा तत उत्सृज्य ब्रह्मसामकाले, आलम्भ इत्येकः पक्ष इत्यर्थः । = च शङ्कावचनमिति—' सव्या वा एतर्हि वपा ' इति दोषाश-ङ्कावचनमित्यर्थः । * नास्तीति—अभिघारयितव्यानामनभिघारणे दोषाशङ्का भ-वति । अकर्मान्तरत्वे त्वियमुपपद्यते । कर्मान्तरत्वपक्षे तु तदीयवपाभिः कदाचिदप्यभि-घारणाख्यस्य धर्मस्याननुभूतत्वाद्दोषाशङ्कैव नोदेतीत्याशयः ।

म्भः कर्मान्तरे । तत्र प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते । तेषां शेषोऽस्ति । तेनाभिघारणं स्यात् । अनभिघारणदर्शनं नोपपद्येत ।

तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

( पञ्चशारदीये—उक्षवाक्ये कर्मशेषप्रतिषेधविधानेन प्रतिसंवत्सरं भिन्नानामेवोक्ष्णामानयनाधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥ पू०

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनो मारुतीयः पञ्चशारदीयः, यः कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेतेति । तत्र श्रूयते, वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा× अप्रवीता= उपाकरोतीति । सप्तदश पृश्नीनुक्षणस्तान्* पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्तीति । ततः संवत्सरे राजिता आनयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति । तत्र सैव

---

इदमपि नोपपद्यते । कर्मान्तरवादिनोऽपि हविषां चोदकेन संस्कारः प्राप्नोति स इह नास्तीत्याशङ्कावचनमुपपद्यत+ एवेति ॥ ५३ ॥

—

‘ सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति, सप्तदश पृश्नीनुक्षणः ’ इति पूर्वासु विहायनीषु या देवता साऽत्रानुषज्यते । तस्माद्द्रव्यदेवतासंयोगाच्चतुस्त्रिंशत्कर्माण्येतानि । द्वितीयं वाक्यं ‘ तान्पर्यग्निकृतान्प्रोक्षितान्, इतरा आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्ति ’ इति । तत्र तानिति प्रकृतः परामृश्यते । इतराशब्देन

---

× त्रिवत्साः—त्रिवत्सरा इत्यर्थः । = अप्रवीताः—अप्रसूता इत्यर्थः । * पृश्नीन्—अल्पशरीरानित्यर्थः । + उपपद्यत एवेति—तस्मादयुक्तमेवेदं लिङ्गं परमतत्वेन नेयमिति वार्तिककाराशयः । वस्तुतस्तु प्राजापत्यानां क्रतुपशुभिः सहकरणपक्षे ‘ सह पशूनालभते वपानामभिघृतत्वाय ’ इत्येवमुत्कर्षपक्षेऽभिघारणाभावमात्रदर्शनमुपपद्यते । पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधाने तु वपानामेवाभावादभिघारमात्राभावदर्शनमसमञ्जसं स्यात् । अत एतल्लिङ्गाभिप्रायकमेव च ‘ वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ’ इति सूत्रं, नतु भाष्यकारोक्तलिङ्गाभिप्रायकमित्येवं श्रीखण्डदेवाभिप्रायः

चिन्ता । किमुक्ष्णामुत्सर्ग आरण्यवत्कर्मशेषप्रतिषेधः, अथ वा प्राजापत्यवत्संस्कारकर्मप्रतिषेध । तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः, त्रींस्त्रीनुक्ष्ण एकैकस्मिन्नहन्यालभन्ते, पञ्चोत्तम इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षमन्य उक्षाणः । अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्त एव पञ्चवर्षाण्युपरुध्यन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते । अन्त्यासु सुत्यास्वालभ्यन्त इति ।

किं तत्र प्राप्तम् । पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् । इति चेत्पश्यसि । कथम् । पञ्च शारदीया इति । पञ्च शारदीयास्तथा, यथाऽनन्तराः प्राजापत्याः संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं प्रकृतप्रत्ययो भवति । स एवमनुग्रहीष्यते । इतरथा प्रकृतहानमप्रकृतप्रत्ययश्च भवेत् । एवं च तांश्चैवोक्ष्ण इत्यपेक्षावचनं युक्तं भविष्यतीति । प्रायश्चित्तविधानं च, यदि कूटः काणो वा भवेद्बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेत्, यदि प्रपतेद्वायव्यं चरुं, यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुमिति । निरुद्धानामेतानि निमित्तान्युत्पद्येरन् । तस्मात्संस्कारप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

---

वत्सतर्य उच्यन्ते । तासामालम्भविशसनादि कृत्स्नं चोदकप्राप्तं क्रियते । अतस्तासु संदेह एव नास्ति । 'प्रेतरानुत्सृजन्ति' इत्यनेनानड्वाह उच्यन्ते । तेष्वेव संदेहः । किं पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीत्याऽनड्वाह एकवाक्यतां गत्वा चोदकेनाङ्गानि न गृह्णन्ति, यथाऽऽरण्याः । उत प्राजापत्यानामिव प्रातःसवनकाले संस्काराणां प्रतिषेध इति ।

किं तावत्प्राप्तम् संस्काराणां प्रतिषेधोऽयम्, अस्मिन्कालेऽनडुहामालम्भादयो न कर्तव्याः संस्कारा इति । यथा प्राजापत्यानाम् । त्रींस्त्रीनुक्ष्ण एकैकस्मिन्नहन्यालभेतेति सुत्यासु प्रतिप्रसव इति । यथा 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इति । कर्मशेषप्रतिषेधे तु 'तांस्तान्' इति च कर्मान्तरं× कल्प्येत प्रतिसंवत्सरम् । 'त्रींस्त्रीन्' 'इति' च । तत्र बहुवदृष्टं कल्प्येत । संस्कारप्रतिषेधे तु तेषामेव द्वितीये* संस्कारमात्रं विधीयते न याग इति ॥ ५४ ॥

---

× इति चेति—कर्मान्तरं कल्प्येतेत्यस्यानुषङ्गः । * द्वितीये—द्वितीयादिसंवत्सर इत्यर्थः । एवं पञ्चमेऽपि संवत्सरे प्रतिसंवत्सरं पर्यग्निकृतानामेवानडुहां सुत्यास्वालम्भमात्रविधानं, न तु यागान्तरविधानमित्यपि लाघवं ज्ञेयम् ।

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

नैतदेवं, संस्कारप्रतिषेध इति । कथं तर्हि । कर्मशेषप्रतिषेधः । कुतः । चोदनैकवाक्यत्वात् । सप्तदश मारुतीरुपाकरोतीति कर्मचोदनैषा । द्रव्यदेवतासंबन्धात् । तयैकवाक्यमेतत्, सप्तदश पृश्नीनुक्ष्ण इति । कथं ज्ञायते । सप्तदश पृश्नीनुक्ष्ण इत्येतावदपरिसमाप्तम् । तत्पूर्वापेक्षया परिसमाप्यते, मारुतानालभत इति ।

एवं सत्यनुषङ्गोऽवश्यं भवति । तथा च समत्वाद्वाक्यभेदः । किमुच्यते चोदनैकवाक्यत्वादिति । आह । यद्यभावस्य शेषत्वेनापेक्ष्यते ततोऽनुषङ्गः । अथायं तस्य, तत एकवाक्यत्वम् । इदं तस्य शेषत्वेनापेक्षिष्यामहे । एतच्चात्र युक्तं, यदयं तस्य शेषः स्यात्,

'सप्तदश मारुतीः पृश्नीरुपाकरोति इति' द्रव्यदेवतासंयोगाद्यागचोदनैषा । 'सप्तदश पृश्नीनुक्ष्णः' इत्यस्य सापेक्षत्वान्निराकाङ्क्षीकरणेन भवितव्यम् । तत्र 'मारुतीरालभते' इति मनसि विपरिवर्तमानेनैव निराकाङ्क्षी क्रियते । अत्र च द्वयी गतिः । यदि वाऽनडुहः प्रति 'मारुतीरालभते' इत्यनुषज्यते । अथवा 'मारुतीरालभते' इत्येतत्प्रत्यनड्वाहो नीयन्ते । तत्रानड्वाहः सापेक्षाः । यस्मिन्नेव× क्षणे त्रिहायन्यः संबध्यन्ते, तस्मिन्नेवानड्वाहोऽपीति । एवं परस्परापेक्षितः संबन्धो भविष्यति । एकवाक्यत्वं च । इतरथा पूर्वस्मिन्वाक्ये निराकाङ्क्षीकृतस्य* पुनराकाङ्क्षा कल्पनीया । ततः पुनः संबन्धः ।

तस्मादेकेन वाक्येन चतुस्त्रिंशत्कर्माणि विधीयन्ते । ननु पूर्वपक्षवाद्यपि चतुस्त्रिंशत्कर्मण्येकवाक्यत्वं चेच्छत्येव, कर्मशेषप्रतिषेधं नेच्छति । न चानेन= स निराक्रियते । तस्मात्कथमेतत् + । प्राजापत्येषु यः संस्कारप्रतिषेधः स 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इत्यस्य सामर्थ्यात् । अस्मिन् सत्यनुवादो वा प्रतिषेधो वा 'पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इति । इह÷ तु न शक्यः सुत्याकाले

× यस्मिन्निति—अत इति पूर्वं शेषः　* भूतस्य—च. न. ।　= अनेन स इति—भाष्यकारीयैणकवाकत्वव्याख्यानेन पूर्वपक्ष्यभिमतः संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः　+ अतः कथमेतत्सूत्रं व्याख्येयमित्याह—तस्मादिति ।　÷ इहत्विति—'त्रींस्त्रीनन्वहमालभेत पञ्चोत्तमेऽहनि' इति वाक्य इत्यर्थः ।

नासावस्य । तच्छेषत्वेऽपेक्षामात्रम् । इतरत्रापेक्षाऽनुषक्तव्यं* च । अर्थेन च संबध्येत । सप्तदश पृश्नीर्मारुती रुपाकरोति, सप्तदश च पृश्नीनुक्षण इति चार्थो न वक्तव्यः । प्रचयादेव गम्येत । तस्मादेकेनानेन वाक्येन चतुस्त्रिंशदेतानि कर्माणि चोद्यन्ते । तेषां सप्तदशानां पर्यग्निकरणान्त उत्सर्गः क्रियते । सप्तदशसु यथाप्रकृति । एवमुत्तरास्वपि चोदनासु । न चोत्सृष्टानां कर्मान्तर उपयोगो युज्यते । असत्वाद्यातयामत्वाच्च+ । तस्मादारण्यवत्कर्मशेषप्रतिषेधः । अन्ये चान्ये चोक्षाणः । पूर्वेषामुक्ष्णामभावात्प्रकृतहानम् । प्रायश्चित्तमप्युपाकृतानां प्रागुत्सर्गात् । अपेक्षावचनमपि तेषामभावादन्यांस्तादृशानेवापेक्ष्य भवेत्, पृश्नीन्मारुतांश्च । यथा तामेव यवागूं त्र्यहं पिबतीति । तान्येवौषधानि, स एव तित्तिरिरिति ॥ ५५ ॥

संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५६ ॥

संस्कारांश्च प्रतिवर्षं दर्शयति । तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलम्भन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति । ननु वचनमेतद्भविष्यतीति । न+ । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पर्यग्निकरणं करोति, पर्यग्निकृतांश्चोत्सृजन्तीति । अपि च वत्सतरीणामुक्ष्णां च युगपत्पर्यग्निकरणमुच्यते । तद्वत्सतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते । इतरेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतच्चोपपद्यते । सत्सु संस्कारेष्वेतदुभयं न युज्यते । यागे च सत्त्वम् । तस्मादुभयत्र, यागः ॥ ५६ ॥

प्रतिप्रसवः कर्तुम् । तत्र यदालभते तान्पञ्च, तांश्चोत्तमेऽहनीति वाक्यभेदः स्यात् । एवं त्रींस्त्रीनित्यपि योज्यम् । तस्मादेवत्सुत्याकालिकं कर्मान्तरम् ।

अपि च यस्य = संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, तस्य द्वितीये संवत्सरे पर्यग्निकरणं न प्राप्नोति । तच्चावद्विधातव्यमुत्सर्गश्च । तत्र वाक्यभेदो विवक्षाभेदश्च । एकत्र× प्रकृतिप्राप्तमनूद्यते= अन्यत्राप्राप्तं+ विधीयते* । सकृदुच्चरितस्यैतदन्याय्यम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* अपेक्षयाऽनुषक्तव्या—ग. । + 'यातयामत्वाच्च' इति यत्सूत्रत्वेन काशीमुद्रितपुस्तक एव प्रकाशितं तदनवधानमूलकमिति ध्येयम् । × नैतदेवम्—ग. । = यस्य-मते, इति शेषः × एकत्र—वत्सतरीषु = अनूद्यते—पर्यग्निकरणमिति शेषः । + अन्यत्र—अनडुत्सु । * विधीयत इति—अनडुहां प्रागेकवारं पर्यग्निकरणस्य कृतत्वात्पुनः पर्यग्निकरणाप्राप्तेः पर्यग्निकरणान्तरं विधीयत इत्यर्थः ।

( अभिषेचनीयदशपेययोर्भिन्नतन्त्रताधिकरणम् ॥ १४ ॥

[ १४ ] दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षस्ततः प्राचां तत्समानं× तन्त्रं स्यात् ॥ ५७ ॥ पू०

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहौ । तत्र चिन्त्यते । किं तयोस्तन्त्रप्रयोगः,= अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

समानं तन्त्रमनयोः । कुतः । दशपेयस्य क्रयः प्रतिकृष्यते, सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोरिति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात्तत्क्रयकाले* दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति । तदादि+ वाऽभिसंबन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति । अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्रं प्रक्रमः÷ । तन्त्रप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव= समाप्तिर्युक्ता । तस्मात्समानतन्त्रौ ॥ ५७ ॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५८ ॥

समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्चेति तन्त्रस्य समानत्वाद्यज्ञयोः* समानत्वम्, आत्मना भिन्नत्वात् ॥ ५८ ॥

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्सहत्वं विधीयते ॥ ५९ ॥ सि०

न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः । अर्थहेतुत्वात् । द्वाविमौ क्रयौ । एकोऽर्थहेतुकोऽन्यः शब्दकृतः । यत्प्राक्क्रतुप्रवृत्तेर्यज्ञसाधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः, सोमस्य परिक्रयणं—मूल्यपरिच्छेदः, सोऽर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन्नकृते क्रतोरेव प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः । क्रतुकाले कदाचित्सोमो न स्यात् । विक्रेता

अत्राधिकरणमतिक्रम्य लिख्यते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

---

तस्मात्समानतन्त्रं स्यात्-श्री. । = तन्त्रं—ख. ग. । * पूर्वकालत्वात्—ग. । + ( अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४ ) । ÷ उपक्रमः—ग. । = प्रवृत्त्या—ग. । * यस्य-मते इति शेषः । समानत्वात्स्याद्यज्ञयोः—ग. । + 'अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्' । -मु० ।

वाऽस्य नार्घेण वा दद्यात्। तथा क्रतुरेव न संवर्तेत। तस्यैतत्सहत्वमुच्यते। किं कारणम्। मुख्यत्वात्। तत्रैव च क्रयो निर्वृत्तकल्पः। मूल्यार्पणमात्रं परिशिष्टम्। यदन्यत्तत्र, कलया ते क्रीणामीत्येवमादि तद्धर्ममात्रम्। परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः। एवं च सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति। दृष्टश्च तास्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थे क्रीणातेः प्रयोगः, देवदत्तेन सहास्माभिर्धान्यं क्रीतम्, उपन्ना संवृत्तेति। अतस्तस्य संवादः×। स च बहिः क्रतोर्वर्तते। तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः। कालभेदाद्यथोक्त एव तन्त्रभेदः ॥ ५९ ॥

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६० ॥

पूर्वस्मिंश्चाभिषेचनीयेऽवभृथदर्शनं भवति। कथम्। समानं वा एतद्यज्ञं विच्छिन्दति यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्तीति। तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत, यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिः। इतरथा दशपेयान्तेवभृथः स्यात् ॥ ६० ॥

दीक्षाणां* चोत्तरस्य ॥ ६१ ॥

दशपेयस्य च पृथग्दीक्षाणां दर्शनं, तथाऽभिषेचनीयस्य दीक्षा वर्धयेयुर्यथा दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते, सद्यो दीक्षयति, सद्यः सोमं क्रीणातीति। इतरथा, अभिषेचनीय एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः। तत्रैवद्दर्शनं नोपपद्यते ॥ ६१ ॥

यत्तु, समानवचनं तद्वदिति। तत्र ब्रूमः–

समानः कालसामान्यात् ॥ ६२ ॥

एकस्मिन् क्रतावेतौ सोमौ वर्तेते, तत उत्तरे संवत्सरादूर्ध्वम्। एतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत्समानवचनमन्यथोपपद्यत इति। तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ ६२ ॥

---

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

—

× वादः —क० ख०। * 'दीक्षाणां चोत्तरस्य' इति सूत्रं काशीमुद्रितपुस्तके भाष्यान्तर्गत्या प्रकाशितमपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्य यथावत्प्रकाशितं ज्ञेयम्।

( वरुणप्रघासेष्ववभृथधर्मककर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १५ )

[ १५ ] निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्र-
दानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥ पू०

वरुणप्रघासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यव-यन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रदानविप्रकर्षोऽयमुत कर्मान्तरचोद-नेति । किं प्राप्तम् ।

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः । तदेकदेशत्वात् । वरुणं प्रत्या-मिक्षोत्पन्ना, मारुत्यामिक्षा, वारुण्यामिक्षेति । सा द्विधा प्रदीय-माना दृश्यते । एकदेशोऽस्या आवापस्थाने,× एकदेशः समिष्टय-जुरूर्ध्वम् । उभयत्रापि वरुणदेवता । तेन प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते । पशुवत् । यथा सवनीयस्य पशोः, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरो-डाशेन मध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति । अवभृथशब्द इदानीं कि-मर्थः । भक्त्याऽनुवादमात्रम् । देशसामान्याद्देवतासामान्याच्च । अथ धर्मातिदेशकोऽग्निहोत्रपदवदेव कस्मान्न भवति । अशक्यत्वात् । अ-नेनैव प्रदानविप्रकर्षोऽनेनैवं धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य वाक्यस्य । प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा कृतार्थस्य धर्मानतिदेष्टुं न शक्तिरिति ॥ ६३ ॥

---

वारुण्यामिक्षोत्पन्ना । तस्या एकदेशः पूर्वं हूयते । एकदेश उत्तरत्र । तथैव= संबध्यते वरुणदेवतया । यथा पशोः । अवभृथशब्दो देवतासामान्येन + । अथ धर्मातिदेशः* कस्मान्न भवतीति चेत् ।

उच्यते । यत्राऽऽख्यातेन कर्म प्रतिपाद्यते, तत्र यन्नाम तद्धर्मातिदेशकं भवति । यथा ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' इति । इह तु नामशब्द एव केवलः श्रूयते । स एव कर्म विधास्यति । स एव धर्मातिदेशको भविष्यतीत्यनुपपन्न-मेतत् ॥ ६३ ॥

---

× आवापस्थाने—आज्यभागास्विष्टकृतोरन्तरेत्यर्थः । प्रधानान्तरसाहित्येनेति यावत् ।
= तथैव—घ. मु. । तथैव—स्वीयथैवेत्यर्थः । + देवतासामान्येनेति-गौण इति शेषः ।
* धर्मातिदेश इति । अवभृथधर्मककर्मान्तराविधिरित्यर्थः ।

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥ सि०

न वाऽयं प्रदानविप्रकर्षः । किं तर्हि । अपनयो निष्कासस्य, पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किं कारणम् । प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् । प्रसिद्धेन नामधेयेनावभृथशब्देन संयोगात्, निष्कासेनावभृथमभ्यवयन्तीति । ननु भाक्तोऽयमनुवादमात्रमित्युक्तम् । अनुवादः सन्नप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः× स्यात् । अतिदेशस्त्वर्थवान् । ननु तत्रापि लक्षणा भवति । अस्तु । लक्षणाऽपि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती । यथाऽग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । नापूर्वकर्मचोदनायामसौ दोषः । यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । कथं पुनरनेन शक्यतेऽपूर्वं कर्म चोदयितुम् । उच्यते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्तीति श्रूयते । न चावभृथः शक्यतेऽभ्यवेतुम् । तत्रैवं विज्ञायते, निष्कासेन तुषैश्चावभृथं कर्तुमपोऽभ्यवयन्तीति । यथा शाटकं कर्तुं सूत्राणि वयन्तीति =। लक्षणया वा यथा, य+ एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति ॥ ६४ ॥

प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

अथान्यशेषत्वान्निष्कासस्यावभृथगमनं प्रतिपत्तिर्भवत्विति । तन्न । कुतः । कर्मसंयोगात् । अर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संयोगो विज्ञायते । तृतीयासामर्थ्यात् । प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्याद्द्वितीयया निरदेक्ष्यत । यथा, चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । अथवाऽवभृथशब्दकेनास्य* कर्मणा संयोगात् । यदि च प्रतिपत्तिः

---

नायं प्रदानविप्रकर्षः । कुतः । अवभृथेन कर्मणा संयोगात्× । नन्वनुवाद इत्युक्तम् । असत्यां गतावनुवाद आश्रीयते । अस्ति तु गतिः । लक्षणया धर्मातिदेशको भविष्यति । लक्षणया च यागं प्रतिपादयिष्यति ॥ ६४ ॥

---

× अप्रवृत्तिकरः—मु० । = वयन्तीति लक्षणयाः—मु० । + आसीरन्, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति—ग. । × संयोगात्—निष्कासस्येति शेषः । * शब्देन—ग. ।

स्यात्ततोऽवभृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत् । अयमवभृथशब्दो धर्मानतिदिशेत् । न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्माः शक्या अतिदेष्टुम् । वैषम्यात् । तदा = ह्यवभृथेन प्रतिपादयन्तीत्युक्तं स्यात् । न चावभृथेन किंचित्प्रतिपादितं, यदतिदिश्येत ॥ ६५ ॥

( प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयानिर्वापार्थत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥ )

[ १६ ] उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, प्रायणीयस्य निष्कासे, उदयनीयमनुनिर्वपतीति । तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात् । तत्रापि ह्युदयनीयशब्दकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति, प्रायणीयस्य निष्कास उदनीयमनुनिर्वपतीति । न च शक्यत उदयनीयो निर्वप्तुम् । अतस्तथेहापि संबन्धोऽभिधीयते,÷ निष्कासेनोदयनीयं× कर्तुं हविष्यं निर्वपतीति । लक्षणया वा पूर्ववत् । अपि च द्वितीयासंयोगात्कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते । निष्कासस्य सप्तमीयोगाद्गुणभावः । प्रतिपत्तौ तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्कासः प्रधानतः । तत्र कर्म तृतीयासंबद्धं भवेत् । निष्कासो द्वितीयासंबद्धः। ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति। यथा, आगारे× गावो वास्यन्तां, प्राकारे* कुसुमानीति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः । यत्कारणम् । कारकविभक्तिरियम् । कारकं च क्रियार्थं, भूतत्वात् । भूतभव्यसमुच्चारणे हि भूतं भव्यार्थं भवति। दृष्टार्थत्वात् । भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् । न च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना संभवति ॥ ६६ ॥

---

न चेयं तुषनिष्कासस्य प्रतिपत्तिः । कथम् । यथा तेन÷ कृतं तथाऽनेनापि कर्मणा । तत्र च द्रव्यं गुणतो यागः प्रधानतः । इह तु विपरीतं कथं तद्भावमाप्नुयात्+ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

---

= तथा हि—क. ख. मु. । ÷ विज्ञायते—ग. । × निष्कासे उ-ख. । +स्वागारे-क. ख. । * प्रावारे-क. ख. । ÷ तेन—प्रसिद्धेनावभृथेनेत्यर्थः । + आप्नुयादिति-अतो यस्यैव नामधेयस्य प्रसादात्कर्मान्तरमिति सिद्धं तत एवैतदर्थकर्मत्यपि सिध्यतीत्यभिप्रायः।

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६७ ॥

प्रतिपत्तिर्वा, उदयनीयः स्यान्निष्कासस्य, न गुणभावः । कुतः । अकर्मसंयोगात् । नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्मणा× संयोगः । केन तर्हि । निर्वापेण । निष्कासे निर्वपतीति । ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्यैतेन = संबन्धो न्याय्यः । न हि । मुख्यसंबन्धे साकाङ्क्षमेतद्भवति, निष्कासे उदयनीयं किं करोति । तत्रावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापयितव्यम्, उदयनीयं निर्वपतीति । न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह संबन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैवाऽऽपद्यते, उदयनीयं कर्तुं प्रायणीयस्य निष्कासे हविष्यं निर्वपतीति । निष्कासश्च प्रायणीयशेषः । निष्कासशब्दश्च शेषवचन एव, यदुखायां लग्नं+ तदनेनोच्यते । शेषस्य चार्थान्तरगमनं प्रतिपत्तिः । तच्च सामवायिकमङ्गं भवति । तच्च प्रधानेन दृष्टसंबन्धम् । आरादुपकारकत्वेऽनुमेयसंबन्धम् । सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । तस्मात्प्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि कर्मान्तरचोदनाऽवभृथवत्प्राप्नोति । भवेत्, यदि न चोदितं कर्म भवेत् । चोदितस्तूदयनीयः, आदित्यः प्रायणीयश्चरुर्भवति, आदित्य उदयनीयो दिशां प्रज्ञत्या इति । तं कर्तुं प्रायणीयनिष्कासे निर्वपेदिति तत्रैव प्रज्ञायते । तस्मान्न कर्मान्तरचोदनेयम् ॥ ६७ ॥

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६८ ॥ सि०

अर्थकर्म वा निष्कासे निर्वापो न प्रतिपत्तिः । कुतः । शेषत्वात् । निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्कासः । गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते । तदर्थेन विधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात् । सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति । आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणां च विशिष्टानां* धारणे वर्तते । तस्माद्गुणभूतः । ननु

॥ ६७ ॥

---

× कर्मसंयोगः—ग. = निष्कासेन—ग. + लग्नकं—क. ख. । * परिशिष्टानां—ग. ।

निष्कासो धारणेऽसमर्थः । स्थाल्येव तत्र धारणं करोति । पात्रीव-देतद्द्रष्टव्यम् । तद्यथा पात्र्योदनं धारयति, पात्र्यां भूमिः । न च पात्री नाऽऽधारः । तत्रैतत्स्यात्, न दृष्टमुपकारं करोतीति । पात्र्यपि तथा ।

अपि च हविष्या* उदयनीयनिर्वृत्त्या प्रयोजनवन्तः । ते यदि निष्कासेन संस्क्रियन्ते निष्कासोऽपि प्रयोजनवान् भवति । अथ तु निष्कासः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः । न हि तेन किंचित्क-रिष्यते । ननु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्तितः। तदर्थस्यापि संस्कारोऽ-र्थवान् भविष्यति । नैवम् । उपयुज्यमानसंस्कारो= हि गरीयानुपयु-क्तसंस्कारात् । अपि च निष्काससंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत् । तत्रोदयनीयसंनिधिर्बाध्येत । तस्मादुदनीयहविष्याणामयं निष्काससंसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते श्रयणवत् । तद्यथा, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, धानाभिर्हारियोजनमिति श्रयणैः सोमस्य ॥ ६८ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

॥ ६७ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकाया-मेकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* हविष्या इति—उदयनीयार्थ निरुप्ता इत्यर्थः । = संस्कारो गरी—क० ख० ।

× निष्कासशब्दस्थाने सर्वत्र निष्कास इति पाठो—ग. पुस्तके ।

# अथैकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः*॥

( वचनेनाङ्गप्रधानयोर्भिन्नकालकत्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥ )

[ १ ] अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥ सि०

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम् । अङ्गानि+ तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमिति । एवं च सर्वत्र प्राप्तम् । वचनादन्यकालत्वम् । यत्र वचनं तत्रान्यकालत्वमन्यदेशत्वमन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा, पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति, अप्स्ववभृथेन चरन्ति । अग्नौ सौत्रामण्यां, दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं विज्ञायते, बडवा दक्षिणेति ॥ १ ॥

( आधानस्य तन्त्रताधिकरणम् ॥ २ ॥ )

[ २ ] द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥ सि०

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति श्रूयत आधानम् । तत्कर्मार्थमित्यभ्युपगमः । किं कारणम् । अफलत्वात् । आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति, दाक्षिणाग्नावन्वाहार्यश्रपणादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसूपयोगः । तत्र विचार्यते, किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाऽऽधानं कर्तव्यमथवा सर्वेषामैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानां कर्मणां तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । द्रव्यस्य-अग्नेः, अकर्मकालनिष्पत्तेः, वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति, प्रयोगः-आधानं सर्वार्थं स्यात् । कुतः । स्वकालत्वात् । स्वोऽस्य कालो वसन्तादिः । न कस्यचित्कर्मणः काले श्रूयते । तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण इदमाधानं= नास्मा इति । अगृह्यमाणविशेषत्वाच्च तन्त्रभावो न्याय्यः ।

---

* अतोऽष्टावधिकरणान्यतिक्रम्य लिख्यते ॥ १ ॥

---

+ ( अ० ११ पा० २ अ० २ सू० ८ ) । = आधानमिति । नास्मा इत्यगृह्यमाण—ख० पु० । * अत इति—पादादितःप्रभृतीत्यर्थः ।

नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तदाधानमिति गृह्यते विशेषः। स खलु गृह्यते विशेषः। किंत्वानन्तर्यमकारणम्। यदाऽपि सर्वार्थं तदाऽप्यवश्यं कस्यचित्कर्मणः पूर्वं* प्रयोगः, यौगपद्यस्यासंभवात्। तदेकेनाऽऽनन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्व एकार्थत्वे च। समत्वादहेतुर्भवति। न× वाऽऽदानेन कर्माण्युपक्रम्यन्ते। यथा प्रणयनेन। यद्युपक्रम्येरंस्ततो यदनन्तरं कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषाम्। तेन व्यवहितत्वात्तदपवर्गे चापवृज्येत, प्रणयनवत्। न ह्यनेन किंचित्कर्म प्रक्रम्यते। अप्राप्तकालत्वात्। अत उत्तरकाला हि कर्मश्रुतयः। किं तर्ह्यनेन क्रियते। द्रव्यमर्ज्यतेऽग्निविशेषः। यथा कश्चिल्लोहं सुवर्णं वाऽर्जयेदनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति। स तेन यथाकालमिष्टं दात्रादि करोति। एवमयमग्निविशेषमर्जयति। अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति। तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मण इदमर्जितम्, अस्मै नेति। सर्वेभ्यश्च युज्यते। तस्मात्सर्वार्थम्। अपि च नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिकालानि। तेषां वसन्ते आहितेनाग्निना कार्यम्। न चान्यस्मिन् ऋतौ शक्यो वसन्तेऽग्निराधातुम्। सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाऽऽधाने। अथ तु सर्वकर्मणामर्थे तन्त्रमाधानं, नैष विरोधो भवति। तस्मादपि तन्त्रम्॥ २॥

(ज्योतिष्टोमे त्रयाणां पशूनामर्थे यूपतन्त्रताधिकरणम्॥ ३॥)

[३] यूपश्चाकर्मकालत्वात्॥ ३॥ सि०

ज्योतिष्टोमे पशवः, अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः तेषां यूपः, खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रौहितके= बध्नातीति श्रुतः+। तत्र विचार्यते। किं त्रयाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथवा तन्त्र-

॥ २॥

---

* पूर्वप्रयोगः-क० ख०। × न च—ख० ग०। = रोहितके—ग. मु.। +श्रुतेः-मु.।

मिति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । अग्नीषोमीये तावत्प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः । उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते । कर्मविशेषावसायिनश्चोदकप्रयोगवचना÷ भेदेन यूपं प्रापयन्ति । तस्माभेदः । एवं प्राप्ते, उच्यते । यूपश्च तन्त्रं भवेत्= । कुतः । अकर्मकालत्वात् । नास्य पशुकर्मकाल उत्पत्तिः । किं तर्हि । पृथक्काले, दीक्षासु यूपं छिनत्ति, क्रीते वा राजनीति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषोऽस्मै पशुबन्धाय यूपोऽयमस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात्सर्वार्थो भवति ॥ ३ ॥

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

एकं यूपं त्रयाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति । सवनीये पशौ त्रिवृता यूपं परिवीयेति, त्रिवृता परिव्याणं विदधाति । यदि नाना यूपा भवेयुस्ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गाद्यूपान्तरे चोदकेनैव प्राप्ते त्रिवृता परिव्याणं न विधातव्यं भवेत् । अथ तन्त्रं यूपः, ततः संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात्पुनः सवनीये* परिव्याणं न प्राप्नोति । तद्विधातव्यं भवति । विधीयते च तस्मादपि तन्त्रम् ॥ ४ ॥

( यूपसंस्काराणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥ पू०

यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा प्रोक्षणमञ्जनमुच्छ्रयणं परिव्याणं च, तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन कर्तव्याः, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । संस्कारास्त्वावर्तेरन् यूपस्य, न यथा यूपास्तन्त्रं तथा स्युः । किं कारणम् । अर्थकालत्वात् । अर्थः पशोर्नियोजनम् । तत्काला एते संस्काराः । तत्र गृह्यते विशेषः । यस्य पशोर्नियोजनकाले कृतास्तदर्था इति । इतरयोश्च पश्वोरप्राप्तकालत्वात्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः× । तस्मादावर्तेरन् । यथाऽग्नेः संमार्जनम् ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥ ५॥

÷ कर्मशेष—क० ख० । = भवेत् । अकर्म—क० ख० । * सवनयि—क० ख० । × प्रसङ्गः-ग. ।

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात्सर्वार्थानां
च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ सि०

सत्यमावर्तेरन्, यद्येते नियोजनकाला भवेयुः । तत्कालास्त्वेते-दीक्षाकालाः । कथं ज्ञायते । यूपकर्मत्वात् । नैते नियोजनार्थाः । यूप एतैः क्रियते । यूपो नियोजनार्थः । स च दीक्षासु कर्तव्यः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात् । संस्कारैश्च स क्रियते । तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः । ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया । उच्यते । न किंचिद्द्रव्यं यूपाख्यमस्ति, यस्य छेदनमुच्येत । तदेतदेवं ज्ञायते । दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति । छेदनग्रहणं च मुख्यत्वात्प्रदर्शनार्थम् । यत्कारणम् । नासौ छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः । सर्वार्थानां च सतां वचनात्केषाचिदन्यकालत्वं कृतम् । यथाऽऽग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । तस्माद्यूपवत्संस्कारा अपि तन्त्रम् ।

यूपकर्मत्वादित्यस्यापरा व्याख्या । यूपकर्म तद्य एते संस्काराश्छेदनाद्याः । यूपोऽयमेवं क्रियते तक्षणादिव्यापारेण । यथा वाजपेयेन सम्राट् सत्कृतश्चेत्तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका । तस्मादनावृत्तिः । नन्वेवं सति निरूढपशावपि कामं स एव यूपः कर्तव्यो भवेत् । बाढं भवेत्, यदि निरिष्टकेन यागप्रतिषेधो न स्यात् । अस्ति तु स प्रतिषेधः । तस्मान्न भवति । यथा, न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते। अथवा यदर्थं स यूपः कृतस्तत्कर्मापवृक्तम् । तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपवृक्तः ॥ ६ ॥

सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोतीति, परिव्याणेन यूपधर्माननुक्रममाणः सकृन्मितं खातं यूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात्प्रोक्षणेनोपक्रमेत । आनन्तर्यार्थमिति चेत् । न । प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ ७ ॥

---

॥ ६ ॥ ७ ॥

[ स्वरुतन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥ ]

[ ५ ] स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥ पू०

अस्ति स्वरुः, यूपस्य स्वरुं करोतीति श्रुतः। स किं सर्वपशूनां तन्त्रं भेदेन वेति। किं प्राप्तम्।

स्वरुः खलु तन्त्रे तन्त्रेऽपवृज्येत। अस्वकालत्वात्। नास्य स्वः काल उत्पत्तौ। कर्मकालेऽयमुपादीयते, स्वरुणा स्वाधितिना वा पशुं समनक्तीति। यस्य पशोः समञ्जनकाल उपात्तस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः। तस्माद्भेदः। ननु यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वकालैवास्योत्पत्तिः ×। न खल्वेषाऽप्यन्तःप्रयोगैव। अपि च कार्यवचनोऽत्र स्वरुशब्दः। स्वरुं करोति, स्वरुकार्यं करोतीति*। यत्कारणम्। स्वरुर्न ज्ञायते। स्वरुकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनम्। ननु क्रत्वन्ते स्वरोः प्रतिपत्तिर्दृश्यते, संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं चायज्ञवैशसायेति+। सत्यमस्ति दर्शनम्। तत्तु स्वरुमात्रस्य, न तु स्वरुविशेषस्य। तत्राग्नीषोमीय उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा चोदकप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्येति संशये, किं न्याय्यं, यदनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेन्न तन्त्रतया प्रवृत्तस्येति। कुतः। यत उक्तो न्यायः स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वादिति। न च दर्शनं केवलं साधकं भवति। यथासंभवं तु दर्शनं कल्पितम्। तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं तद्वत्स्वरोरपि भविष्यतीति ॥ ८ ॥

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति। किं तर्हि। साधारणः स्यात्। कुतः। यतोऽयमनुनिष्पद्यते। यूपः साधारणः सर्वपशूनाम्।

---

॥ ८ ॥

---

× स्वकाले चास्योत्पत्तिः। न स्वकाल एषोत्पत्तिः प्रयोगो वा—ग.। * करोति—क. ख.। + वा यज्ञ—क० ख०। च यज्ञवैशसाय—ग.।

तस्य साधारणत्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः। यथैक एव यूपः सर्वपशूनां साधारणः, एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात्साधारणो भविष्यति। नैतद्युक्तम्। अङ्गप्रतिकर्षवचनादगृह्यमाणविशेषत्वाद्यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किंचन वचनमस्ति, यतोऽगृह्यमाणविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत ×। यदेतत्, यूपस्य स्वरुं करोतीति तदन्तःप्रयोगसंबद्धं स्वरुकार्यमञ्जनं कर्तुं यमुपादत्ते तं यूपादिति। न चान्यस्य साधारण्येनास्य साधारण्यं युक्तम्। संभवन्ति ह्येकस्यापि बहवः शकला इति। चोदकप्रयोगवचनाश्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसंबद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति गृह्यमाणविशेषत्वादित्यतो भेद एव युक्त इति।

तत्रोच्यते। यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम्। न चान्यस्मिन् प्रतिकृष्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति* नैतद्युक्तम्। असंबद्धयोर्हि तदेवं भवति, न संबद्धयोः। अयं च शकलो यूपमनुनिष्पद्यते। तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः। अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि। यच्च, यूपस्य स्वरुं करोतीत्यन्तःप्रयोगसंबद्धा श्रुतिरिति। तदपि नैवम्। द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य। एक उपादानकालः, एक उपात्तस्य प्रयोगकालः। यद्ध्युपादातव्यं न हि तदनुपादाय कश्चित्प्रयोगमारभते। न ह्यनुपादाय व्रीहीन्, प्रस्तुत्य प्रयोगं व्रीहीन् मृगयति। एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्तेत। अयं च यूपं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते। अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि। यदप्येकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः संभवन्तीति। स्यादेवं, यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत्। विशिष्टस्य तूपादानमुक्तं, ततो+ यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्य इति वचनात्। बहूनां च प्राथम्याभावाद्बहवो न संभवन्ति। तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति ॥९॥

॥ ९ ॥

---

× उपपद्यते—ग.। * इति। नैतद्युक्तम्—मु०। + अतः—ख.।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं चायज्ञवैशसायेति= । तत्साधारण्य एवोपपद्यते । तन्त्रापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्त एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः ॥ १० ॥

तत्कालो× वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

न वोत्पत्तिवाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे* तथा १२ ॥

नास्यानुबन्ध्याकालस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं कारणम् । इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यं, सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरन्ति, स्वरुं चायज्ञवैशसायेति । अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधारणस्ततः सर्वपशूनां कृतार्थे कर्मण्यस्वोत्सर्गविशेषस्याग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीयस्यान्त एव दृश्येत । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात् । नैतदेवम् । वचनेन द्वावुत्सर्गस्य विशेषावुच्येयाताम् । अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति । प्रदेशात्प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तम्, आशीर्भिः प्रस्तरं प्रहरतीति । चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरुप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ॥१२॥

( अहर्गणेऽन्त्यदिन एव कृष्णविषाणायाः प्रासननियमाधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाम्नातं, कृष्णविषाणया कण्डूयतीति ।

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

= वा यज्ञ-क० । × 'तत्कालो वा प्रस्तरवत्' इति सूत्रं भाष्यरूपेण काशीमुद्रितपुस्तके प्रकाशितमप्युपेक्ष्य बहुतरप्रमाणानुरोधेन यथावत्प्रकाशितमिति ज्ञेयम् । * न चोत्पत्ति—क० ग० ।

तत्रैव च पुनः श्रुतं, नीतासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । तदुभयं द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् । तत्र विचार्यते । किमन्ते प्रथमे वाऽहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्तव्यम्, अथवाऽन्त्य एवेति । किं प्राप्तम् ।

विकल्पः कर्तव्यः । अन्ते प्रथमे वाऽहनि प्रासनम् । कुतः । धर्मविप्रतिषेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहःसु प्राग्दक्षिणानयनाद्ये पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः बाध्येत×। अथान्त्ये ततः पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकण्डूयनं धर्मः, स बाध्येत । स एष धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥ १३ ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात्प्रातःसवन-
मध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

नैतदेवं, स्याद्विकल्प इति । किं तर्हि । विषाणानियमः स्यात् । विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत । अन्त्येऽहनि प्रासनं स्यात् । कस्मात् । प्रातःसवनमध्यत्वात् । बहूनि प्रातःसवनान्यस्याहर्गणस्यमध्ये । तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो भविष्यति । नन्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः, स बाधिष्यते । नैष दोषः । नैवं श्रूयते, पाणिना कण्डूयितव्यमिति । अर्थात्प्रत्यासत्त्या क्रियते । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः ।

एवमप्युत्तरयोः* प्रत्यासत्त्या हस्त एव प्राप्नोतीति । अत्र ब्रूमः। शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् । प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत । अभिप्रवृत्तत्वात् । अभिप्रवृ-

॥ १३ ॥

---

× बाध्यते—क० ख० । * ननु तर्ह्यहर्गणेऽपि माध्यंदिनतृतीयसवनयोः प्रत्यासत्त्या प्रकृताविव पाणिकण्डूयनमेव प्राप्नोतीति शङ्कासमाधानपरतया 'शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्' इति सूत्रावयवमवतारयन्ति—एव मपीत्यादिना । अत एवास्य पृथक्सूत्रत्वेन प्रकाशनं काशीपुस्तके प्रमाद इति ध्येयम् ।

तस्य नियमस्योत्सर्गे, आचारविरोधः स्यात्। अथ प्रकृतौ कथमुत्सर्गः। विषाणाया अभावात्। अन्या विषाणा कस्मात्कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते। पूर्वविषाणायाः प्रासनं धारणयत्नविमोकार्थम्। तद्यद्यन्या विषाणाऽऽनीयेत, तस्या धारणमदृष्टार्थम्। तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात्। इह तूत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा। तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणम्। तस्मादाद्यस्याह्नो दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात्॥ १४॥

( नानाबीजेष्टावन्त्यबीजसंबन्धिहविष्कृदाह्वानकाल एव वाग्विसर्गनियमाधिकरणम्॥ ७॥ )

[ ७ ] वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात्॥ १५॥ सि०

राजसूये नानाबीजिकेष्टिः, अग्नये गृहपतय आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसवित्रे सतीनामष्टाकपालमिति। नानाबीजेष्वेकमुलूखलं= विभवादित्युक्तम्। अतस्तस्यां क्रमेणावहन्तिः क्रियते। प्रकृतौ च श्रूयते, अपः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति, तां सहविष्कृता विसृजतीति। हविष्कृद्ग्रहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तं, तथाऽऽह्वानमपीति+ चेत्। न÷ कालविधिश्चोदितत्वादिति। इहानेको हविष्कृदाह्वानकालः। तत्र पूर्वैव विचारणा। किमन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः कर्तव्यः, अथवाऽन्त्य एवेति। तथैव च पूर्वः पक्षः। प्राग्घविष्कृत्कालाद्ये पदार्थास्तेषां वाग्यमो धर्मः। स बाध्येत, यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते। अथोत्तरस्मिंस्ततो हविष्कृत्कालादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां

॥ १४ ॥

---

= ( अ० ५ पा० २ अ० ७ सू० १३ )। + ( अ० ३ पा० २ अ० ३ सू० ५)। ÷ ( अ० ३ पा० २ अ० ३ सू० ६ )।

व्याभाषणकरणं धर्मस्तद्बाध्येत । तथैव चोत्तरः पक्षः, व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्तत्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ १५ ॥

( पाशुकवाग्यमस्य पौरोडाशिकहविष्कृदाह्वानकाले विसर्गाधिकरणम् ॥ ८ ॥ )

[ ८ ] पशौ× च स पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १६ ॥ सि०

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता । किं पाशुककर्मार्थे हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः कर्तव्य उत पौरोडाशिककर्मार्थं इति । तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ बोध्यौ । अयमप्यधिकरणप्रदेश एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति, ओषध्यर्थत्वात्* । सर्वार्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते। कृत्वा चिन्तेयम् ॥ १६ ॥

( चयने प्रधानानन्तरमेवाग्निविमोकाधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] अग्नियोगः+ सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ १७ ॥ पू०

अग्नौ श्रूयते, अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति । अग्निमेवैतद्युनक्तीति । पुनः, इमं स्तनं मधुमन्तं धयापामित्यग्निविमोकं जुहोतीति । तत्र विचार्यते । किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्य उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति ।

---

॥ १५ ॥ १६ ॥

— —

---

× पशौ च पुरोडाशे—मु० । * औषधार्थत्वात्—ग० । औषध्यर्थत्वात्—ग० ।
+ अत्र 'अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात्' इति पाठः काशीमुद्रितपुस्तक एव दृश्यते, नान्यत्रेति स पाठ उपेक्षितः । वस्तुतस्तु नेदं सूत्रं, किंतु सूत्रं व्याकुर्वाणानां भाष्यकाराणां वचनमेवेदमित्याकलयन्तु सुधियः ।

किं प्राप्तम् । अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य, तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् ।

किं कारणम् । अविशेषेण श्रूयते । अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतद्युनक्तीति । न च श्रूयते, तस्मा अस्मै वा कर्मण इति । अविशेषात्सवार्थं इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्तेऽग्नावङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थम् । तदुक्तं, सर्वेषां× वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादिति सर्वार्थं । चेत्सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः । तदा हि योगकार्यमवसितं भवति । योगापवर्गार्थश्च विमोकः ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥ सि०

---

सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः । कुतः । 'अग्निमेव तद्युनक्ति' इत्यनेन तावद्विशेषो न गम्यते, प्रधानार्थो योगो नाङ्गानामिति । अग्नौ= च प्रधानमङ्गानि च क्रियन्ते । यथा 'वेद्यां हवींष्यासादयति' इत्यङ्गहविषां प्रधानहविषां च वेद्यामासादनं, न÷ प्रधानहविर्भिर्विशेष्यते । यथा चाऽऽहवनीये क्रियमाणः संमार्गो न शक्यते वक्तुं प्रधानस्य योऽग्निस्तस्यायं संमार्गो नाङ्गानां योऽग्निरिति, एवमिहाप्यग्नेरविशेषाद्योगः सर्वार्थः, प्रकरणस्याविशेषकत्वादित्युक्तम् + ॥ १७ ॥

---

प्रधानापवर्गे विमोकः । कुतः । 'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः' इति श्रुतत्वाद्यज्ञसंयोगेन । यज्ञशब्दश्च प्रधानवचन इति । नैतद्युक्तम् * । 'पञ्चभिर्युनक्ति' इति गुणवाक्यमिदम् । तेन तदेकवाक्यत्वात्संख्याया एवायमर्थवादो न योगस्य । 'अग्निंयुनज्मि= शवसा घृतेनेति जुहोति' इत्यनेन कर्मोत्पद्यते ।

---

× (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) = अग्नौ चेति—योगाख्यसंस्कारसंस्कृते चाग्नावित्यर्थः । ÷ न प्रधानहविर्भिरिति—प्रकरणमाश्रित्येति शेषः । + इत्युक्तमिति—तथा च सर्वार्थे च योगे तद्विमोकोऽपि सर्वार्थं इति पूरणम् । * भाष्यकारीयसिद्धान्तं दूषयति—नैतद्युक्तमित्यादिना । = केन तर्हि योगविधिरिति चेदाह—अग्निमित्यादिना ।

न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । किं तर्हि । प्रधानापवर्ग एव । प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते, पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमालभत इति । यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात्प्रधानार्थो योगः । प्रधानार्थश्चेत्तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति । तस्मात्तत्र विमोकः । अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं विशेषार्थं भवति ॥ १८ ॥

---

उत्पद्यमानं कैमर्थ्याभिलाषि भवति । तत्र यत्प्रकरणेन * वाक्येन वा प्रयोजनसंबन्धो दीयते । तेन निराकाङ्क्षी भवति । इह तु वाक्येनैव प्रयोजनं दीयते । स्ववाक्ये यज्ञसंयोगो नास्ति । यद्यपि तु यज्ञसंयोगो भवेत्तथाऽपि यज्ञशब्दो यागमात्रवचनः । ' यद्वृता वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेत् ' इति । एतदपि= गुणवाक्यस्यार्थवादः । ' ऋत्विजो वृणीते ' इत्येतस्योत्पत्तिवाक्यस्य नायं शेषः । यत्तावदादौ× दृष्टार्थं वरणं तत्साङ्गस्य ज्योतिष्टोमस्य । द्वितीयं÷ तदारादुपकारकम् । अवभृथेऽदृष्टार्थं प्रतिषिध्यते, तत्रापि चोदकाभावादनुवाद +* एव । तस्मात्प्रतिषेधो लिङ्गं न घटते । द्वादशाहे, ' स वाऽहरहर्युनक्ति, अहरहर्मुञ्चति ' इत्यङ्गप्रधानार्थे योगे विमोके च घटत एव । यद्युनक्ति तदहरहरिति गुणविधानार्थम्= ॥ १८ ॥

---

* यदिति क्रियाविशेषणं ज्ञेयम् । = अयमपि—च. ज. । × यदि सौमिकं वरणमङ्गप्रधानार्थं तर्ह्यवभृथे वरणप्राप्त्यभावात्तत्र तत्प्रतिषेधोऽनर्थक इति शङ्कामनुवदति—यत्तावदित्यादिना । ÷ द्वितीयमिति—यद्दीक्षणीयादौ प्रकृतितः प्राप्तं होतृवरणं ' अवृतः सामिधेनीरन्वाह ' इति वचनात्प्रवृत्ते क्रियमाणमदृष्टार्थं तदद्वितीयमित्यर्थः । + चोदकाभावादिति—अपूर्वत्वादवभृथस्येति शेषः । * अनुवाद एवेति—इदं त्वातिशयार्थं न पारमार्थिकमिति ज्ञेयम् । तथा हि । यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथापीह प्राकृतावेवाऽऽज्यभागाविज्येते । प्रकृतौ च होतृवरणं नाऽऽरादुपकारकं, किंतु होतृसंस्कारार्थम् । होतुश्च कर्तृतयाऽङ्गप्रधानार्थत्वादिहाप्याज्यभागार्थतया होतृवरणं प्रसज्यत एवेति न नित्यानुवादत्वं युज्यत इति । = गुणविधानार्थमिति—अत्र च वार्तिकं परिलुप्तमिति भाति । तच्च यथावद्विवेक्तुमशक्यतया न्यायरत्न एवात्र प्रकाश्यते । ' गुणविधानमेतद्भविष्यति,

अवभृथे च तद्वत्प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽप-
वृक्तार्थत्वात् ॥ १९ ॥

एवं च कृत्वाऽवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति, न होतारं वृणीते, नाऽऽर्षेयमिति । यथा न्यायोऽपदिष्टः । सोमार्थं हि होतृवरणं कृतम्, यद्धोतारं वृणीते जगतीं तद्वृणीत इति । एतस्मिन्न्यायेऽसति तदप्यङ्गप्रधानार्थमित्यवभृथेऽपि प्रसज्येत । तत्र कृतार्थत्वात्प्राकृतं होतृवरणं नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति त्वेतस्मिन्न्याये तदपि प्रधानार्थमेव । तत्रापि हि यज्ञसंयोगः, यद्वृता वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेत्, यद्वृता वषट्कुर्वन्ति, एकधा तद्यजमाने यज्ञस्याऽऽशीः प्रतितिष्ठतीति । प्रधानार्थं चेत्तदपवर्गे तत्कार्यमवसितमित्यवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्यते च । तस्मात्प्रधानार्थो योगः। प्रधानापवर्गे विमोक इति ॥ १९ ॥

---

॥ १९ ॥

---

नहि सर्वानुवादः प्रयोजनवान् । अतः सर्वादौ योगे सर्वान्ते च विमोके न्यायात्प्राप्ते वचनमिदमहरहरिति विशेषविधानार्थमर्थवद्भवति तेन विपरीतमिदं लिङ्गमिति भावः । तस्मात्प्रत्याख्येयमधिकरणं ससूत्रभाष्यम् । अथवैवं सूत्राणि व्याख्येयानि । सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । 'आग्नेयोगः सोमकाले' इति सिद्धान्तसूत्रम् । 'प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात्' इति पूर्वपक्षसूत्रम् । 'पाङ्क्तो यज्ञः' इति वाक्यशेषात्प्रधानमात्रसंबन्धात्प्रधानमात्रार्थतेति । 'अवभृथे च तद्वत्' इति पूर्वपक्ष एव लिङ्गमुक्तम् । तच्च दृष्टार्थतां होतृवरणस्यानालोच्य पूर्वपक्षवादिनोपन्यस्तमिति वेदितव्यम् । 'अहर्गणे च प्रत्यवं स्यात्' इति सिद्धान्तसूत्रम् । तुशब्दस्थाने चशब्दः । प्रधानार्थत्वे ह्यहर्गणे प्रत्यहं योगविमोकौ न्यायादेव प्राप्तौ स्याताम् । केवलप्रधानार्थत्वात् । तत्र 'अहरहर्युनक्ति' इति न वक्तव्यं स्यात् । उक्तं चैतत् । तस्माल्लिङ्गात्साङ्गप्रधानार्थम् । प्राप्तिस्तु पूर्वोक्तैव । यज्ञार्थवादस्यात्रासमर्थत्वादिति ''।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकौ दर्शयति । स वा अहरहर्युनक्ति, अहरहर्विमुञ्चतीति । तदुपपद्यते, यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथाऽऽद्येऽहनि योगः स्यात्, अन्ते विमोकः । तदा हि सर्वापवर्ग इति ॥ २० ॥

[ अहर्गणे—उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥ ]

[ १० ] सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

द्वादशाहे, उपसत्कालं× सुब्रह्मण्याह्वानं प्रति चिन्त्यते । किं भेदेन कर्तव्यमथवा तन्त्रेणेति । कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते, उच्यते—

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात् । कुतः । अन्यकालत्वात् । कर्मप्रयोगात्पृथक्कालेयम् । तत्र न गृह्यते विशेषः । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तः । दीक्षावत् । तद्यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात्तन्त्रं भवति, तथेयमपि ॥ २१ ॥

( अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥ )

[ ११ ] तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ २२ ॥ सि०

तस्मिन्नेव द्वादशाहे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा त्वावर्तेत, भेदेन स्यात् । कुतः । प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, अद्य सुत्यामागच्छेति । अद्येत्युक्ते श्वः परश्वो वेति नोक्तो भवति । तत्रापि च प्रकृत्यतिदेशाद्वक्तव्यम् । तस्मादावर्तेत ॥ २२ ॥

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥

इति चेत्पश्यसि—अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति । नैतद्युक्तम् । कुतः । यतोऽप्रयोगाङ्गमेतत्, यदद्येति वचनम् । इदं हि प्रकृतावेकत्वादह्नोऽविवक्षितम् । अर्थादेव सिद्धत्वात् । अनङ्गीकृतत्वाच्च

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

चोदकेन न प्राप्येत। यावदुक्तं स्यात्, सुत्यामागच्छेति तावदेवायेति। सुत्यात्वं सर्वेषामह्नामविशिष्टम्। तस्मात्तन्त्रम् ॥ २३ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥

स्याद्भेदः+ कुतः। प्रयोगनिर्देशात्। यद्यप्यद्यशब्दस्यार्थो न विवक्षितस्तथाऽपि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरोति। नान्यकालस्य कर्तृभेदवत्। तद्यथा, अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति। मारुतमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्यौत्तरवैहारिकाण्यङ्गानि देशभेदान्मारुत्या नोपकुर्वन्ति। यथा तानि देशभेदान्नोपकुर्वन्ति, एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरिष्यति। तस्मादावर्तेत ॥ २४ ॥

तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

अथोच्येत। एकस्मिन्नहन्याहूता देवता आह्वानसंस्कृता भवति। एका चासौ। तस्याः पुनराह्वानमनर्थकम्। अग्निवत्। यथाऽग्नेः सकृदाधानेन संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कार एकस्य* क्रियत इति। तच्चायुक्तम्। यत्कारणम्। प्रतिकर्मापवर्गः। यस्मिन् कर्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं तद्भवति। तस्य कर्मान्तेऽपवर्गः। यथा, अन्येषां सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम्। तस्मादावृत्तिः ॥ २५ ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥

इति यदुक्तं यथाऽग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्त्रं भवति, एवमिदमपीत्येतस्य कः परिहारः। आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २६ ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २७ ॥

नैतदाधानेन तुल्यम्। आधानस्य स्वकालत्वात्। स्वकाले= हि तत्क्रियते। तत्र न गृह्यते विशेषः। इदं पुनः कर्मकालमाह्वानम्।

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

---

+ स्याद्भेदः। प्रयोग–क० ख०। * एतस्य–ख०। एकत्वात्–ग०। = स्वकाले–क० ख०।

तद्यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्यमाणविशेषम् । तस्मा-न्नैतदाधानेन तुल्यम् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति । एवं ह्याह, संस्थिते संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य= सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति । प्रेषणमाह्वानक्रियार्थम् । तस्मादपि प्रत्यहमाह्वा-नम् ॥ २८ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥

तदित्यनेन यूपाहुतिं प्रतिनिर्दिशति । तद्धि यूपाहुतिकर्म यथा यूपैकादशिन्यां तन्त्रं भवति । तथेदमपि भविष्यति । किं तस्य÷ चास्य च सादृश्यम् । तत्क्रियमाणमवश्यं कस्यचिद्यूपस्यान्तिके भवति । सर्वसाधारणस्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदेकस्य क-स्यचिद्यूपस्यान्तिके क्रियमाणं सर्वयूपार्थं भवति, एवमिदमप्येकस्य कस्यचित्सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भविष्यतीति ॥ २९ ॥

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३० ॥

नैतत्तेन तुल्यम् । कुतः । अशिष्टत्वात् । नात्र यूपान्तिके होमः शिष्यते । अविवक्षितमान्तिकमाहवनीयप्रतिषेधार्थमेतदित्युक्तम्-- इतरप्रतिषेधो+ वा, अशास्त्रत्वाच्च× देशानामिति । इतरन्यायत्वा-च्च । इह त्वितरो न्यायः । कालभेदाद्गृह्यमाणविशेषस्याऽऽवृत्त्या भवितव्यमिति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ ३० ॥

विध्येकत्वादिति ॥ ३१ ॥

अथ कश्चिद्ब्रूयात्, इह द्वादशाहिको विधिस्तन्त्रदृष्टो वसती-वरीपर्यन्तोऽवभृथादिश्च । अयमपि च द्वादशाहिको विधिः । तत्सा-दृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

---

= सुब्रह्मण्ये-क० क० ग० मु० । ÷ तस्यास्य—ग० । + ( अ० ११ पा० २ अ० ७ सू० २७ ) । × ( अ० ११ पा० २ अ० ७ सू० २९ ) ।

न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३२ ॥

तन्न । कुतः । कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् । कृत्स्नोऽन्यो विधिः पुनः प्रयुज्यते, अभिषवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादिः । प्रधानवत् । तद्यथा प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते तथा । तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात्, स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वः कृतं स्यात् । तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम् । तथा सर्वेषामुपकरोति । सकृत्कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव कालभेदादुपकुर्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ ३२ ॥

( देशकर्तृविषयेऽनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] लौकिके तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात्× ॥ ३३ ॥ सि०

इह लौकिकार्था उदाहरणम् । यथा देशः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । कर्तारः दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः । स्रुगादीनि च पात्राणि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रयोगमन्यान्युपादेयानि, उत तानि वाऽन्यानि वोपादाय प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । अन्यान्यन्यान्युपादेयानीति । किं कारणम् । निरिष्टकेन* पुनः क्रियां शिष्टा नाऽऽचरन्तीति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । लौकिकेषु यथाकामी, तानि वाऽन्यानि वा, अनियमः । कुतः । संस्कारानर्थलोपात् । न कश्चित्पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्रादीनां संस्कारः कृतः, योऽन्योपादाने लुप्येत । नाप्यर्थलोपः । अन्यैरपि हि शक्यते प्रयोगः कर्तुम् । तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं निरिष्टकेन शिष्टा यागं नाऽऽचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । तस्मान्नैष दोषः नन्वृत्विगाचार्यौ नातिचरितव्याविति स्मरन्तीति । पुरुषधर्मोऽसौ, न कर्मधर्मः । कर्मसंयोगाभावात्प्रकरणाभावाच्च । देशेषु कर्तृषु च पर्यवसितम् । पात्रेषूत्तरा कथा करिष्यते ॥ ३३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

× अत्र च 'संस्कारार्थालोपात' इति पाठ आवश्यक इति भाति । * निरिष्टि-केन—ख० मु० ।

[ यज्ञपात्राणां यावज्जीवं धारणानियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥ ]

[ १३ ] यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृ-
जीषवत् ॥ ३४ ॥ सि०

यज्ञपात्राणि त्वान्ताद्धारयितव्यानि । कुतः । प्रतिपत्तिविधाना-त् । प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्मणि विधीयते, आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति [ तदर्थः ] । ऋजीषवत् । तद्यथा, अहर्गणे सर्वेषामह्नामृजीषोऽवभृथे प्रतिपादनार्थं धार्यते । ऋजीषमप्सु प्रहरतीति= श्रूयते ॥ ३४ ॥

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र
यथाकामी तदर्थत्वात् ॥३५॥ पू०

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः । किं तर्हि । यजमानसंस्कारोऽयम् । तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते । कथं ज्ञायते । तेषां तृतीयया निर्देशात् । यजमानस्य द्वितीयया, तत्र यथाकामी स्यात् । तेषामन्येषां वा प्रासनम् । तदर्थत्वात् । अर्थकर्मत्वात् , पात्राणां यैः कैश्चिदप्यर्थः सिध्यतीति ॥ ३५ ॥

मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥

मुख्यानां वा—आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुतः । मरणस्यानियतत्वात् । अनियतकालं मरणम् । कदाचित्तानि पात्राण्युत्सृष्टानि भवेयुः, मरणं चाऽऽपद्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः स्यात् । एवमपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः, परतस्तदीयैः पात्रैरर्थकर्म भविष्यति । पूर्वेषु विद्यमानेषूपादानमन्येषामनर्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणमेव+ न्याय्यम् ॥ ३६ ॥

यो वा यजनीयेऽहनि म्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेषवत् ॥ ३७ ॥

---

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

= प्रहरन्तीति—क. । + मुख्येषु—ग. ।

अथवा न मुख्यानां धारणम् । यो यजनीयेऽहनि म्रियेत यजमानः सोऽनेन संस्कारेणाधिकृतः स्यात् । तस्य तानि पात्राणि संनिहितानि । उपवेषवत् । यथा सांनाय्ययाजिन एवोपवेषोपधानेनाधिकारः तस्योपवेषः संनिहित इति ॥ ३७ ॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

तदेतन्नोपपद्यते । किं कारणम् । शास्त्रलक्षणं तद्भवति । यथा सांनाय्ययाजिन एवोपवेषो नान्यस्येति। तत्र हि सांनाय्यार्था शाखा। तामनुनिष्पद्यत उपवेषः । तस्या असांनाय्ययाजिनोऽसंभवः । अथेदमनियतं संस्कारविधानं, यजनीये वाऽहन्यन्यत्र वा, अनारभ्यविधानात्, आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । न चान्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेषवदसंभवः । शक्यते हि धारणेन संपादयितुम् । तस्मादुपवेषोऽदृष्टान्तः ॥ ३८ ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥

अथवा न धारणम् । किं तर्हि । संस्कारकालेऽन्यानि नवानि पात्राण्युत्पाद्यानि । प्रयोजकत्वात्संस्कारस्य । आशिरवत् । यथा, ऋतपेये, घृतव्रतौ भवत इति वचनादभावे व्रतदुहः, अन्यां यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे* दुहन्तीति श्रुतेराशिरार्थमन्या गौरुपादीयते,× एवम् ॥ ३९ ॥

शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥

अथ पश्यस्येवं सति यज्ञमात्रशब्दोऽसमञ्जसो भवति । यज्ञसंबन्धेन हि पात्राणि यज्ञपात्राणि भवन्ति। न च नवानां यज्ञसंबन्धोऽस्तीति ॥ ४० ॥

तथाऽऽशिरेऽपि ॥ ४१ ॥

आशिरेऽपि याऽसावन्या गौरुपादीयते सा यजमानस्य व्रतधुङ् न भवति । तत्र शब्दस्यासामञ्जस्यमेव । यदि तत्रान्या गौरिहाप्यन्यानि पात्राणि भविष्यन्ति । वक्तव्यो वा विशेष इति ॥ ४१ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

---

* व्रतदुघामाशिरे-ख. । × उपादीयत इति—ख० ।

अयमुच्यते—

शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृतावथेहापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥

शास्त्राद्विप्रयोगस्तत्र । शास्त्रेण तत्र शब्दस्यासामञ्जस्यम् । व्रतदुहो विप्रयोगः कुतः, घृतव्रतौ भवत इति । एकद्रव्यचिकीर्षायां यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे दुहन्तीति, ऋतपेये चोदकेन प्राप्यते । ततश्चासंभवान्निवर्तेत । आशिरं च गां प्रयुङ्क्ते । तस्मात्तत्र शब्दासामञ्जस्यमनुरुध्यते । अथेहापूर्वोऽर्थो नान्यतः प्राप्यते । यज्ञपात्रैश्च दाह्योऽविशेषेण प्रत्यक्षश्रुतः । संभवति च तेषां संपादनं धारणेन । तस्मादिहाऽऽकस्मिकं शब्दस्यासामञ्जस्याश्रयणं भवतीति धारणमेव पात्राणाम् ॥ ४२ ॥

( अग्न्याधेयप्रभृतिपात्राणां धारणनियमाधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] प्रकृत्यर्थत्वात्पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ पू०

एवं स्थितमपर्यवसितमन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते—यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यान्युताग्न्याधेयादिति । किं प्राप्तम् ।

पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः । प्रकृत्यर्थत्वात् । इमानि पात्राण्यनारभ्योक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासार्थानि । तत्रैषामुत्पत्तिः । उत्पत्तिप्रभृति च धारणम् । तस्मात्पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि ॥ ४३ ॥

अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

न वा पौर्णमास्या आरभ्य धारणम् । किं तर्हि । अग्न्याधेयात् । कुतः । अविप्रतिषेधात् । यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि चोदकेन पवमानहविःषु प्राप्तानि । ततःप्रभृति* धार्यमाणेषु= विप्रतिषेधो

॥ ४२ ॥ ४३

* ततश्च—क० ख० । = धार्यमाणेष्वपि—ग० ।

भवति। मरणस्यानिमित्तत्वात्। प्राक्पौर्णमास्या यदि मरणमापद्येत, यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवति। आधानाच्चाऽऽरम्य धार्यमाणेष्वविप्रतिषेधो भवति। तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥ ४४ ॥

प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥ अ० १३—सि०

स्थितादुत्तरम्। यदुक्तं पात्रैरर्थः क्रियते यजमानस्य संस्कार इति। तन्न। किं तर्हि। प्रतिपत्तिरेषां पात्राणामग्नीनां च यजमानशरीरे। कथम्। यथाऽन्येषां द्रव्याणां सोमलिप्तानामवभृथगमनं प्रतिपत्तिः। तद्वत्तुल्यो हेतुः। तान्यपि नानाकर्मसूपयुक्तानि प्रतिपादनार्हाणि। इमान्यपि पात्राण्यग्नयश्च तथैव। तस्मात्तेषामपि प्रतिपत्तिः। ननु तृतीयासंयोग उभयत्र विद्यते। न खलु। यजमानशरीरेऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः, न दहनम्। आहिताग्नेर्दहने च तृतीया। तत्र तेषां गुणभाव एव। तैर्हि तत्साध्यते। निक्षेपणे तु द्वितीयैव। यथा, दक्षिणे पाणौ जुहूमासादयतीति× ॥ ४५ ॥

(वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्याङ्गप्रचाराधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥ सि०

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति। तत्र विचार्यते। किमार्भवकाले प्रचरितव्यमुत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टादुत विकारस्थानेऽथवा सर्वसोमाना-

---

॥ ४५ ॥

---

यथार्भवकाले प्रचारः क्रियते, अप्रवृत्तिविशेषकरं वाक्यं स्यात्। ननु वचनेन* प्रातःसवने माध्यंदिनसवने वा कर्तव्याः प्राप्नुवन्ति। तेन तार्तीयसवनिकार्भवकालेऽङ्गप्रचारविधानार्थमर्थवद्वचनम्। उच्यते।

---

× आसादयति ॥—क० ख०। * वचनेनेति—' तर्थि वै प्रातःसवनं, यत्प्रातःसवने पशव आलभ्यन्ते तीर्थ एवैतानालभते इति वचनेन, ' ब्रह्मसाम्न्यालभते ' इति वचनेन चातिदेशप्राप्तकालबाधेनेति शेषः।

मुपरिष्टादिति । किं प्राप्तम् । आर्भवकाल इति । कुतः । प्रकृता-वार्भवकाले प्रचारो वृत्तः । प्रकृतिवदिहापि तत्रैव कर्तव्यः । एवं चाङ्गाविपर्यासो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचारः क्रियेत ततः, आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति, प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनमिति, एतदुभयमपि विपर्यस्येत, नाऽऽग्निमारुतादूर्ध्वमनु-याजैश्चर्येत । हुत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रह्रियेरन् । सोऽयम-ङ्गानां विपर्यासो विना वचनेन क्रियेत । अथ त्वार्भवकाले प्रचार-स्ततो नैष दोषो भवति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते । उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीत्युक्ते* सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचर्येत । कुतः । अविशेषात् । सोमानामित्यु-क्ते= सर्वसोमानामविशेषवचनात्प्रतीयते । यत्त्वार्भवकालः । प्रकृ-तितः प्राप्यत इति । अवाच्यो हि प्रकृतिकालः । चोदकेनैव प्राप्तः । तदर्थो विधिः कृतकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्सर्वसोमानामुपरिष्टा-त्प्रचारः ॥ ४६ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तम् । एवं सत्यङ्गविपर्यासो विना वचनेन कृतो भ-विष्यतीति । तस्य कः परिहार इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ ४७ ॥

---

प्रातःसवने माध्यंदिने वा सवने,× एते संस्कारवाक्ये, आलम्भमात्रश्रव-णात् । अङ्गप्रचार आर्भवकाल एव, नान्यस्मिन् । तस्मादविशेषात्सर्वसोमाना-मूर्ध्वम् ॥ ४६ ॥

---

ननु 'आग्निमारुतादूर्ध्वं, प्रहृत्य परिधीन्' इति च क्रमविपर्यासः प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

---

* इत्युक्तम्—म. । = उपरिष्टात्सोमानां—ग. । × सवने इति—सवने वेति ये भवदुक्ते वाक्ये इति शेषः ।

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४८ ॥

नैष दोषो यदुक्तमङ्गविपर्यास इति । कथं कृत्वा । पशुप्रचारे तावदुत्कृष्यमाणेऽनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षो न्याय्यः । संयोगात् । तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः संयुक्तानि । न चाऽऽग्निमारुतस्यानुयाजैः सह, हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः । न हि परिधिप्रहरणं हारियोजनस्याङ्गं, हारियोजनो वा परिधिप्रहरणस्य । उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य । एवमाग्निमारुतमनुयाजाश्च यदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, तत एतेन क्रमेणोपकुर्वन्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात् । अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजाः, आग्निमारुतं सोमस्य, तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं, हारियोजनः सोमेज्या । तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः । तस्मादविवक्षितः ।

कालमात्रमितरत्र । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति पहृत्य, परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति, एतस्मिन् काल इति लक्षणमाग्निमारुतं परिधिप्रहरणं च । अनपेतश्च लक्षणापाये कालः । यथाऽग्निहोत्रवेलायामागन्तव्यमिति । यत्राग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्यनपेता

---

उच्यते । आग्निमारुतं सोमाङ्गम् । अनुयाजाः पश्वङ्गम् । अनयोरङ्गाङ्गिसंबन्धस्तावन्नास्ति, येनाऽऽग्निमारुतं कृत्वाऽनुयाजाः क्रियमाणाः सगुणा* भवेयुः । न चैत एकेन प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते, येनाऽऽग्निमारुतं+ कृत्वाऽनुयाजाः क्रियेरन् =। प्रकृतौ÷ परिध्यग्निसंमार्जनक्षणोत्तरकालमनुयाजाः प्राप्नुवन्ति । ईदृशे चोदकेन प्राप्ते, इह द्वितीये क्षणेऽनुयाजा न कर्तव्याः, क्षणमात्रं* स्थित्वा कर्तव्या इति चोदकशेष एवेदं वचनं, न तु चोदकं बाधते । द्वितीयेऽप्येवमेव । नन्वेवं लक्षणा भवति । न हि । क्त्वाशब्दः कालवचन एव स्मर्यते । स तावत्परिधिप्रहरणस्य पूर्वकालतायां श्रुत्या वर्तते । तद्वशात्परि-

---

* गुणाः—घ. । + आग्निमारुतान्—घ. । = क्रियेरन्निति—अतोऽनङ्गत्वात्क्रमलोपेऽपि न क्षतिरिति भावः । ÷ 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति वचनार्थमाह—प्रकृतावित्यादिना । * क्षणमात्रमिति—आग्निमारुतकालं यावदित्यर्थः ।

वेला। नन्वेवं+ लक्षणा भवति। न हि। काल एवेह श्रुत्यर्थः। क्त्वा तावत्पूर्वकाल एव स्मर्यते। ऊर्ध्वशब्दोऽपि देशं कालं वा ब्रूयात्। देशस्यासंभवात्कालार्थो विज्ञायते॥ ४८॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत्॥ ४९॥

इति चेत्पश्यसि सर्वसोमानामुपरिष्टात्प्रचार इति। नैतद्युक्तम्। शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात्प्रचारो युक्तः। कुतः। प्रकृतिकालासत्तेः। एवं प्राकृतस्य+ कालस्याऽऽसत्तौ कृतः* प्रचारो भविष्यति। अङ्गविपर्यासश्चाकस्मान्न कृतो भविष्यति। अथ कतमोऽसौ कालः। तार्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम्॥ ४९॥

---

धिप्रहरणं कृत्वा तत उत्तरकालं हारियोजनः कर्तव्य इति सर्वाण्येव श्रुतिवृत्तानि। आग्निमारुतशब्दोऽपि स्वार्थमेव प्रतिपादयति। ऊर्ध्वशब्दोऽपि कालवचन एव। अतो न किंचित्पदं लक्षणावृत्तम् =। ईदृशे च लक्षणा भवति। यथा गौर्वाहीक इति गोशब्दो वाहीके तिष्ठन्मूत्रभक्षणादि यत्तल्लक्षयति। यथा वा जातिर्व्यक्तिलक्षणार्था। एवमत्र न कांचिल्लक्षणां पश्यामः।

एतेन÷ व्याख्यातेन 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति ये दोष उक्तः सिद्धान्तवादिना* पूर्वपक्षवादिनः,× स नास्ति। सर्वेषां श्रुतिवृत्तत्वात्। एवमिदं प्रदर्शनार्थम्। उच्यते। नैतदेवम्। अत्रापि हि लक्षणा। तेष्वपीति। कथम्। पदार्थं उच्चार्यमाणः स्वरूपं वा कर्तव्यं ब्रवीति। अन्यत्र वा कर्तव्यं, तत्र वा कर्तव्यमिति। इह तु स्वरूपं न कर्तव्यं, तस्य निर्ज्ञातत्वात्। अन्यत्रापि+ न। तत्रापि न किंचित्। किमर्थं तदुच्चारणं। परार्थं, तस्य यः कालस्तं लक्षयितुम्॥ ४८॥ ४९॥

---

+ नत्वेवं लक्षणा भवति। काल-क.। + प्राकृतस्याऽऽसत्तौ-ख.। *कृतः प्रकृतः प्रचारः—क.। = वृत्ति—घ.। ÷ एवं भाष्यमनुभाष्य चोदयति-एतेनेत्यादिना। * सिद्धान्तवादिना-अङ्गाङ्गिसंबन्धं वदतीति शेषः। × पूर्वपक्षवादिन—कालविधिमिच्छत इति शेषः। + आग्निमारुतानुयाजयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावाभावाच्चोपपत्तिनं विकल्पद्वयं निराकरोति—अन्यत्रापीत्यादिना।

यत्तु, यथा निष्कर्षेऽनन्वय इति, समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः। समानतन्त्रौ दर्शपूर्णमासौ। तयोः साधारणं सूक्तवाकाम्नानम्। तद्यथार्थं निविशते। अर्थलुप्तं चामावास्यादेवतानां× पौर्णमास्यां संकीर्तनम्। इतरासां चेतरत्र। यत्कारणम्। या इष्टा देवतास्ताः संकीर्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते। इयमपीष्टा न काचिदन्तरितेति। तस्मात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वय इत्यदृष्टान्तः ॥ ५४ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

---

## अथैकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

( राजसूये पृथग्दक्षिणायुक्तनामाग्नावैष्णवादीनां भेदेनाङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

**[ १ ] चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ पू०**

**राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, त्रिसंयुक्ते* द्वे**

---

दनर्थकानि भवेयुः। न च तन्त्रपदानामपकर्षो+ लभ्यते। येन निराकाङ्क्षी भवेयुः। परार्थत्वात्सूक्तवाकस्य। पौर्णमास्याममावास्यायां च तन्त्रेण सूक्तवाको विनियुक्तः। प्रकरणाविशेषात्। तत्रापकर्षो युक्तः =। इह तूत्कर्षे सूक्तवाकस्योत्कृष्टा एव सवनीयानां देवताः प्रकाशयिष्यन्ते ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायामेकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

---

× अमावास्यावृत्ति—क.। * त्रिसंयुक्ते द्वे इति-'सौमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः, श्यामो दक्षिणा' 'आग्नावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्त्रिकपालः, वामनो दक्षिणा' इत्यादिना विहितं त्रिकद्वयमित्यर्थः। + तन्त्रपदानामिति-'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुती यजमानः' इत्यादीनामित्यर्थः। = व्यक्तः—घ.।

एवमादि चिन्त्यते । किं तत्राङ्गानां तन्त्रभाव उत भेद इति । किं प्राप्तम् । राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां प्रधानानां तन्त्रमङ्गानि । कुतः । समवायात् । फलनिवर्तने तेषां समवायः । समेत्यैतानि फलं साधयन्ति, नैकशः । कथं ज्ञायते । चोदनैकत्वात् । राजसुयेनेत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानान्युक्त्वा फलसंबन्धः कृतः । तस्मात्समुदायः फलवान् । यच्च फलवत्तच्चिकीर्षितम् । तदर्थेतिकर्तव्यता । इतिकर्तव्यता चाङ्गानि । तस्मात्तन्त्रम् ॥ १ ॥

प्रतिदाक्षिणं वा कर्तृसंबन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वा
त्समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेक-
शब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥ सि०

न चैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः । प्रतिदाक्षिणं कर्तृसंबन्धात् । एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते । आग्नावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः, श्यामो दक्षिणेति । दक्षिणाभेदात्प्रतिदक्षिणं कर्तृसंबन्धो भवति । वामनक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्तारः । अनङ्गं× त उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्तारः । तेऽप्यनङ्गं पूर्वस्य । अतः कर्तृभेदादङ्गभेदः । इष्टिवत् । तद्यथा पौर्णमासकालान्यङ्गानि* कालभेदान्न दर्शस्योपकुर्वन्ति । एवमिहापि कर्तृभेदान्न परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्तव्यानीति । यत्तु चोदनैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षित इति । उच्यते । समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या । समुदायः फलनिष्पत्त्या विवक्षितः । तदेकत्वात्— फलैकत्वात्, सहवचनं, न प्रयोगैकत्वात्, इष्टिवत् । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात्समासवचनं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

---

× अनङ्गमुत्तरस्य—क. ख. । * पौर्णमासी–ग. ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । पूर्वं त्रिसंयुक्तमुत्तरं त्रिसंयुक्तमिति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्षं पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतत् । वाक्यशेषेण तु विज्ञायते, साङ्गयोः प्रधानयोरेतत्पौर्वापर्यमिति । एवं ह्याह यत्पूर्वं त्रिसंयुक्तं वीरजननं तत्, यदुत्तरं त्रिसंयुक्तं पशुजननं तदिति । फलसंबन्धश्च साङ्गयोर्भवति, न केवलयोः । तस्माद्दर्शनमेवैतत् ॥ ३ ॥

( राजसूयोपक्रमे वृतानामेव कर्तॄणामान्तमुपादानानियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

[ २ ] अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ पू०

तत्रैव विचार्यते, किमुपक्रमे ये कर्तारस्त एवान्तादुतानियमः, ते वाऽन्ये वेति । किं प्राप्तम् । अनियमः स्यादिति चेत् । इति चेत्पश्यसि, प्रतिदक्षिणं कर्तृसंबन्ध इति, अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिर्ये परिक्रीताः पवित्रार्थास्ते भवन्ति । पवित्रान्ते तेषामपवर्गः । उत्तरे कर्मणि यथाकामी, ते वाऽन्ये वा स्युः । तस्मादनियमः ॥ ४ ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

---

पवित्रस्य दक्षिणाम्नानात्पवित्रस्य ये कर्तारस्ते पवित्रार्थमुपादीयन्ते । ते द्वितीयस्य× सोमस्य नाङ्गम् । कथम् । अनियमेन कर्तॄणामुपादाने प्राप्ते वचनान्नियम्यते । तच्च= नियमवचनं यस्यैवार्थेनोपादत्ते÷ तस्यैव तेऽङ्गम् । द्वितीयस्य पुनरसावुपादानानियमो न* भवति । यथाऽन्ये पदार्था भेदेन क्रियन्ते, एवं वरणमपि भेदेन प्राप्नोति । तत्र यदि वा त एव वरीतव्याः, अथवाऽन्ये । एवमैष्टिकेष्वपि भेदेनैव ॥ ४ ॥

—

स्वाराज्यकामस्य राजसूयसंज्ञको याग× उपायत्वेन चोद्यते । स उपाये

---

× द्वितीयस्य सोमस्येति–अभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्येति शेषः । = तत्र–घ. । ÷ उपादत्ते—उपादापयतीत्यर्थः । * न भवतीति–पूर्वस्मिन्कर्माणि कृतो वरणस्य उपादाननियमो द्वितीयस्य कर्मणोऽङ्गं । भवतीत्यर्थः । × यागः—यागसमुदाय इत्यर्थः ।

नैतदेवं युक्तम्, अनियम इति। किं यर्हि। य एव प्रक्रमे त एवाऽऽन्तात्स्युः। कस्मात्। उपदिष्टत्वात्। आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम्, अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन याजयतेति। वरणं च प्राक् कर्मप्रवृत्तेः। तदगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रम्। तेनाऽऽनताः सर्वार्था भवन्ति। आह। यदि समुदायमुद्दिश्य* व्रियन्ते तत एवम्। अथ× पुनरवयवं पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थाः। तदर्था एव भवन्ति। किं पुनरत्र युक्तम्। समुदायमुद्दिश्येति। तथा सत्यविघ्नेन कर्तुः कर्म निर्वर्तते। इतरथा पवित्रान्ते, उत्तरस्मिन् कर्मणि त एव कामतो न संप्रवर्तेरन्। अन्ये च कर्तारो नोपपद्येरन्। कर्मविघ्नः स्यात्। लाघवापत्तिश्च÷। एवं च सति लाघवं

---

प्रवर्तमान आदावेवर्त्विजो वृणीते, राजसूयसंज्ञकेन यागेन याजयतेति। तच्चागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वेषां कृतं भवतीति।

अपि च समुदायमुद्दिश्य व्रियमाणेषु यो यत्कालो= निर्ज्ञातः स तत्काल एव करिष्यते। अनियमेनोपादाने पूर्ववृता नेच्छेयुरपि। कदाचिदन्ये न लभ्येरन्। तत्र योऽसौ काल उपदिष्टः स बाध्यते। ततः कर्मवैगुण्यात्फलाभावो भवेत्। तस्मान्न प्रतिकर्म वरणं कर्तव्यमिति।

अयुक्तमिदं व्याख्यानम्। यः कर्माणि जानाति× तस्य राजसूयेनाधिकारः। स एवं जानाति, ऐष्टिकं वरणमिष्टिष्वेवोपकरोति, न सौमिकेषु। यच्च सौमिकं वरणं न तदैष्टिकेष्विति। यथाऽऽदावाधाने कृते कश्चिदेवं वरणं कुर्यात्, अहं कर्माणि करिष्ये, तत्र मे भवन्त ऋत्विजो भवतेति। यथैतदप्रमाणकं,+

---

* सर्वमुद्दिश्य—मु०। × अथ पूर्वमत्र—ख०। ÷ कालातिपत्तिश्च—ग० अत्र च. जैमिनीयन्यायमालादिमुद्रितपुस्तकेषु 'लाघवातिपत्तिश्च' इत्येवं पृथक्सूत्रत्वेन प्रकाशनं दृश्यते। तत्र दृढतरप्रमाणान्तराभावादस्माभिरुपेक्षितम्। = यत्कालं—घ.। × विजानाति—च. ज.। + अप्रमाणकम्—अशास्त्रीयमित्यर्थः।

भवति। इतरथा प्रतिकर्मोपादानं तद्गुरुः स्यात्। ऋत्विग्याज्ययोश्चाव्यभिचारो धर्मः। तस्मात्समुदायमुद्दिश्य× व्रियन्ते। तथा च तन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥

एकं च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसंपत्तिः। न ह्यवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थः। अवयवैः समुदायः संपादयि-

---

एवमिदमपि। न कश्चिदनयोर्विशेषः×। न* च पवित्रस्याङ्गं सोमः÷ इष्टिर्वा, येन प्रासङ्गिकेन वरणेन निर्वृत्तिः×। यथा दीक्षणीयादीनां ज्यौतिष्टोमिकेन वरणेन।

यदप्युच्यते= समुदायमुद्दिश्य व्रियन्त इति। तदयुक्तम्। न हि समुदायः फले चोद्यते। येन तदर्थं वरणं स्यात्। कतरो वा शब्दः समुदायवाचकः। राजसूयशब्द इति चेत्। तन्न। सोमपश्विष्टिदर्विहोमा निरपेक्षा उत्पन्नाः। ते निरपेक्षा एव प्रयोजनमपेक्षन्ते। तेषामपेक्षमाणानां संनिधावरूपः शब्दः* श्रूयमाणो रूपवतः फले विदधाति। ये फले विधीयन्ते तेषामितिकर्तव्यता। अयं च वरणानियम इतिकर्तव्यतांशेन गृह्यते। तस्माद्यथाऽन्येतिकर्तव्यता भेदेन क्रियन्ते, एवं वरणमपि भेदेन कर्तव्यम्। न कश्चिद्विशेषः। तस्मादेकैकस्य भेदेन वरणम्।

---

× समुदायमुद्दिश्येति—यदत्र सर्वादौ समुदायमुद्दिश्य वरणं भाष्यकारैः साधितं न तद्वैदिकवरणाभिप्रायेण। प्रयाजादीनामिव वैदिकवरणस्यापि तन्त्रत्वे प्रमाणाभावात्। अपि तु कर्मविक्षेपाशङ्कयाऽऽदावावश्यकर्तव्यलौकिकसंवित्करणाभिप्रायकमिति ज्ञेयम्। तदिदं वार्तिक एव विस्तरशः प्रतिपादितम्। × न विशेष इति—अशास्त्रीयत्वेन साम्यादिति शेषः। नहि शास्त्रेण सर्वादौ वरणं कर्तव्यतया विहितम्। यदपि चोदकेनेष्टिपश्वादौ प्राप्तं यदपि देशकालभेदात्प्रतिकर्म कर्तव्यम्। नापि पवित्रस्य यः कालः सोऽन्येषां भवितुमर्हति। येन कालैक्याद्वरणतन्त्रता स्यादिति भावः। * नापि प्रसङ्गतो वरणैक्यमित्याह—न चेत्यादिना। ÷ सोम इति—इतरसोमयाग इत्यर्थः। × निर्वृत्तिरिति-अन्यत्र वरणनिर्वृत्तिरित्यर्थः। = यद्युच्यते-घ.। * शब्द इति—'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति चोदनात्मकः शब्द इत्यर्थः।

तव्य इत्यवयवैः= परिक्रीयन्ते । तेषां समुदायसंपत्तौ कृतार्थत्वम् । तस्मात्त एव कर्तार आन्तात्स्युः ॥ ६ ॥

आह । यदि समुदायसंपत्त्यै, अवयवशः परिक्रयः, सकृदेव कर्तव्यः, किं पुनरावृत्त्येति । उच्यते—

विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ७ ॥

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृद्वा प्रत्यवयवं वा, परिक्रयविशेषो नियम्यते, प्रत्यवयवं कर्तव्यः । द्रव्यसंख्यानियमेन च वामनो दक्षिणा, अयुतमभिषेचनीये ददातीत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥ ७ ॥

( अवेष्टेर्भिन्नतन्त्रताधिकरणम् ॥ ३ ॥ )

[ ३ ] अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ८ ॥ पू०

तस्मिन्नेव राजसूयेऽवेष्टिः, आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्याम्नाता । तस्यां चिन्त्यते किमङ्गानां भेदोऽथ तन्त्रभाव इति । किं प्राप्तम् । अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात् । तन्त्रतालिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकं

---

यदि समुदायमुद्दिश्य वरणं तन्त्रेणेष्यते ततोऽन्याऽपीतिकर्तव्यता कस्मात्तन्त्रेणैव न क्रियते । कस्तव* वरणे पक्षपातः । तस्माद्यदेतद्वरणं वैदिकं नैवेदं चिन्त्यते । किंतु योऽयं लौकिकोऽभ्युपायः स चिन्त्यते+ । पूर्वपक्षवादी—अनियमेन लौकिकमभ्युपायमिच्छति । सिद्धान्तवादी तु लौकिकमभ्युपायमादावेव नियमेनेच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

'बार्हस्पत्यं मध्ये विधाय' इति मध्यशब्दोऽयम् ÷ । यद्यन्यान्यपि हवींषि तन्त्रेण क्रियन्ते, एवं मध्यशब्दो भवति । 'आहुतिमाहुतिं हुत्वा' इति तन्त्र एवोपपद्यते । 'एतया यजेत' इत्येकवचनप्रयोगः श्रूयते । यदि भेदेन

---

= अवयवे-ख. । * कश्च-घ. । + चिन्त्यत इति-किं तन्त्रं पृथग्वेत्यनियमं, उत तन्त्रमेवेति चिन्त्यत इत्यर्थः । ÷ अयमिति-श्रूयत इति शेषः ।

दृश्यते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रम, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। सामस्त्ये च हविषां मध्ये निधानमुपपद्यते। एकतन्त्रे× च सामस्त्यम्। तस्मादेकतन्त्र्यम्। ननु लिङ्गमुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः सहचोदनया प्राप्तिः। अथैता दिशामवेष्टयः। इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्तीति। अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुतेः। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति च ॥ ८ ॥

वचनात्कामसंयोगेन ॥ ९ ॥ सि०

न वा तन्त्रभावः। कुतः। उक्तो= न्यायः, प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंबन्धः स्यादिति। लिङ्गदर्शनादिति यदुक्तम्। तत्र ब्रूमः। वचनादियं कामसंयोगेनापि श्रूयते, एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति। तत्रैतद्दर्शनम्। न च तत्र दाक्षिणाभेदः। न हि राजसूयिक्यो दक्षिणास्तत्र प्राप्यन्ते। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदित्येकवचनान्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात्सहप्रयोग एव।
तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते। तस्मात्तदपेक्षमेतत् ॥ ९ ॥

क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ १० ॥

अथ पश्यसि क्रत्वर्थायामेवैतद्दर्शनं भवतु। एवं प्रकृतशेषत्वं भविष्यतीति। तन्न*। कुतः। वर्णसंयोगात्। यदि ब्राह्मणो यजेत,

---

प्रयोगो भवेत्तथा सति प्रयोगे बहुवचनं श्रूयेत*। तस्मात्प्रयोग+ एकवचनश्रवणात्तन्त्रम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

'प्रतिदाक्षिणं× वा कर्तृसंयोगात्' इत्यनेन न्यायेन तन्त्रभेदः प्राप्नोति। 'मध्ये निधाय' इत्यनेन लिङ्गेन च तन्त्रं प्राप्नोति। तत्र को निर्णयः, भेदेन

---

× ऐकतन्त्र्ये च—मु.। = उक्त इति—( अ० ११ पा० ४ अ० १ ) इत्यत्रेति शेषः। * तच्च न—क० ख०। * श्रूयेतेति—एकवचनं श्रूयमाणं नाऽऽनाऽऽद्रियेतेत्यर्थः। + प्रयोग इति—अन्नाद्यकामप्रयोग इत्यर्थः। × ( अ० ११ पा० ४ अ० १ सू० २ )।

यदि वैश्य इति । न च क्रतौ ब्राह्मणवैश्यौ स्तः । राजन्यस्यैव राजसूयः । राजा राजसूयेनेति वचनात् । तस्मादक्रत्वर्थायामेतद्दर्शनम् ॥ १० ॥

( पवमानहविषां त्रयाणामेकतन्त्रत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ११ ॥ पू०

आधाने पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय इति । तत्र विचार्यते । किमासामैकतन्त्र्यं, भेदो वेति । किं प्राप्तम् । पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं स्यात् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एक आसां प्रयोगवचनः, अह्नो निरुप्याणीति । प्रयोगवचनैकत्वात् । एक आसां प्रयोगवचनः, अह्नो निरुप्याणीति । प्रयोगवचननैकत्वात्सहप्रयोगः । तत्र* न गृह्यते विशेषः । तस्मादेकतन्त्र्यम् ॥ ११ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

लिङ्गं च सहप्रयोगं दर्शयति । समानबर्हींषि भवन्तीति । अनुवादोऽयं वर्तमानापदेशात् ॥ १२ ॥

---

वा तन्त्रम् । उच्यते । ' एतयाऽन्नाद्यकामो यजेत ' इति कामसंयोगेन श्रूयते । तत्र योऽन्नाद्यं कामयमानः करिष्यति तस्य तन्त्रेण प्रयोगो भविष्यति । भेदेन क्रियमाणायां यत्प्रयोग एकवचनं तद्बाध्येत ।

तस्मादेकवचनादनन्यथासिद्धलिङ्गाच्च कामे तन्त्रेण प्रयोगः । क्रत्वर्थायां त्ववेष्टावुभयाभावाद्दक्षिणाभेदाच्च भेदेनैव प्रयोगः ॥ १० ॥

' अह्नो निरुप्याणि ' इति कालवचनं मन्यमानस्तन्त्रतामापादयति × । यथा पौर्णमास्यां त्रयाणां कालसंयोगात्तन्त्रेणाङ्गानि, एवमिहापि ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

---

* तच्च न—क० ख० । × मन्वानः—च, ज, ।

वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १३ ॥ सि०

न= चैकतन्त्र्यं स्यात्। किं तर्हि। तन्त्रभेदः। स च भवन्नेवं स्यात्, प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम्। कस्मात्। वचनात्। वचनमिदं भवति, अथ यः कामयेत वर्षीयान्* श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य+ अथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्, यदेनमग्रहीत्तेन स उत्तरं वर्षीयान् श्रेयान् भवतीति। किमिव वचनं न कुर्यात्। नास्ति वचनस्यातिभारः। तस्मादेवं कर्तव्यम्। अथ यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति। तस्य कः परिहारः। नासौ प्रयोगवचनः। कालवचनोऽसौ, अह्नो निरुप्याणीति ×। तस्मादहेतु स भवति ॥ १३ ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १४ ॥

यच्चोक्तं, समानबर्हींषि भवन्तीति समानप्रयोगं दर्शयतीति। तत्र ब्रूमः। सहत्वे नित्यानुवादः स्यात्। इदमपरं श्रूयते, यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्य सर्वाणि हवींषि निरुप्याणीति। तस्य= सहप्रयोगो भवति। तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात्, समानबर्हींषि भवन्तीति। कथं÷ पुनर्निरुप्याणीत्युक्ते सहप्रयोगो विज्ञायते+। निरुप्याणीति* बहुत्वयुक्तः प्रयोगो विज्ञायते। तच्च बहुत्वमुपादेयत्वेन चोदितानां विवक्षितम्। न चैकशः प्रयोगो बहु-

---

सिद्धान्तवादी तु, अह्नःशब्देन सद्यःकर्तव्यानीति विज्ञायते, न कालं प्रत्युपादीयन्ते। अह्नःशब्दस्य कालो न वाच्यः। येन कालं प्रत्युपादीयेरन्। तस्माद्भेदो वचनात् ॥ १३ ॥

---

'समानहवींषि भवन्ति' इत्यनुवादः। 'ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वाणि ह-

---

= न वा-ख०। * वसीयान्-ख.। + निरूप्य-मु.। × निरूप्य—मु०। =तत्र-ग०। ÷ किं पुनः—क० ख०। + गम्यते-क० ख०। * निरूप्याणि-क० ख०।
* सद्य इति—यस्मिन्नहन्याधानं कृत तस्मिन्नेवाह्नीत्यर्थः।

संयुक्तः प्रयोगो भवति । तस्मात्सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ १४ ॥

( द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वाधिकरणम् ॥ ५ )

[ ५ ] द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत=
कर्मपृथक्त्वात् ॥ १५ ॥ पू०

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किमेकैकशः पृथक् पृथग्दीक्षोपसदेनाहः संपाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः, अथवा द्वादश साद्यस्क्राः, अथवा चतुरहे दीक्षाश्चतुरह उपसदः, चतुरहे सुत्याः, अथवा स्वस्थानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विवृद्धिरिति । किं प्राप्तम् । तत्सूत्रेणैव× प्रक्रमः । द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ।

---

व्रीहि सह निरुप्याणि ' इति । तत्र निर्वापे सहचोदिते वचनात्तन्त्रं भवति । तस्मात्तदपेक्षयाऽनुवादो भवति ॥ १४ ॥

---

प्रकृतादुपांश्वादेर्हारियोजनपर्यन्तस्य यागस्याहःशब्दः परिच्छेदको दृष्टः । तेन तत्परिच्छेदद्वारेण कर्मणि वर्ततेहःशब्दः । इहापि द्वादशाहे प्रथममहर्द्वितीयमहरित्येवं श्रूयते । सोऽयमहःशब्दः श्रूयमाणः कर्म लक्षयति । यद्यत्कर्म लक्ष्यते, अनेन तदुत्पद्यते । एवं दश सौमिकान्यहःसंयुक्तानि कर्माण्युत्पद्यन्ते + । अपरौ त्मयणीयोदयनीयौ । तावपि लक्षणया कर्म प्रतिपादयतः । तस्माद्द्वादश कर्माण्युत्पद्यन्ते । तान्युत्पन्नानि साकाङ्क्षाणि ' द्वादशाहेन प्राजाकामं याजयेत् ' इति फले विधीयन्ते । तत्र द्वादशाहशब्दः सामानाधिकरण्याद्यागेनायमपि कर्मवचनः, न= लौकिकमहर्ब्रवीति । संख्याशब्दस्तु द्वादश यागान्प्रतिपादयति तत्रैकैको यागः फलसाधनत्वाज्ज्योतिष्टोमाद्विध्यन्तं* गृह्णाति । तत्र चोदकेन ज्यौतिष्टोमिके दीक्षोपसत्परिमाणे÷ प्राप्ते वचनेन द्वादश दीक्षा विधीयन्ते, उप-

---

= तु प्रकृति—मु० । × ततः—ग. । उपपद्यन्ते—घ. । = न. च—घ. । * ज्यौतिष्टोमविध्यन्तं—च. ज. । ÷ परिमाणे इति—' एकादीक्षा ' ' तिस्र उपसदः ' इत्यादिना विहिते परिमाण इत्यर्थः ।

एकैकं सदीक्षोपसदमहरहरपवृज्येत। द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । सदीक्षोपसदमहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे । यतस्तत्प्रकृतीन्येतानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्त्वेनैव धर्मानाकाङ्क्षन्ति । तस्माज्ज्योतिष्टोमवत्सदीक्षोपसदमेकैकमहः कर्तव्यमिति ॥ १५ ॥

अह्नां चाश्रुतिभूतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यंदिने ॥ १६ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्या इति । किं तर्हि । द्वादश साद्यस्काः कार्याः । किं कारणम् । अह्नां श्रुतिभूतत्वात् । द्वादशाहेनेति द्वादशसंख्याऽह्नां प्रत्यक्षश्रुता। सा बाध्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् । तस्माद्द्वादशस्वहःस्वेकैकं प्रधानं प्रयुज्येत । प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानां तत्कालं तदीयं दीक्षोपसदम् । यथा माध्यंदिने । तद्यथा, सांतपनीयस्य माध्यंदिने निरुप्यत इति वचनान्मध्यंदिनकालान्येवाङ्गानि भवन्ति, एवमिहापि । तस्माद् द्वादश साद्यस्काः कर्तव्याः ॥ १६ ॥

---

सदृश्य । तस्मादेकैको यागः पञ्चविंशतिरात्रः ॥ १५ ॥

---

यागास्तावत्फले× विधीयन्त= इति तुल्यम् । संख्याशब्दोऽहर्विशेषणार्थमुच्चार्यते, द्वादशाहानि भवन्तीति । द्वादशशब्दोऽपि श्रुतिवृतः + । अहःशब्दोऽपि लौकिकमहर्ब्रवीति न कर्म । लक्षणार्थो भविष्यति । द्वादशाहेनेति द्वादशभिरहोभिस्ते यागाः कर्तव्याः। तस्मादनेन द्वादशाहेनेति साङ्गानां द्वादशाहकालत्वं प्रतिपाद्यते। याऽसौ चोदकेनान्यादृशी परिसमाप्तिः÷ प्राप्नोति, सा प्रत्यक्षयाऽहर्गतया संख्यया बाध्यते = । एवं च प्रधानसंनिधावङ्गानि कृतानि भविष्यन्ति ॥ १६ ॥

---

* अह्नां वा—ग. । × यागः—घ. । = विधीयेत—घ. । + शब्दवृत्तः—घ. । ÷ प्राप्तिः सा—च. च. । = निवार्यते—च. ज. ।

अपि वा फलकर्तृसंबन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्ने-
याग्नीषोमीयवत् ॥ १७ ॥

अपि वा नैवं स्याद्द्वादश सायस्का इति । कथं तर्हि । सह-प्रयोगः स्यात् । चतुरहे दीक्षाश्चतुरह उपसदश्चतुरहे सुत्याः । कुतः । फलकर्तृसंबन्धात् । फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणां समेतानां= संबन्धः । द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात्फले संबन्धः । सत्रे स्वयंकर्तृत्वादहीने च दक्षिणैक्यात्कर्तृषु च । एकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । आग्नेयाग्नीषोमीयवत् । यथाऽऽग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशेषाग्रहणात्तन्त्रं दीक्षोपसदं, द्वादशाहश्रुतिश्चानुग्राह्या । तदुभयमेवमुपपादितं भवति सहप्रयोगोऽहःसंख्या च । तस्मादेष पक्षः श्रेयान् ॥ १७ ॥

साङ्कालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः
स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

---

यागाः फले चोद्यन्ते । तेषां द्वादशसंख्या प्रत्यक्षा श्रूयते । सा चोदकप्राप्तां संख्यां कार्यान्तरया बाधते । तत्र ये संख्यायुक्तास्ते बाध्यन्ते । ते च दीक्षणीयादयः संख्यायुक्ताः, नाग्नीषोमीयादयः * । अपि चैकस्मिन्फले चोदितानां तन्त्रेणेतिकर्तव्यता भविष्यति । दक्षिणैक्यात्कर्तृभेदो= नास्ति । तस्मात्सहप्रयोगः सिद्धो भवति । सत्रे च यजमाना एव कर्तारः । तत्रापि कर्तृभेदो नास्ति । तत्रापि तन्त्रम् * ॥ १७ ॥

---

भावयेत्प्रजाः + । केन । यागेन । कतरेण । द्वादशाहसंज्ञकेन यागेन । सामानाधिकरण्यात् । अहःशब्दः कर्म ब्रवीति । संख्याशब्दः 'संख्यया= कर्मभेदः' इत्यनेन न्यायेन द्वादश यागान्प्रतिपादयति । तत्रैकैको यागश्चोदकेन

---

= समवेतानां-ग. । * अग्नीषोमीयः पशुः—च. ज. । = नन्वेकफलकानामपि राजसूयवत्प्रयोगभेदो भवत्विति शङ्कायामाह—दक्षिणैक्यादिति । * तन्त्रमिति—दीक्षोपसद इति शेषः । + प्रजां-घ. । = ( अ० २ पा० २ अ० ७ सू० २१ ) ।

अथवैतदपि न युक्तम् । कुतः। साङ्गकालश्रुतित्वात् । यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यान्नाङ्गानां, तत एवं स्यात् । अत्र तु साङ्गानां कालः श्रुतः । द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् कालः श्रुतः। यदि चतुरहे क्रियेत, ततो बाध्येत । तस्मात्स्वस्थानानां विवृद्धिः। तदपेक्षं च द्वादशत्वम् । दीक्षोपसत्सुत्यपेक्षम् । प्रथमं दीक्षाः, तासां तत्रैव द्वादशत्वम् । तत उपसदः, तासामपि तद्देशानामेव । अन्ते सुत्या, तस्या अपि तत्स्थानाया एव विवृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशत्वम् ॥ १८ ॥

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ १९ ॥

अपि च, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युक्त्वा त्रिवृदादीन्यनुक्रान्तानि + । तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसंख्या ॥ १९ ॥

वसतीवरीपर्यन्तानि = पूर्वाणि तन्त्रमन्यकालत्वादवभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ॥ २० ॥

---

धर्मान्गृह्णाति । तत्र प्रत्यक्षेण संख्यावचनेन चोदकेन या दीक्षोपसत्संख्या प्राप्नोति सा बाध्यते । दक्षिणैक्यात्तन्त्रेण प्रयोगः । तस्माद्दीक्षाणामुपसदां च स्वस्थानविवृद्ध्या प्रयोगः। द्वादशसंख्या* च या द्वादशश्रुतेः× सा कर्मोपकर्मभेदेनोपपन्ना+ भवति । एवं च 'षट्त्रिंशदहो वा एष द्वादशाहः' इति दर्शनमनुगृहीतं भवति ॥ १८ ॥ १९ ॥

---

+ त्रिवृदादीनीति–अहानीति शेषः । = इदं च सूत्रं शास्त्रदीपिकादिमुद्रितपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एवं क० ख० संज्ञकयोरादर्शपुस्तकयोरपि पृथङ्नोपलभ्यते । तथाऽपि ग० संज्ञके 'एवं वसतीवरी' इत्यादिभाष्यापेक्षया पृथगस्योपलम्भात्प्रकाशितामिति ज्ञेयम् । * द्वादशसंख्याऽवयवद्वादशसंख्यया भवति । एवं कर्मभेदः । षट्— घ मु० । × द्वादशश्रुतेरिति–प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनावगम्यत इति शेषः । + कर्मोपकर्मेति–कर्मपदेन प्रधानकर्माण्युच्यन्ते । उपकर्मपदेनाङ्गकर्माणीति ज्ञेयम् ।

एवं च वसतीपरीपर्यन्तानि पूर्वाण्यस्वकालत्वादगृह्यमाणविशेषाणि तन्त्रं भवन्ति । अवभृथादीनि चोत्तराणि । तस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात् । स हि दीक्षोन्मोचनार्थः । एवं ह्याह । अप्सु दीक्षां प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गं लोकमायन् । यदप्सु स्नाति तामेव दीक्षामालभते । अथ यदपोऽवभृथमभ्यवयन्ति तामेव दीक्षां पुनरप्सु प्रवेशयन्तीति । तन्त्रं च दीक्षोत्पन्ना । सा तन्त्रमेवोत्स्रक्ष्यते । विशेषाग्रहणात् ॥ २० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २१ ॥

एवं च सत्यन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति, षट्त्रिंशदहो वा एष द्वादशाह इति ॥ २१ ॥

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २२ ॥

यच्चाऽऽग्नेयाग्नीषोमियवादिति । युक्तं यदाग्नेयाग्नीषोमीययोश्चोदनापृथक्त्वेऽप्यैकतन्त्र्यं, सहप्रयोगः । कुतः । समवेतानां कालसंयोगात् । समवेतानामङ्गप्रधानानां कालसंयोगात् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, साङ्गयेति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते । इह पुनः, साङ्गकालश्रुतित्वादित्येवमपदिष्टो× + हेतुः । तस्मादत्र द्वादशाहेऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवत्सहा कार्याणि ॥ २२ ॥

( द्वादशाहे सुत्याकालीनाङ्गानामावृत्त्याधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २३ ॥ सि०

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते । किं तान्यपि तन्त्रमथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तन्त्रमिति । किं कारणम् ।

---

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

× ( अ० ११ पा० ४ अ० ५ सू० १८ ) । + उपदिष्टः—ग० ।

एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तदुक्तं, विधिवत्प्रकरणाविभागे* प्रयोगं बादरायण इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।

भेदस्तु स्यात् । कुतः । तद्भेदात् । तादित्यनेन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते । कालभेदात् । काले भिद्यमाने तन्त्रभेदो भवति । यथा दर्शे पूर्णमासेऽपि । इहापि कालभेदः अद्य श्वः परश्व इति । तत इहापि कर्मभेदः स्यात् । करणभेद इत्यर्थः । कथं पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते । तेषां प्रधानशब्दत्वात् । प्रधानशब्दगृहीतान्यङ्गानि यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते । यदद्य प्रधानं तस्याद्यकालान्यङ्गानि यत् श्वस्तस्य श्वःकालानि । तस्माद्भेदः ॥ २३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति भेदेनाह्नां पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति ॥ २४ ॥

श्वः सुत्यावचनं तद्वत् ॥ २५ ॥

संस्थिते संस्थितेऽहन्यग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति, संस्थिते संस्थित इति वीप्सावचनात्सुब्रह्मण्याभेदं दर्शयति ॥ २५ ॥

पश्वतिरेकश्च ॥ २६ ॥

पश्वतिरेकश्च दृश्यते, य एकः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः कार्य इति । न तावदतिरिच्यते, यद्येकैको+ न भवति, एकादशैते पशवो द्वादशाहानि । तत्पश्वालम्भभेद उपपद्यते । तन्त्रभावे सकृदेवैकादशिनालम्भेव । तस्मादपि भेदः ॥ २६ ॥

---

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

+ यद्यनेको भवति—ग. ।

[ द्वादशाहे—उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वाने विवृद्धसुत्याह्वानुपलक्षणा-
धिकरणम् ॥ ७ ॥ ]

**[ ७ ] सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २७ ॥ पू०**

उपसत्कालं सुब्रह्मण्याह्वानं, चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति द्वादशाहे चोदकेन प्राप्यते । तत्रेदं विचार्यते । द्वादशाहे सुत्याह्वान्युपलक्षयितव्यानि, उताविकारेणैव प्रयोगः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । सुत्याविवृद्धावेतस्यां सर्वेषामह्नामुपलक्षणं कर्तव्यम् । कुतः । प्रकृत्यन्वयात् । प्रकृतौ सौत्यमहरुपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि । अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । नन्वेकैवासौ देवता, इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमिति । उच्यते । आद्योपलक्षणकृतः= संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गम् । तस्मादुत्तरार्थं पुनः पुनरुपलक्षयितव्यः । आवाहनवत् । तद्यथा, आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इत्येकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाऽऽवाहनं+ क्रियते । एवमिहापि ॥ २७ ॥

**अपि वेन्द्राभिधानत्वात्सकृत्स्यादुपलक्षणं कालस्य लक्षणार्थत्वात् ॥ २८ ॥ सि०**

---

प्रकृतौ ' चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन् ' इति कालेयत्ता विवक्षिता । इह तु चोदकेन तथैव* प्राप्नोति । सा चोहमन्तरेण न शक्यते विवक्षितुम् । तस्मादूहः कर्तव्यः, द्वादशाहे त्रयोदशाह इति । न चैकत्वाद्देवतायाः सकृदुपलक्षणं कर्तव्यमित्ययमर्थो लभ्यते । कथम् । या प्रथमस्य यागस्य संस्कृता देवता सा द्वितीयस्य संस्कृता न भवति, कालभेदात् ॥ २७ ॥

— —

' इन्द्र आगच्छ ' इति विवक्षितं ' चतुरहे ' इत्यविवक्षितं, वाक्य-

---

= अद्योपलक्षण—क० । अद्य य उपलक्ष—ग० । अङ्गानि क्रियन्ते—क० ख०

* तथैव प्राप्नोति—कालेयत्ता सर्वेषामह्नां भेदेन वक्तव्या प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अपि वा-न स्यात्सर्वेषामुपलक्षणम् । अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः । इन्द्राभिधानत्वात् × । इन्द्रोऽत्रोपलक्षणेन संस्क्रियते । स सकृत्संस्कृतः संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्तव्यः । ननु चतुरहेऽसौ संस्कृतः, चतुरहे सुत्यामागच्छेति वचनात् । अविवक्षितोऽत्र कालः, इन्द्र आगच्छेत्येतावदेव विवक्षितम् विवक्षिते सति काले वाक्यं भिद्यते । आगच्छ मघवन् चतुरह आगच्छेति सकृदुच्चारिताऽऽगच्छेतिविभक्तिरुभौ * संबन्धौ न शक्नोति वदितुम् । अथ कस्मादिन्द्रागमनसंबन्धो विवक्षितो न पुनः कालाभिसंबन्धः आगच्छ मघवन्निति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरह आगच्छेति परोक्षः । सुत्याशब्देन व्यवायात् ।

ननु च सुत्यामागच्छेत्यपि प्रत्यक्षः । स विवक्षितो भवतु । नैवं कश्चिद्विरोधः । सुत्यात्वस्याविशेषात् । ननु चतुरह इति सुत्याविशे-

---

भेदभयात् । एवं ‘ इन्द्र आगच्छ, तत्सुत्यामागच्छ ’ इति वाक्यभेदः । एवं वाक्यभेदभयाच्च सुत्याग्रहणमप्यविवक्षितमेव । तस्मात्प्रकृतावप्यविवक्षितत्वाद्विकृतावप्यविकारेणैव प्रयोग इति ।

एतदयुक्तम् =। यदीदृशोऽपि × वाक्यभेदो भवताऽङ्गी क्रियते, सर्वत्रैव वाक्यभेदः स्यात् । ‘ व्रीहीन् प्रोक्षति ’ इति प्रोक्षणं कर्तव्यं, तच्च व्रीहीणामिति वाक्यभेदः स्यात् । अपि च प्रकृतौ चतुरहे, त्र्यहे, इति किमर्थमुच्चार्यते । अविवक्षितत्वादेतेषाम् । ‘ सुत्यामागच्छ ’ इति प्रयोगः कर्तव्यः । एवं स्थिते विकारेणाविकारेण वेत्यधिकरणमेव नोत्तिष्ठति ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । ‘ इत्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयात् ’ इतीतिशब्दोऽयं* प्रकारवाची + । अस्मिन्वाक्येऽस्य प्रकारवाचित्वं नोपपद्यते ।

---

× इन्द्राभिधानात्-क० ख० । * आगच्छेति विभक्तिः-मु० । + विवक्ष्यते—ग.।
* अविरोधात्-क० ख० । = वाक्यभेद एव । वाक्य—घ० मु० । = एवं भाष्योक्तं व्याख्यानमनूद्याधुना दूषयति-एतदयुक्तमित्यादिना । × ईदृशोऽपीति-क्रियाकारकभावेन विशिष्टविधिसंभवाविषयेऽपीत्यर्थः । ईदृशोऽपि-घ. * इतिशब्द इति-इत्यहे, इत्यत्र य इतिशब्दः स इत्यर्थः । + प्रकारवाचीति—लोके, इति शेषः ।

षो गम्यते । न खलु । किं कारणम् । कालस्य लक्षणार्थत्वात् । चतुरहकालोऽत्र सुत्यालक्षणार्थः । चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । अकारणम् । नात्र देवताऽऽगच्छति । यजतौ तूद्देशेन केवलमङ्गी भवति । स यजतावङ्गभावोऽयमुपलक्ष्यते । सर्वसुत्यासु चासौ तुल्यः । तत्र चतुरहवचनं प्रदर्शनमात्रम् × । मुख्यत्वात् । मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति । यथा, इडान्ताऽऽतिथ्या संतिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति ॥ २८ ॥

अविभागाच्च* ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तमावाहनवदिति । तत्र ब्रूमः । विभक्तः कालः कृष्णग्रीवयोः, सौम्येन व्यवायात् । तत्र गृह्यते विशेषः, पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्यैतद्देवतावाहनं नोत्तरस्येति । अथेहाविभक्तकालाः सुत्याः, अन्य-

---

प्रकारस्यासंभवात् । किं तर्हि । इयत्तावाची वाक्यशेषादवगम्यते । अहःशब्देन सामानाधिकरण्यादहर्गतेयत्ताऽवगम्यते । तच्चाहरागमनक्रियाविशेषणार्थमुच्यते । सुत्याशब्दोऽप्यागच्छतिक्रियाविशेषणार्थमेव । इन्द्रस्य करिष्यमाणप्रयोजनत्वादागमनक्रिया तदर्था × । ' त्र्यहे * ' इति सामान्येन परिमाणवाची । न च सामान्येन व्यवहारः । तस्मादध्याहारं कृत्वा विशेषणीयः । अध्याहारे× यः समवेतार्थः सोऽध्याह्रियते कालेयत्तां प्रकाशयितुम् ÷ । तस्माद्यत्र चतुर्ष्वहःसु सुत्या तत्र ' चतुरहे ' इत्यध्याहारः । यत्र त्रिषु तत्र ' त्र्यहे ' इति । तस्मादध्याहारविशिष्टमहर्गच्छतिक्रियां प्रति विशेषणभूतम् । तथा सुत्यापदमपि । अयं प्रकृतिवाक्यार्थो= वृत्तः । यच्च + प्रकृतौ चोद्यते प्रधानं तस्योहो भवति । अहःसुत्याशब्दौ तु परार्थौ । तस्मादनेन प्रकारेणोहाभावो न वाक्यभेदभयेनेति ॥ २८ ॥

---

× प्रदर्शनम्—क० ख० । * ' अविभागाच्च ' इति सूत्रस्याऽऽनन्दाश्रमीयजैमिनिन्यायमालादिबहुषु ग्रन्थेषु पूर्वसूत्रावयवत्वेनोल्लेखो दृश्यते । एवं क० संज्ञकेऽपि । परंतु ग० संज्ञकेऽस्य पृथक्पाठोपलम्भात्तत्रैव स्वारस्यमनुसंधाय पृथक्सूत्रत्वेनैव प्रकाशः कृतः । × तदर्थेति—उपयोक्ष्यमाणेन्द्रसंस्कारार्थेत्यर्थः । *सुत्याहे—घ० । × स चाध्यारोपः सम—घ० मु० । ÷ आपादयितुम्— च० ज० । = प्रकृतावर्थो वृत्तः—च० ज० । + यच्चेति—यदेव प्रकृतौ समवेतं, स्वार्थं च प्रकाश्यते तस्यैवोह इत्यर्थः ।

वताः । केनचित्ताद्य न गृह्यते विशेषः । चतुरहग्रहणं चाविशेषकमित्युक्तम् । तस्मादविकारेण प्रयोगः ॥ २९ ॥

( वाजपेये प्राजापत्यपशुष्वङ्गादिश्रपणार्थं कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ८ ॥ )

[ ८ ] पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ३० ॥ सि०

वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भ्याः शूलस्य वपाश्रपण्याश्च तन्त्रभावः स्यात् । विभुत्वात् । विभवत्येका कुम्भी सर्वपशूनामवदानानां श्रपणे, शूलं हृदयानां, वपाश्रपणी वपानाम् । तस्मात्तन्त्रं स्युः ॥ ३० ॥

( विभिन्नदेवताकेष्वेकजातीयेषु च पशुषु कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] भेदस्तु संदेहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥ पू०

ऐकादशिनेषु तु भेदेन कुम्भ्यादीनि स्युः । संदेहात् । एकस्यां कुम्भ्यामुप्तानां= संदेहः स्यात् । कस्य पशोः कान्यवदानानीति । एवं हृदयादीनां वपानां च ॥ ३१ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥ सि०

अथवा न स्याद्भेदः । कुतः । सहप्रयोगात् । यत्तु संदेहादिति । अर्थाच्चिह्नं किंचित्करिष्यते, येन विशेषग्रहणं भविष्यति ॥ ३२ ॥

अयाज्यत्वाद्वसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदानत्वात् ॥ ३३ ॥

कुम्भ्यास्तन्त्रभावो न घटते । अयाज्यत्वाद्वसानाम् । याज्यार्धर्चान्ते वसां जुहोतीति श्रुतं प्रकृतौ । तत्र स्वयाज्यार्धर्चान्ते वसा

---

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

= कुम्भ्यां पशूनां–मु० ।

हुता । इहापि तथैव होतव्या । न च वसानां लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात्स्वत्व-
स्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३४ ॥

अपि वा तन्त्रं कुम्भी स्यात् । प्रतिपत्तित्वात् । शेषभूता वसाः। तासां प्रतिपत्तिरियम् । प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुतः । तद्धारणार्थं पात्रम् । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसास्ताः स्वयाज्यार्धर्चान्त एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्यार्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते । अत्रोच्यते। स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् । नात्र श्रूयते स्वयाज्यार्धर्चान्ते होतव्या न परयाज्यार्धर्चान्त इति । तस्मात्परत्र होमो न दोषाय, नाभ्युदयाय । अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्यपि स्यात् ॥ ३४ ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३५ ॥

इति चेत्पश्यसि स्वत्वं न श्रुतमिति । तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्यार्धर्चान्ते भवतु । एवं सहत्वं चानुग्रहीष्यते, याज्यार्धर्चान्ते च हुतं भविष्यति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ ३५ ॥

न कालभेदात् ॥ ३६ ॥

नैतदेवं प्रथमेऽर्धर्चान्त इति । किं तर्हि । प्रत्यर्धर्चान्ते होतव्याः। कुतः । कालभेदात् । भिन्ना* याज्यार्धर्चान्ताः । निमित्तसप्तमी चेयं, याज्यार्धर्चान्त इति । अधिकरणस्यासंभवात् । निमित्तावृत्तौ च नैमित्तिकावृत्तिः । यथा, भिन्ने जुहोतीति । तस्मात्सर्वयाज्यार्धर्चान्तेषु होमः ॥ ३६ ॥

( नानाजातीयेषु पशुषु पाकभेदात्कुम्भ्यादीनां भेदाधिकरणम् ॥ १० ॥ )

[ १० ] जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥ सि०

---

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

* भिन्नानि याज्यार्धर्चान्तानि—ग. ।

ऐकादशिनेषु नानाजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात्। पक्ति-वैषम्यात्। [पक्तिभेदात्कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां* भेदः स्यात्। अस्ति सौत्रामणी। तत्राऽऽश्विनो धूम्रः, सारस्वतो मेषः। ऐन्द्र ऋषभ इत्येवंविधाः पशवः सन्ति। तेष्वपि तन्त्रभावः प्रभुत्वात्प्राप्तोऽपोद्यते। सौत्रामण्यामेवंजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात्। पक्तिवैषम्यात्।] विषमा हि पक्तिराजानामाविकानां च मांसानाम्। यावता कालेनाऽऽजानि पच्यन्ते तावताऽऽविकानि विलीयन्ते। तत्रावदानसंभेदो भवति। तस्मात्पात्रभेदः स्यात्॥ ३७॥

वृद्धिदर्शनाच्च॥ ३८॥

वृद्धिश्च सौत्रामण्यां शूलानां गोजाविषु + दृश्यते, शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति। तस्मादपि भेदः॥ ३८॥

( अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं कपालभेदाधिकरणम्॥ ११॥ )

[ ११ ] कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम्॥ ३९॥ पू०

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसंख्याः श्रूयन्ते, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणान्निर्वपेदिति। तत्र विचार्यते। किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्तव्यम्, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति। किं प्राप्तम्। कपालानि कुम्भीवत्। यथा प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम्, एवं तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः। किं कारणम्। एवं सहत्वं चानुग्रहीष्यते। सर्वे चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति॥ ३९॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत्॥ ४०॥ सि०

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः। एवं यथाप्रकृति कृतं भवति। प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि, इहापि

॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥

– –

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. संज्ञकयोर्नोपलभ्यते। + अजादिषु पशुषु–ग.।

तद्वदेव भेत्तव्यानि चोदकानुग्रहाय । अपि च यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः, नैकोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् । सर्वे कपालावयवेषु पक्वा भवेयुः । तत्र कपालशब्दो बाध्येत । तस्माद्भेदः ॥ ४० ॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥

इदं च श्रूयते, यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति । तच्चाशक्यं तन्त्रभावे संपादयितुम् । तस्मादपि भेदः ॥ ४१ ॥

( दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्= मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४२ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, व्रीहीनवहन्तीति । तत्र मन्त्रः, अवरक्षो दिवः सपत्नं बध्यासमिति । तस्मिन् विचार्यते । किं प्रतिप्रहारं मन्त्र उत सकृदेवाऽऽदाविति । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रहारमिति । कुतः । प्रहारात्प्रहारः कर्मान्तरं, यतः पर्यवसानात् । कर्मभेदे च सति गृह्यते विशेषः । येन कर्मणा संनिपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । गृह्यमाणे च विशेषे भेदो दृष्टः । तस्मात्प्रतिप्रहारं मन्त्र इति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते । एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणामवहन्त्यादीनां व्याख्यातमेककर्मत्वम् *, आतण्डुलनिर्वृत्तेरेकमिदं कर्मेति, सर्वेषां त्वैककर्म्यादेतेषां च तद्गुणत्वादिति । ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद इत्युक्तम् । उच्यते । एकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः, फलस्याभ्याससाध्यत्वात्सोमयजिवत् । तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादा-

॥ ४० ॥ ४१ ॥

——

= ' तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वात ' इत्यादेः पृथक्सूत्रत्वेन न्यायमालादिपुस्तकेषूल्लेखो दृश्यते । परंतु, आदर्शपुस्तकेष्वेकसूत्रत्वेनैवोपलम्भात्तथैव प्रकाशितमिति ज्ञेयम् ।

* व्याख्यातमिति—( अ० ५ पा० २ अ० ७ ) इत्यत्रेति शेषः ।

वृत्तौ मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः। यत्र मन्त्रार्थस्य नानात्वं तत्रास्याऽऽवृत्तिर्भवति। यथाऽग्नौ लोकंपृणायाः। यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्राऽऽवृत्तिरनर्थिका। इह चैको मन्त्रार्थः। कथं ज्ञायते। करणोऽयं मन्त्रः। करणश्च कर्तव्यस्य वस्तुनोऽभिसंधानार्थः समधिगतः। समस्ताश्चैते प्रहाराः कर्तव्याः। समस्ता हि कार्यं साधयन्ति, न व्यस्ताः। उप्तानां व्रीहीणां तण्डुलविवेचनं यत्ताच्चिकीर्षितं, तदभिसंधातव्यम्। तस्मात्सर्वप्रहराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता। तत्राऽऽवृत्तिरनर्थिका। तस्मान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोग स्यात् ॥ ४२ ॥

( नानाबीजेष्टाववघातमन्त्रस्याऽऽवृत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात्पुनःप्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४३ ॥ सि०

राजसूये नानाबीजेष्टिः, अग्नये गृहपतय आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्येवमादि*। तस्यामवहन्तिः समन्त्रकश्चोदकेन प्राप्यते। अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः। सर्वबीजानां वितुषीकरणं चिकीर्षितं, तदभिसंधीयत इति। तथा प्राप्ते, उच्यते। द्रव्यान्तरे- बीजान्तरे पुनःप्रयोगः स्यान्मन्त्रस्य। कुतः। कृतार्थत्वात् पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः स कृतार्थः। संनिपत्योपकारी हि सः। स च येन बीजेन संनिपातितस्तदेव संस्करोति। तदेव चेत्संस्करोति, उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः। तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनःप्रयोगः। तद्गुणत्वात् =। तस्यावहन्तेः स मन्त्रो गुणः। तदर्थेन विधानात्। तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन विहितः। तस्मात्प्रतिबीजं मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥

---

* आदिः—ग. । = तद्गुणत्वात्। तस्यापि बीजान्तरे तस्य—ख.।

( निर्वापाद्यङ्गमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ पू०

दर्शपूर्णमासयोः, चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । तस्य मन्त्रः, देवस्य त्वेति । तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रः, बर्हिर्देवसदनं दामीति । तथा स्तरणमन्त्रः, ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति । आज्यग्रहणमन्त्रः, धामनामासीति+ । तेषु संदेहः । किं मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः, अथवा प्रतिमुष्टि प्रतिदानं प्रतिधातु प्रतिग्रहणं चाऽऽवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् । निर्वपणादिष्वेकद्रव्यवत्स्यात्, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कुतः । प्रयोजनैकत्वात् । तत्र तत्रैकं प्रयोजनम् । निर्वपणे तावद्धविष्याणामावापनम् । लवने वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं, स्तरणे वेद्याच्छादनम् । आज्यग्रहणे यागयोग्यस्याऽऽज्यस्योपादानम् । यावता प्रयोजनं तच्चिकीर्षितं, तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥ सि०

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् । नैकद्रव्यवत् । भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः तत्संस्कारात् । ये व्रीहय एकेन मुष्टिना निरुप्तास्ते संस्कृताः । संनिपत्योपकारित्वान्निर्वापस्य । द्वितीयो मुष्टिरप्यन्यान् व्रीहीन् संस्करोति । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत्, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यात् । एवं सर्वत्र । तस्मात्तत्र तत्र मन्त्रस्याऽऽवृत्ति ॥४५॥

( वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १५ ॥ )

[ १५ ] वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयोगात् ॥ ४६ ॥ पू०

वेदिप्रोक्षणं श्रूयते, त्रिः प्रोक्षतीति । तस्य मन्त्रः, वेदिरसि ब-

॥ ४४ ॥ ४५ ॥

---

+ शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्ने ' इत्यवं खण्डदेवादिधृतो मन्त्रः ।

हिंषे त्वेति । तत्र चिन्त्यते । किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति । किं प्राप्तम् । वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः । कर्मणः पुनःप्रयोगात् । यस्मिन् कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ४६ ॥

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ सि०

सकृदेव प्रयोगः । कुतः । द्रव्यैकत्वात् । एकं तद्वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति । तच्च कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्भिन्नम् । आवृत्तिस्तस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुजर्थः प्रत्ययो न क्रियाभेदे । तन्मन्त्रवदावृत्तिमच्च कर्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत्कृतम् । आवृत्तिसंपादनार्था पुनःक्रिया । तस्मात्सकृत्प्रयोगः ॥ ४७ ॥

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनाङ्गमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

[ १६ ] कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः । कृषिषु स्मामकृष इति । यदाऽनेकस्मिन्नङ्गे युगपत्कण्डूरुत्पद्यते तदा चिन्ता । किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, अथवा सकृदेव प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यङ्गं मन्त्र इति । कुतः । कर्मभेदात् । अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नं, पर्यवसानाद्गृह्यते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ४८ ॥

अपि वा चोदनैककालमेककर्म्यं स्यात् ॥ ४९ ॥ सि०

अपि वा नैवं स्यात् । न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात्क्रियते कण्ड्वपनयनार्थम् । किमतः । यदि चोद्यते । अदृष्टार्थं स्यात् । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोगं चादृष्टभेदात्कर्मनानात्वं भवेत् ।

---

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तथा गृह्येत विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षितम् । तत्र विशेषो न गृह्यते । ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं तत्संस्कृतम् । अङ्गान्तरे+ पुनः कर्तव्यम् । उच्यते । नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः । किं तर्हि कण्डूवपनयनार्थः। सा च कण्डूरात्मनो न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात्सकृदेव प्रयोगः ॥ ४९ ॥

( ज्योतिष्टोमे स्वप्नाद्यर्थमन्त्राणामनावृत्त्यधिकरणम् ॥ १७ ॥ )

[ १७ ] स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रातिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नार्थो× मन्त्रः, त्वमग्ने व्रतपा असीति । तत्रैव नदीतरणार्थः, देवीराप इति । तथाऽभिवृष्टस्य, उन्दतीरोजो धत्त, इति । अमेध्यप्रातिमन्त्रणश्च, अबद्धं चक्षुरिति । स यदा पुनः* प्रतिबुद्धः स्वापिति, अनेकस्रोतलं वा नदीं तरति, संतानेन वाऽभिवृष्यते, अनेकं वाऽमेध्यमेककालं पश्यति, तत्र= चिन्ता किं, मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, अथवा सकृदेव प्रयोग इति । तत्र विशेषग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते । स्वप्नादिषु चैवम् । यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कृत्स्नां रात्रिमसावुद्दिश्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्ते, नैकां निद्राम् । तथा सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः, सर्वाभिवर्षाणि, सर्वामेध्यानि च । युगपत्सर्वेषामुदगमात्तत्र+ न गृह्यते विशेषः । तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥५०॥

( प्रयाणमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ॥ १८ ॥ )

[ १८ ] प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥ सि०

दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः । भद्रादभिश्रेयः प्रेहीति । तत्र विचार्यते । किं विश्रामे विश्रामे पुनः पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं

॥ ४९ ॥ ५० ॥

---

+ अङ्गान्तरेषु—ग. । × स्वपनार्थः—क. ख. । * पुन. पुनः प्रतिबुध्य—ग. । = तत्र किं—क. ख. । + उपगमात्र—ग. ।

प्रयुञ्जीत, उत सकृदेवाऽऽदाविति। विशेषग्रहणात्प्रतिप्रस्थानमिति प्राप्ते, उच्यते। प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः। अर्थमसावुद्दिश्य प्रतिष्ठते। आर्थनिर्वृत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसंबन्धः। तस्मात्सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५१ ॥

[ ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रस्य प्रत्युपरवखननमावृत्त्यधिकरणम् ॥ १९ ॥ )

[ १९ ] उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात्
॥ ५२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे, उपरवमन्त्रः, रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति। तत्र संदेहः। किं सर्वोपरवेषु सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्य उत प्रत्युपरवामिति। किं प्राप्तम्। उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात्। सकृदेव प्रयोक्तव्यः। कुतः। बहुवचनात्। बहुवचनान्तोऽयं, वैष्णवान् खनामीति। यदि प्रत्युपरवं प्रयुज्येत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेत्। लोकवत्। यथा लोक एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्यते। अपि च सकृदुक्त एव शक्नोति चेदावृत्तिरनर्थिका। तस्मात्सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५२ ॥

न संनिपातित्वादसंनिपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे
कालैकत्वात्सकृद्वचनम् ॥ ५३ ॥ सि०

नैव तन्त्रं स्यात्। कुतः। संनिपातित्वात्। संनिपाति खननकर्म, येनोपरवेण संनिपतितं तदर्थमेव विज्ञायते। मन्त्रोऽपि चायं* मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातात्। अतो यस्योपरवस्यायं मन्त्रः संनिपतितस्तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारो न सर्वेषाम्। अतो न सकृत्प्रयोक्तव्यः। असंनिपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्वचनम्। ये त्वसंनिपातिकर्मणां मन्त्राः, यथा सुब्रह्मण्याह्वाने, देवा ब्रह्माण इत्यौपवसथ्येऽहनि, तेषामेककालत्वादगृह्यमाणविशेषाणां सकृद्वचनं

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

× स्यादिति—ग.। * तु—ग.।

स्यात् । यत्तु न बहुवचनान्त एकस्याभिधायक इति । प्रातिपदिकार्थोऽभिहितः । विभक्त्यर्थश्च कर्मत्वम् । वचनार्थः केवलो नाभिहितः । स च नैवाभिधानमर्हति । अभिधायकस्य शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा पूजार्थे= बहुवचनम् । तस्मादविरोधः ॥ ५३ ॥

[ हविष्कृदाह्वानाध्रिगुप्रैषादीनामावृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥ ]

[ २० ] हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः कालभेदात्स्यात् ॥ ५४ ॥ सि०

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थम् । कालैकत्वादिति किमर्थं, हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः कालभेदात्स्यादिति । अथवाऽधिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः । तेषु हविष्कृदाह्वानम् । वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च । तत्राध्रिगुप्रैषः । कृष्णग्रीवयोः पुरोनुवाक्या मनोतासूक्तं च । तेषु चिन्ता । किं तस्य तस्य सकृत्प्रयोगः, अथवाऽऽवृत्त्येति । सहत्वानुग्रहाय सकृदिति प्राप्ते, उच्यते । आवृत्तिः स्यादिति । कुतः । कालभेदात् । प्रातःसवने यद्धविष्कृदाह्वानमाध्रिगुप्रैषश्च तस्य कालभेदाद्गृह्यते विशेषः । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत्क्रतुपशूनां चाध्रिगुरिति । तथा कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवायात्पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोनुवाक्या मनोता चेति । सर्वत्र कालो भिद्यते । कालभेदाद्गृह्यते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ५४ ॥

अध्रिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥

अध्रिगोश्चायमपरो विशेषः, विपर्यासः स्यात् । तन्त्रभावेऽध्रिगोर्ये पुरस्तात्पदार्थाः प्राजापत्यानां, यथा पश्वालम्भ आश्रुतप्रत्याश्रुते अजैदग्निरिति मन्त्रः । ते यदि तावत्प्रातःसवने क्रियन्ते पर्यग्निकरणान्तं काण्डं नोत्सृष्टं× भवति । अथ मा भूदेष दोष इति ब्रह्मसाम्नि

॥ ५३ ॥ ५४ ॥

---

= प्रचर्यार्थे—ग. । × नोत्सृष्टमिति—पर्यग्निकरणान्ते प्राजापत्याः पशवः उत्सृष्टा न भवन्तीत्यर्थः ।

क्रियन्ते, तथाऽपि विपर्यासः कृतो भवति। पुरस्तादध्रिगोः कर्तव्यानां परस्तात्करणेन। तस्मादध्याावृत्तिः ॥ ५५ ॥

किंच-

करिष्यद्वचनात्+ ॥ ५६ ॥

या चेयमध्रिगोर्विभक्तिः, आरभध्वमुपनयतेति। सा प्राप्तकालं करिष्यमाणं ब्रूते। स यदि प्रातःसवन उच्यते, अप्राप्तकालत्वात्पदार्थस्यासमर्थः स्यात्। अथ प्रेषणार्थं,= तथा* समर्थः स्यात्। प्रेषणं प्रवृत्त्यर्थम्। न च प्राजापत्येषु तत् प्रवृत्त्यर्थं युज्यते। बहूनां कर्मराशीनां व्यवायान्नष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति। तथाऽप्यसमर्थः। तस्मादध्रिगोरावृत्तिरिति सिद्धम्÷ ॥ ५६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

एकादशाध्यायः संपूर्णः ॥

---

॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायामेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

एकादशाध्यायः संपूर्णः ॥

---

+ वचनाच्च—ग.। = प्रेषणार्था—मु.। * तथाऽपि प्रेषणं—क. ख.। ÷ सिद्धान्तः—क. ख.।

## अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

[ पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादिभिरेव× पशुपुरोडाशस्याप्युपकारसिद्धेस्तदर्थं पृथगङ्गाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥ ]

( १ ) तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्ये श्रुतिकालनिर्देशात् ॥१॥ पू०

एकादशेऽध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यैरुक्तः, एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधाविति । अन्यत्र कृतस्यान्यत्रापि= प्रसक्तिः प्रसङ्गः । यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह प्रसङ्ग एवाऽऽदौ विचिन्त्यते । अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशः, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिति । किं तस्य पृथक्त्वेनाङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशौ कृतानि तस्याप्युपकुर्वन्तीति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः । तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्ये श्रुतिकालनिर्देशात् ।

तन्त्रं+—साधारणो धर्मग्रामः । यथा दर्शपूर्णमासयोराज्यभागा-

---

'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति* । अत्र× संशयः । किं तस्य पृथगङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशोरङ्गानि तानि तस्याप्युपकुर्वन्ति प्रसङ्गेनेति । तत एतत्सिद्धयर्थं प्रसङ्गोऽस्ति नास्तीति विचार्यते÷ । नास्ति= प्रसङ्ग इति । कुतः । तन्त्रिसमवाये-प्रधानानां समवाये, चोदनातः समानानामेकतन्त्रत्वम्—यान्येकया चोदनया चोद्यन्ते तेषां समानतन्त्रत्वम् * । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथ

---

× भेदः स्यात्—मु. । = कृतस्याप्यन्यत्राऽऽसक्तिः—ग. । + तत्र—क. ख. ।
* इतीति—इति पशावग्नीषोमीये श्रूयत इति शेषः । × तत्र—छ. ज. । ÷ विचार्यत इति–परार्थमनुष्ठितस्य परोपकारकत्वं प्रसङ्गः । स एव तावत्संभवति नवेति चिन्त्यत इत्याशयः । = तत्र पूर्वपक्षमाह–नास्तीत्यादिना । * समानं तन्त्रं—घ. मु. ।

दिः पूर्वः, स्विष्टकृदादिरुत्तरः । स येषां प्रधानानां तानि तन्त्रीणि प्रधानानि । तेषां तु समवाये एकदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः, समानानाम्—एकवाक्यचोदितानाम्, एकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि तु चोदनातो न तुल्यानि, नानावाक्यैश्चोदितानि, तेषु तु भेदः स्यात्तन्त्रस्य । यथाऽत्रैव, अग्नीषोमीयं पशुमालभेत, अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् । विधिविधानं तदङ्गानां प्रयोगः । तस्य प्रक्रमः, तदर्था प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्थ्यं× विज्ञायते, अयं पश्वर्थो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थ इति । कथं पुनः पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य । तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमप्रणयनादनन्तरं= पशोः कालः । तत्र हि तस्य चोदना । वपाप्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः । पशोरवसरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः

---

च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् । यानि पुनश्चोदनातो भिन्नानि तेषां भेद एव । यथा दर्शस्य पूर्णमासस्य । तस्माद्द्विप्रकारत्वात्कर्मणां तृतीयप्रकारो नास्ति । तदिह पशुपुरोडाशो दार्शपूर्णमासिकादग्नीषोमीयात्पुरोडाशाद्विध्यन्तं गृह्णाति । पशुरपि सांनाय्यात् । एतावानतिदेशस्य व्यापारः । यथा-प्राप्ताङ्गयुक्तश्च प्रयोगः । तत्र तयोर्भिन्नप्रयोगविधिचोदितत्वाद्भेदेनैवाङ्गानि कर्तव्यानीति न प्रसङ्गेन पशुतन्त्रं पुरोडाशस्योपकर्तुमर्हतीति । लोके तु युक्त प्रसङ्गः । प्रत्यक्षगम्यत्वात् * ।

अत्र परिचोद्यते । चित्रेष्टिरनुदाहरणम् । कथम् । 'दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति, तदित्येकवचनान्तं सर्वनाम संसृष्टशब्देन संबध्यते, एकवचनान्तेनैव । यदि दध्यादिभिः संबध्येत बहुवचः

---

× विधिप्रक्रमस्य—क० । = अग्नीषोमीयप्रण—क० ख० मु० । * प्रत्यक्षगम्यत्वादिति—उपकारस्येति शेषः । तथा च लोके प्रत्यक्षगम्यत्वादुपकारस्य प्रसङ्गसंभवेऽपि प्रकृतेऽप्रत्यक्षत्वादुपकारस्य न प्रसङ्गः संभवतीति भावः ।

पश्वर्थो विज्ञायते, पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात् । अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्तव्यम् । लिङ्गं च पश्वर्थतां तन्त्रस्य दर्शयति । यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रयजति । यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजतीति । एवकारकरणादवधारणं विज्ञायते, पशुमेव न पुरोडाशमिति ॥ १ ॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

अपि च पशुकाः प्रायाजानुयाजा गुणतः कालतश्च विकृताः । एकादशसंख्याः पशावुभयेऽपि× । पञ्चभिश्च प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा, पृषदाज्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते । केवलेनाऽऽज्येन च पुरोडाशस्यार्थः। कालविकारोऽपि, आसन्ने हविषि

---

नान्तं स्यात् । वीप्सा वा तत्तादिति । न च वीप्सा श्रूयते । न च बहुवचनम् । तस्मात्संसृष्टशब्देन संबन्धः । संसृष्टस्य च प्रजापतिसंबन्धः । संसृष्टं चैकं वस्तु । तस्मादेक एव यागः । कुतस्तन्त्रम् ।

तत्रोच्यते । दध्यादिभिः सर्वनाम संबध्यते । निर्दिष्टस्य हि प्रतिनिर्देशकं सर्वनाम । निर्दिष्टानि च दध्यादीनि प्रथमया विभक्त्या । अतस्तान्येव शब्दोपात्तानि मनसि विपरिवर्तमानानि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यन्ते । अथ यदुक्तं दध्यादिसंबन्धे बहुवचनं प्राप्नोति, वीप्सा वा ।

अत्रोच्यते । सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्वशक्तिः । वचनस्य त्वेकार्थप्रतिपादकत्वम् । तस्मादनयोर्विरोधः । तत्र प्रथमोपनिपाताल्लिङ्गसंख्ययोश्च= तदर्थत्वाद्यथाश्रुतं प्रातिपदिकं गृह्णीमः । उत्तरकालभावित्वाच्च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षैव । योऽयं 'गुणे÷ त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात्' इति । स एवात्रापि न्यायः । अथवा, एकदेवतत्वाल्लक्षणया लक्षितलक्षणया वोपपन्नमेकवचनं लिङ्गं च । सर्वत्रैव लक्षणया लिङ्गसंख्ये प्रवर्तेते । प्रातिपदिकं जातिं ब्रूते । लक्षणया तु द्रव्यम् ॥ १ ॥

---

× उभयथा—ग. । = प्रथमोपनिपातादिति—प्रातिपदिकस्येति शेषः । ÷ ( अ० ९ पा० ३ अ० ५ सू० १५ ) ।

पौरोडाशिकैः प्रयाजैर्भवितव्यम् । पाशुकास्तु तिष्ठति पशौ वर्तन्ते, तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वे-नाक्रियमाणा न यथावत्संपादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्त्रभेदः ॥ २ ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥३॥ सि०

अथवा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । किं तर्हि । मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्यात् । किं कारणम् । तन्त्रमध्ये विधानात् । पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरो-डाशो विहितः, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाश-मेकादशकपालं निर्वपतीति । किमतः । तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भव-तीति । तन्त्रस्यार्थस्तन्त्रार्थः । अङ्गकृत उपकारः । सोऽत्राविशिष्टः, पशोः पुरोडाशस्य च, संनिधानाविशेषात् । पशावपि क्रियमाणान्य-ङ्गानि पुरोडाशस्य संनिहितानि । संनिधानाच्च पशोरप्युपकुर्वन्ति । प्रदीपवत् । यथा प्रासादे कृतः प्रदीपः संनिधानाद्राजमार्गेऽप्युपक-रोति ।

---

इतश्च नास्ति प्रसङ्गः । यतः कालगुणविकृतः प्रयाजानुयाजाः पशौ । तेऽन्यस्य नोपकुर्वन्ति ॥ २ ॥

---

अस्ति प्रसङ्गः । तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्त्रे प्रवृत्ते यदन्य-तुल्यधर्मकमापतति कर्म, तस्य= पूर्वकर्मणो येतिकर्तव्यता सा प्रसज्यते । यथा पशौ प्रवृत्ते पशुपुरोडाश आपतति । तस्य+ पाशुकीतिकर्तव्यता प्रसज्यते । कथम् ।

तदुच्यते । भावयेत् । किं, पशूपकारम् । केन, पशुपुरोडाशयागेन । कथमित्यनेन यागगतो व्यापारः÷ । स चोपमितलक्षितप्रापणेनाग्नीषोमीयस्य*

---

= तस्येति—तन्त्रमध्यपातिन इत्यर्थः । + तत्र—छ. । ÷ व्यापार इति—अभि-लाषत इति शेषः । * अग्नीषोमीयस्येति—पौर्णमासिकस्येत्यर्थः ।

विषम उपन्यासः । स खलु प्रत्यक्षेण ज्ञायते । अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं शक्यो विज्ञातुमिति । अयमपि शास्त्रदृश्यः, शास्त्रप्रत्ययादवगम्यते । शास्त्रं*चेदं दर्शपूर्णमासवत्कर्तव्यानीति । तद्वच्चेत्कृतानि किमिति नोपकरिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानैरेकदेशकालकर्तृकाणि क्रियमाणान्युपकृतवन्ति । इहापि तथाविधान्येव क्रियन्ते । तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति विज्ञायते । आह । नेह तद्विधानि । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यङ्गानि । इहापि तद्वदेव कर्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते । किं तर्हि । पशुम् । तस्मात्पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत्कृतानि भवन्तीति ।

उच्यते । प्रकृतौ न शाब्द* उद्देशः । नाहि तत्र श्रूयते प्रधाना-

---

यो यागगतो व्यापारस्तं सादृश्येनाऽऽकाङ्क्षति । तत्र यदेतदग्नीषोमीययागगतव्यापारविशेषनियमनमदृष्टलक्षणासिद्धं तदुत्पत्तिरिवोत्पत्तिः= । तस्य च व्यापारस्य यदितरेण संबन्धकरणं सा× प्राप्तिः । द्वावपि चेमौ चोदकव्यापारौ । तत उत्तरकालमुपसंग्रहः । उप—इति समीपे करणं, समिति साकल्येन ग्रहणम् । एव प्रयोगवचनस्य व्यापारः । स इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन कृतत्वान्न भूयः पौरोडाशिकः समीपे करोति । तस्मात्पौरोडाशिकः प्रयोगवचनो लुप्यते । एष प्रसङ्गः ।

कथमिदमवगम्यते, पाशुकः प्रयोगवचनः समीपे= करोतीति । 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यस्मादेवावगम्यते । कथम् । भावयेत् । किं, ज्योतिष्टोमोपकारम् । केन, पशुयागेन । कथमितीतिकर्तव्यता संबध्यते । तत्र यस्मिन्नेव क्षणे ज्योतिष्टोमोपकारो भवने कर्तृत्वं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव करणेन भाव्यते । तस्मिन्नेव चेतिकर्तव्यता करणमनुगृह्णती भाव्यमानेन संबध्यते । तस्मात्त्रयाणामेतेषां तुल्यकालत्वं, भवन्तं ज्योतिष्टोमोपकारं यागेनेत्थं भावयेदिति । यदि च भूते भविष्यति वा भाव्ये करणेतिकर्तव्यते स्यातां, तयोस्तेन संबन्ध एव न

---

* शास्त्रं चेह दर्श—क. । * शब्द उपदेशः—ग. । = उत्पत्तिरिति प्रथमालोचितत्वादित्यभिप्रायः । × सा प्राप्तिरिति—विनियोग इत्यर्थः । = समीपे करोतीति—पुरोडाशस्यापि समीपे प्राकृतं प्रकारं करोतीति कथमवगम्यते । यतः पशुसमीपे हि स कृतः, न पशुपुरोडाशसमीपे, इति प्रश्नाभिप्रायः ।

न्युद्दिश्याङ्गानि कर्तव्यानीति । किं तर्हि । अर्थात्क्रियन्ते । तेषां तत्र चिकीर्षितत्वात् । न चार्थात्कृतं चोदकेन प्राप्यते । यत्कारणम् । विध्यन्तस्य= तत्रापेक्षणात् । तेन यत्पठितं तत्प्राप्यते न पाठाद्बाह्यम् । तस्मात्त्वनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत्कृतानि भवन्ति । एवं सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिर्वृत्तिः । नन्वेवं सति, तन्त्रलक्षणादविशिष्टमेव भवति । न× खलु तत्राङ्गमेव साधारणम्, इह त्वङ्गकृत+ एवोपकारः । सोऽपि न साधारणः अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ॥ ३ ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यादिति । तत्र ब्रूमः।

---

स्यात् । तत्र यद्यप्युपकारस्य कालो नावधार्यते÷ तथाऽपि संबन्धात्करणेतिकर्तव्यताकालेन* परिच्छिद्यते । पशोश्च दीर्घकालत्वात्तन्मध्यपाती पुरोडाशः समीपे कृतानुपकारानपूर्वाणि च पाशुकेन प्रयोगवचनेनोपसंगृह्णाति, न तु स्वयं समीपे करोति । यानि च तेन समीपे न कृतानि तानि पृथगुपसंगृह्णाति । 'न चेदन्येन+ शिष्टाः' इत्यनेन न्यायेन येऽन्येन न विहितास्तान्विदधाति ॥३॥

---

अथ यदुक्तं द्रव्यसंख्याकालभेदान्न प्रसज्यत इति । तदुच्यते । सर्वः कथंभाव उपकारमाकाङ्क्षति । तमुपकारं चोदकः सादृश्येनोत्पादयति प्रापयति च । उत्पादितं प्रापितं प्रयोगवचन उपसंगृह्णाति । ते च शास्त्राण्यन्तरेण न संभवन्तीति+ शास्त्राणामुत्पत्तिं* प्राप्तिं च करोति । पूर्ववत्प्रयोगवचनोपसंग्रहः । तदिह पाशुकचोदकप्रयोगवचनौ सर्वं कुरुतः । पौरोडाशिकस्तु चोदक उत्पत्तिप्राप्ती करोत्येव । प्रयोगवचनस्तु पाशुकेनोपसंगृहीतत्वान्न पृथगुपसंगृह्णात्युपकारान् । न चेदुपसंगृह्णाति, ते पदार्था एव न+ सन्ति । नतरां पदार्थानां

---

= विध्यन्तस्तत्रापेक्ष्यते-क० । विध्यन्तः, तत्राक्षेपात्—ख. । × न खलु । तत्र—क० । + अङ्गकृत उपकारः—क. । ÷ नावधार्यत इति—अदृष्टरूपत्वादुपकारस्येति शेषः । * संबन्धादिति—त्रयाणामेककालसंबन्धात्करणेतिकर्तव्यतयोर्यः कालः स उपकारस्यापीत्यवधार्यत इत्यर्थः । + ( अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९ ) । + सन्तीति-घ. मु. । * शास्त्राणामिति—शास्त्रपदं पदार्थानामप्युपलक्षणं ज्ञेयं, पदार्थजन्यत्वादुपकाराणां पदार्थाभावे, उपकारासंभवादिति । + न सन्तीति—न कर्तव्या इत्यर्थः ।

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात्। अर्थः—अङ्गजनित उपकारः, स न विकृतः। यो दर्शपूर्णमासयोः स एव। कथं ज्ञायते। तदुच्यते। प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः। तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञातौ। ते च चोदकेनेह प्राप्ताः संनिहिता विद्यन्ते। प्रकृतगामित्वं× च शब्दस्य न्याय्यम्। न चैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः। तस्माद्दार्शपौर्णमासिकास्ते। तदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक एव। स हि तेषां प्रज्ञातः। यदि च प्राकृतादुपकारादुपकारान्तरं प्रकुर्युस्ततो प्राकृतकार्यत्वान्नैव चोदकेन प्राप्येरन्। अपूर्वा भवेयुः। यथा सत्रे गौग्गुलवादिभिरभ्यञ्जनम्। अप्राप्तौ वाऽनेनैव प्रयाजा विधीयन्ते, अनेनैव तेषां विकार* इति। तत्र द्विकरः शब्दः स्यात्। न च सकृदुच्चारितः शक्नोत्यर्थद्वयं विधातुम्। अपूर्वत्वे चैतेषां प्राकृता अपि चोदकेन प्राप्येरन्। तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत्संपत्तिराहुतीनां न युज्यते, नव प्रयाजा नवानुयाजा द्वावाज्यभागौ, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति वाजिनो यजत्याहुतीनां संपत्त्यै त्रिंशत्त्वायेति। तस्माद्गुणविकारेऽप्यविकृतः प्राकृतोऽङ्गोपकारः। तत्कृता एव पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति न गुणकालविकारेऽपि तन्त्रभेदः। तदानीं तमुभौ प्रार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च। उभयोश्च प्रकृतिवत्क्रियन्तेऽङ्गानि। तस्मात्सकृत्कृतान्येवोभयोरुपकुर्वन्ति। विकार इदानीं किमर्थः। पश्वर्थः। पाशुकेषु हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयन्ते=। न च पशोः पुरोडाशस्य च साधारणान्यङ्गानि। पाशुकान्येव संनिधानात्पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीत्युक्तम्।

अपि च पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्येनेष्टा भवन्ति। न हि पृषत्त्वमाज्यत्वं× नाशयति। यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति,

---

× प्रकृति—ग.। * विकार इति—एकादशत्वादिगुणरूपो विकारो विधीयत इत्यर्थः। = श्रूयन्ते, न तु पशोः पुरोडाशस्य च। न च साधारण—क.। × पृषत्—क.।

यदि तस्मै सशर्करं दीयते, न कश्चिद्विरोधो भवति, सशर्करमपि तत्पय एवेति । तथा य एकादश प्रयाजान् यजति, असौ तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च । येऽभ्यधिकाः षट् न तैरिज्यमानैः पञ्च प्राकृता नष्टा भवन्ति । एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजाः कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति । क्रमस्तेषां प्राकृतो हापितः । गुणमात्रं च क्रमः । न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता । न च गुणवशवर्ति प्रधानम् । कामं क्रमाविपर्यासानिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नाऽऽवृत्तिः । प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम् । क्रियते । अयाश्चाग्नेरिति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति । प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः । तस्माविरोधः ॥ ४ ॥

एकेषां= चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकेषां+ चार्थानामशक्या भेदेन क्रिया । यथा वेदेरग्न्युद्धरणस्य व्रतोपायनस्येति । वेदिः कृताऽनपवृक्ता तिष्ठति । सा न शक्या कर्तुम् । न ह्यर्थः कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते । अन्यां करिष्यतीति । आहोपुरुषिकं÷ स्यात् । तिर्यक् चासौ भवेत् । तत्र दिक्कृतं* मुह्येत । विहारपृथक्त्वं चाश्रुतमापद्येत । तत्रैकदेशकालक-

---

गुणाः । तस्मान्नास्ति वैगुण्यम् । न च संख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वाऽपूर्वान्तरं भवति । किं तर्हि । प्रकृतौ संख्या प्रकृतं च द्रव्यमपनीयते । उपकारस्तु स एव । प्रयाजोपकाराश्चाऽऽदावुत्पद्यन्ते× * । ते चाऽऽफलनिष्पत्तेर्विद्यन्ते । विद्यन्ते चेददोष= एव कालभेदः ॥ ४ ॥

---

= एकेषां वा—उ० । + एकेषां चाशक्या-ग. । ÷ 'आहोपुरुषिकं स्यात्' इति सूत्रत्वेन काशीमुद्रितपुस्तके प्रकाशितमपि, तथाऽन्यत्र कुत्राप्यनुपलम्भादुपरितन भाष्यानुरोधेन सूत्रत्वाप्रतीतेश्च भाष्यग्रन्थत्वेनैव प्रकाशितमिति ज्ञेयम् । आहोपुरीषकं-ग. । * दिक् संयुज्येत—ग. । × एवं कालाभावकृतवैगुण्यमपि परिहरति—प्रयाजेत्यादिना । * आदाविति—तिष्ठति पशावित्यर्थः । = अदोष एव ॥—घ. मु. ।

र्तृकत्वमङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः प्रत्युद्ध्रियेत । एवमग्न्युद्धरणं तदाहवनीयनिर्वृत्त्यर्थम् । सकृदुद्धरणेन च निर्वर्तितोऽसौ । न च निर्वर्तितः शक्यो निर्वर्तयितुम् । यथा कृतः कर्तुम्= । अथोच्यते । अन्यं निर्वर्तयिष्यतीति । न तस्मिन्ननुपरते द्वितीयस्तत्राऽऽहवनीयोऽस्ति । यत्कारणम् । गार्हपत्याहवनीयावुभावेकस्थौ । आहवनीयेऽपयातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति । यथा सर्वसाधारणाद्ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थेऽपयातिते* परिशिष्टमन्यदेवतार्थं= भवति । विहारपृथक्त्वं च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः । तथा व्रतं यद्गृहीतं न तत्पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम् । अनुत्सृष्टं च तदाप्रधानापवर्गात् ॥ ५ ॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति, मध्येऽग्नेराज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्वाहुतीश्चेति । नाग्न्युद्धरणस्य भेदः । तस्मात्पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रसज्यत+ इति ॥ ६ ॥

( पशुपुरोडाशेऽन्यतोऽलभ्योपकाराणामाज्यभागादीनां कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

[ २ ] जैमिनेः परतन्त्रापत्ते÷ स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥ सि०

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता । किमाज्यभागौ कर्तव्यावुत नेति । आह । तत एतत्परीक्ष्यम् । किं प्रसङ्गेन× चोदको बाध्यते, उत प्रयोगवचन इति । यदि चोदको बाध्यते ततो न कर्तव्यौ । अथ प्रयोगवचनस्ततः कर्तव्याविति । किं पुनरत्र युक्तम् ।

॥ ५ ॥ ६ ॥

---

अस्यैव पशुपुरोडाशस्याऽऽज्यभागनिर्वापप्रोक्षणादि कर्तव्यं न वेति संश-

= कर्तुं न—ग. । * साधारणध्रौव—ग. मु । = अन्यदेतदर्थं—ग. मु. । + प्रयुज्यते-ग. मु. । ÷ परतन्त्रत्वापत्तेः—ग. मु. । × वार्तिकतन्त्ररत्नाद्यनुरोधेन प्रसङ्गेनेति स्थाने ‘ प्रयोगवचनेन ’ इति पाठ आवश्यक इति भाति ।

चोदको बाध्यत इति । किं कारणम् । आनुमानिकश्चोदकः । प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः । प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः । दुर्बलस्य च बाधो न्याय्यो न च बलीयसः । एवं चेन्न कर्तव्यौ । चोदकेन हि तौ प्राप्येयाताम् । स चेह बाधितत्वान्नास्तीति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते । जैमिनेराचार्यस्य मतं कर्तव्यावाज्यभागाविति । कुतः । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य स्वस्य × तन्त्रस्य कार्यं परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात् । यथा पौरोडाशिकानां पाशुकम् । यस्य तु न किंचित्परकीयं कार्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो न युक्तः । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारूढे देवदत्तयानं निवर्तते, न वस्त्रालंकारः । न चेहाऽऽज्यभागयोः कार्यं=

---

यः । अत इदमाह-किं प्रयोगवचनेन* चोदको बाध्यते, उत प्रयोगवचनश्चोदकेनेति । चोदकबाधेऽकरणं, प्रयोगवचनबाधे करणम् । तत्राऽऽनुमानिकत्वाच्चोदको बाध्यते, न प्रयोगवचनः । तस्य प्रत्यक्षत्वादिति पूर्वः पक्ष ।

सिद्धान्तस्तु--प्रयोगवचनस्यैकदेशो बाध्यते । कतरोऽसौ । उच्यते । उपशब्दः समीपवचनः, संशब्दः साकल्यवचनः, ग्रहशब्दो गृह्णातिवचनः + । एवं त्र्यंशः प्रयोगवचनः । तत्रायं ग्रहणात्मकस्वरूपः÷ । इतरे त्वस्य समीपकरणसाकल्ये विशेषणे । ताभ्यां* स विशिष्टः सर्वत्रोपलभ्यते = । विशेषणं चान्यथानुपपत्त्या गृह्यते । इतरथाऽहं× सामीप्यसाकल्यविशिष्टो न भवामीति

---

× स्वतन्त्रस्य-क. । = कार्यं हीयते । न च किंचित्पाशुकमङ्गमापद्यते । तस्मात्तयोरनुवृत्तिः । यत्तु-ग. मु. । * प्रयोगवचनेनेति-नेयं कर्त्रर्थे तृतीया, किंतु, सहयोगे । तथा चायमर्थः । किं प्रयोगवचनसहित एव पशुपरोडाशयाग इति न स लुप्यते । अपि तु चोदक एव, किंवा चोदकसहित एव पुरोडाशयाग इति चोदको न लुप्यते, किंतु प्रयोगवचन इतीति । + गृह्णातिवचन इति—अनुष्ठापनवचन इत्यर्थः । ÷ ग्रहणात्मकस्वरूप इति—अंशत्रयमध्ये योऽनुष्ठानाख्यग्रहणांशः स प्रयोगवचनस्य स्वरूपमिति भावः । * द्वाभ्यामयं विशिष्टः—घ. । = सर्वत्रोपलभ्यत इति—समीपस्थसकलाङ्गयुक्तप्रधानानुष्ठापको विशेषणविशेष्यभावेनांशत्रयात्मा प्रयोगवचन इत्यर्थः । × अन्यथानुपपत्तिस्वरूपमाह—इतरथेत्यादिना ।

किंचित्पाशुकमङ्गमापद्यते । तस्य प्रतिषेधो न युक्तः । तस्मात्तयोर-निवृत्तिः । यत्तु प्रत्यक्षः प्रयोगवचन इति । नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । स ह्यङ्गान्युपगृह्णीयात् । पाशुकैरेव चाङ्गैः पुरोडाशोऽङ्गवान् । प्रत्यक्षोऽपि× ह्ययं नाऽऽज्यभागौ गृह्णाति । प्रकरणसंनिहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्यते । न च पशावाज्यभागौ विद्येते । प्रतिषिद्धत्वात् । तौ न सौम्येऽध्वरे न पशाविति । अपि= चोक्तमेतत् , प्रयोगवचन उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकः । चोदकस्तूत्पादको ग्राहकश्च । तस्मात्स बलवान् ॥ ७ ॥

( सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ३ ॥ )

[ ३ ] नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥ पू०

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्तन्ते, तेषु चिन्ता+ तेषां वेदिर्भेदेन कर्तव्येत नेति । किं प्राप्तम् । भेदेन कर्तव्या । किं कारणम् । चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । ननु सौमिक्येव प्रसङ्गात्कार्यं साधयेत् । अत्रोच्यते । न साधयेत् । कस्मात् । नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी । दार्शपूर्णमासिकी÷ हविषामासादनार्था । सौमिकी प्रचारार्था* । तत्र

---

सामीप्यं साकल्यं च करोति । इह च पाशुकेन प्रयोगवचनेन केषांचिदपूर्वाणां सामीप्यं कृतं येषां, तेषामन्यथानुपपत्तिः क्षीणा । येषामाज्यभागनिर्वापप्रोक्षणादीनां न कृतं सामीप्यं, तेषामन्यथानुपपत्त्या सामीप्यं करोत्येव । तस्मात्सामीप्यकरणैकदेशो बाध्यते तस्य प्रसङ्गेन ।

अथ यदुक्तमानुमानिकत्वाच्चोदकबाध इति । तन्न । यदि चोदक उत्पत्तिप्राप्ती न करोति कस्य सामीप्यकरणं कस्य वा साकल्येनोपसंग्रहः । तस्मात्प्रत्यक्षोऽपि प्रयोगवचनश्चोदकाद्दुर्बलः । उत्तरकालभावित्वात् । अपि च सति

---

× प्रत्यक्षो ह्ययं—ग. मु. । = अपि च क्रमे तत्प्रयोगवचेन उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकश्रुत्या चोदको ग्राहकश्च । —ग. मु. । + चिन्त्यते—ग. मु. । ÷ दार्शपौर्ण— क. । * प्रधानार्था— ग. मु. ।

प्रसङ्गो नोपपद्यते । यत्तान्त्रिणोऽङ्गमध्यपात्यङ्गेनैकार्थं तत्प्रसज्यते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु । न त्विह तथा । तस्माद्वेदिः कर्तव्या ॥ ८ ॥

अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥

न वा कर्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः । कृतदूषा स्यात् । सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृताया दूषणं स्यात् । न किंचित्स्वार्थं साधयति । ननु हविषामासादनं तत्र× करिष्यते । शक्यं तु तन्महावेद्यामपि कर्तुम् । नन्वन्यार्था सेत्युक्तम् । अन्यार्थाऽपि सती हविषामासादनेऽधिकरणी= भवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च वेदिः । न तत्र तदर्थायामतदर्थायां* वेत्येष विशेषः श्रूयते । तस्मान्न कर्तव्या+ दार्शिकी ॥ ९ ॥

( ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिषु सौमिकपात्रैर्ग्रहचमसैर्दार्शिकपात्राणां जुह्वादीनां प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥ १० ॥ पू०

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसे प्रयुक्ते वर्तन्ते,

---

चोदके प्रसङ्गः । यदि चोदक आघारादीनि पत्नीसंयाजान्तानि पशुपुरोडाशस्य कल्पयति, तत उत्तरकालं प्रयोगवचनः समीपी करोति । तच्च समीपीकरणं पाशुकेन कृतमिति प्रसङ्गस्याऽऽत्मलाभः । यदि च तस्याङ्गानामुत्पत्तिप्राप्ती न स्तः, तथा सत्यनुत्पन्नानां प्रयोगवचनस्य समीपकरणे शक्तिरेव नास्ति । समीपकरणाभावादन्येन सामीप्यं कृतमिति नैवोपपद्येत, अनाकाङ्क्षितत्वादिति+ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

× तत—ग. मु. । = अधिकरणं-ग. मु. * तदर्थायामित्येष विशेष.—क. । + कर्तव्या-ग. । × अनाकाङ्क्षितत्वादिति-आकाङ्क्षितस्य हि समीपकरणस्यान्येन लाभे प्रसङ्गो भवति । न चानङ्गानां समीपकरणमाकाङ्क्षितं भवति । अतोऽवश्यं प्रयाजादिजन्योपकाराणां पुरोडाशाङ्गत्वसिद्धये चोदकोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चाऽऽकाङ्क्षितस्य समीपकरणस्य पाशुकप्रयोगवचनेनैव कृतत्वादित्येवं सिध्यति प्रसङ्गस्याऽऽत्मलाभ इत्याशयः ।

यथा सावनः पशुः, सावनाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरुरिति । तेषु विचार्यते । किं तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्तव्यः, अथवा दार्शिकैः स्रुवादिभिः पात्रैरिति । तत्रोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् । कुतः । होमार्थत्वात् । होमार्थानि तानि पात्राणि । स च होमो ग्रहचमसेनापि निर्वर्त्यते । सोमतन्त्रमध्यपातितानि कर्माणि । तेषु ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्तव्यः ॥ १० ॥

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः । तैर्होमः क्रियते । कुतः । प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते । यद्गृहीत्वाऽऽज्यानि सोममादयेयुरपघ्नन्ति यजमानम् । अथ यद्गृहीत्वाऽऽज्यान्यासादयन्ति न यजमानमपहन्तीति प्रथमं तावत्तेषां प्रयोगः । प्रोक्षणं संमार्जनं च । तत आज्यग्रहणम् । तान्येवाऽऽज्यप्रयुक्तानि विद्यन्ते । अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् । यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं, तत्कार्ये तन्त्रिणोऽङ्गं प्रसज्यते । स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते । असंनिहिते हि स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति । संनिहिते तु स्वयानेनैव हि याति । तत्र हि तस्य यादृशं स्वातन्त्र्येण× गमनसुखं न तादृशं परयाने । पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पात्रैर्यादृशं साद्गुण्यं तादृशंग्रहचमसैर्न । न तत्र प्राकृत्यो वृक्षजातयः प्रोक्षणादयश्च संस्कारा लभ्यन्ते । ग्रहचमसे तेषामभावः । येऽपि सौमिकास्तैः पुरोडाशानामसंबन्धः ।

यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि भवेयुः, किं ग्रहचमसं प्रसज्येत । नेति ब्रूमः । दार्शिकान्येव प्रसज्येरन् । यत्र तन्त्रिणोऽङ्गं क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति तत्र प्रसङ्गः, यथा पाशुकेषु प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः । इह तु ग्रहचमसे प्रयुक्ते नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति । न हि सोमे हूयमाने पुरोडाशा हुताः । तस्मान्नास्त्यत्र*

॥ १० ॥

—

× स्वतन्त्रेण—क. । * तस्मादस्त्यत्र—ग. मु. ।

प्रसङ्गः। किं तर्हीदमुच्यते, अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति। यदि प्रयोग एषां नोपपद्येत, प्रतिषिध्येत वा, ततः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। अपि च न्याय्यानि दार्शपूर्णमासिकानि, न ग्रहचमसम्। किं तेषां न्याय्यत्वम्। दर्शपूर्णमासयोस्तानि शब्देनोक्तानि =। ततश्चोदकेन पुरोडाशेऽतिदिश्यन्त इत्यस्ति शब्दसंस्पर्शः। ग्रहचमसेन तु हविर्यज्ञे न क्वचिद्धोमः श्रुतः। अर्थात्क्रियेत। असति शब्दोक्तेऽर्थक्रिया भवति। दर्शयति चैतानि पात्राणि, युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति ध्रुवामभिमृशति। युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युपभृतं, युनज्मि वाचं सह दिवा सूर्येणेति जुहूमिति। तस्मादेतैर्होमः कर्तव्यः॥ ११ ॥

( शामित्राग्नौ पशुपुरोडाशश्रपणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥ )

[ ५ ] शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ सि०

पुरोडाश एव चिन्ता। किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ श्रपणं कर्तव्यमुत शालामुखीय इति। तत्र स एव न्यायः। इतरस्य प्रयुक्तत्वादिति। गार्हपत्ये च हविषां श्रपणं श्रुतम्। स च प्रयुक्तो विद्यते, शालामुखीय एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति। तस्मात्तत्र श्रपणं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

[ कौण्डपायिनामयने प्राजाहितेऽग्नौ मासाग्निहोत्रश्रपणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ ]

[ ६ ] श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राजाहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे चिन्त्यते। किं तदीयस्य द्रव्यस्य शालामुखीये श्रपणमथवा प्राजहित इति। प्राजहित इति गार्हपत्यस्य

॥ ११ ॥ १२ ॥

= शब्दोक्तानि—क०।

पूर्वाचार्यसंज्ञा। अत्रापि स एव न्यायः। गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतम्। स एव प्रयुक्तो विद्यते। अप्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति। भूयांश्चात्र परिहारः। चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते। ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्यत्वं श्रुतम्। तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागतम्। नामधेयेन तु प्राजहिते श्रपणं प्राप्यते। चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तरः। तस्मात्तत्र श्रपणं कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥

( ज्योतिष्टोमे हविर्धानशकटभिन्नशकटान्तरे पशुपरोडाशादीनां हविर्निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥ )

[ ७ ] हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां× प्रयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

कृते हविर्धाने यान्यौषधगुणकान्यैष्टिकानि कर्माणि वर्तन्ते, यथा पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरुः। तेषु विचार्यते। किं तेषां निर्वापो हविर्धाने कर्तव्यः, अथवाऽनोन्तरमुपादेयमिति। किं प्राप्तम्। हाविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेताम्, एकं वा। कुतः। प्रयुक्तत्वात्। प्रयुक्तमस्ति। शक्नोति च तेषां निर्वापं साधयितुम्। अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते+। तस्मात्तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात्प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥ सि०

असिद्धिर्वा हविर्धानाभ्यां निर्वापस्य। न ताभ्यां साधयितव्यः*। कुतः। प्रधानवैगुण्यात्। निर्वापस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्राग्गीषमनोऽवस्थितं भवति। तस्य दाक्षिणचक्रमारुह्यानसोऽधि× निर्वपतीति। यदि हविर्धाने निर्वापः क्रियते तद्देशं तन्नीयेत। तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत्। हविर्धानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्तनं

॥ १३ ॥ १४ ॥

---

× साधयतां—मु.। = यान्योषध—ग. मु.। + आपद्येत—क.। * साधयितव्यम्—मु.। × अनसोऽपाधि—ग. मु.।

स्थापनं कृतं तत्सर्वमनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथाऽप्यावृत्तिरश्रुताऽनुष्ठीयेत । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसङ्गो युक्तः। यत्कारणम् । प्रधानस्य यो धर्मस्तमितरे= यथाश्रुतमुपजीवन्तीति । परवशत्वात् । यदि यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिध्यतीति ततः कामं कार्यलोपो भवेत्, स्वं वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्नुयात्प्रधानकार्यं व्याहत्य स्वार्थं साधयितुम् ।

अथ कस्माद्धविर्धानदेशे निर्वापो न क्रियते । एवमपि तेषां कर्मणां वैगुण्यं भवेत् । अस्तु परतन्त्रोपजीवीन्येतानि यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुकान् प्रयाजानन्यकालानपि पशुपुरोडाश उपजीवति । उच्यते । युक्तं तत्र, कृतास्ते प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनःक्रिया न्याय्या। अयं पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते कर्तुं, तथा सगुणः कर्तव्यः । शक्यते चानोन्तरमुपादाय । तस्मान्न हविर्धानयोर्निर्वापः ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अनोबहुत्वं च दृश्यते । अनांसि प्रवर्तयन्तीति । तस्मादप्यनोन्तरमुपादेयमिति ॥ १६ ॥

[ सौमिकेन दीक्षाकालीनजागरणेन प्रायणीयादिषु दार्शिकजागरणस्य प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥ ]

[ ८ ] तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥ सि०

सोमे दीक्षाकालं रात्रिजागरणमाम्नातं, यां प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्ति तया स्वप्नेन व्यावर्तत इति । दर्शपूर्णमासयोरप्यौपवसथ्येऽहन्येकेषामाम्नातम् + । तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते ।

॥ १५ ॥ १६ ॥

---

= इतरे न यथा—ग. मु. । * उक्तं तत्र, प्राकृताः—ग. । + अहन्येवमाम्नातम्—मु. ।

तेषां तन्त्रमध्यपाताद्दीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात्कार्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । तद्युक्तं च दीक्षायुक्तं च जागरणं, नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः । कालभेदात् । यदि तावद्यज्ञाङ्गानां रक्षणायाप्रमादार्थं, ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्तीति तद्रक्षणार्थं प्रायणीयादिषूपवसथकाले भेदेन कर्तव्यम् । अथाप्यदृष्टार्थम् । तथाऽप्यौपवसथी रात्रिस्तस्य निमित्तम् । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्माद्भेदेन कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

[ वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा पृथक्मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ॥ ९ ॥ ]

[ ९ ] मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः संनिपातिनः, यथाऽऽज्यग्रहणे प्रोक्षणेऽभिमर्शने । तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः, अथवा भेदेनेति । तन्त्रावापचिन्तेयं, न प्रसङ्गचिन्ता । तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रभावे प्राप्ते उच्यते । मन्त्राश्चाऽऽज्यग्रहणादयो भेदेन कर्तव्याः । कुतः । संनिपातित्वात् । संनिपत्योपकारिण एते मन्त्रा उपास्थितं कर्माभिदधाति । पृथक्कर्मण्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपतिष्ठेते* । तस्मात्पृथक् प्रयोक्तव्याः । अपि च करणानां× मन्त्रान्तेन कर्मादिसंपातं वक्ष्यति, मन्त्राणां* करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । तथा सति येन कर्मणा संनिपतितो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्मादप्यावृत्तिः ॥ १८ ॥

( सोमे दीक्षणीयादिषु दार्शिकाग्निसमिन्धनाभावाधिकरणम् ॥१०॥)

[ १० ] धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १९ ॥ सि०

सोमे दीक्षणीयादिष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं

---

॥ १७ ॥ १८ ॥

---

* कर्माणि—ग. मु. । × कारणानां मन्त्राः । तेन कर्मादि—ग. मु. । *(अ० १२ पा० ३ अ० १० सू० २५) ।

किं कर्तव्यमुत नेति । कर्तव्यम् । एवं चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । एवं प्राप्ते, उच्यते । न कर्तव्यम् । कुतः । धारणार्थत्वात् । विहृतस्याग्नेर्धारणार्थं* तत् । सोमार्थेन च विहृतस्य* तत्कृतम् । तेन धृतोऽग्निः । न च धृतस्य धारणकार्यमस्ति । नन्वमन्त्रकं तत् । सत्यममन्त्रकम् × । अपि तु तत्कृतम् । न च कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मान्न कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

( सोमे प्रायणीयादिषु दार्शिकव्रताननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥ )

[ ११ ] तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥ सि०

तत्रैव दार्शपौर्णमासिकं व्रतं चोदकप्राप्तं तथैव न क्रियते, यथाऽग्न्यन्वाधानम् । उपेतत्वात् । न ह्युपेतमनपवृक्तं सच्छक्यमुपेतुम् । अप्राप्तस्य हि प्रापणमुपगमनम् । तत्प्राप्तस्य न शक्यम् ॥ २० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति चरतो वचनं विप्रतिषिद्धं, वर्तमानस्य भविष्यद्वचः= ॥ २१ ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २२ ॥

अथ सत्यवत्कस्मान्न भवति । यथा सत्यवचनं व्रतं पुरुषधर्मत्वादनुवर्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयत इति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण चोदयति ॥ २२ ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

नैतत्तेन तुल्यम् । संयोगपृथक्त्वात् । तत्र पुरुषसंयोगः कर्मसंयोगश्च । पुरुषार्थमुपेतं कर्मार्थं पुनरुपेयते । नन्विहापि संयोगपृथक्त्वात्सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थं* पुनरुपेयत इति । नेह पुनरुपगमनेनार्थः।

---

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

* विधृतस्य—ग. मु. । × सत्यममन्त्रकमपि तु—क० ग० मु० । = वचनं–क. । ÷ पृथक्त्वं—क. ।

यत्सोमार्थं तदेवेतरत्र प्रसङ्गात्कार्यं साधयति । नन्विहापि तद्वदेव साधयिष्यति । साधयेत्, यदि कर्मार्थता तस्य× ज्ञाता चेत् । सा त्विहैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता । तस्मात्सत्यवदित्यदृष्टान्तः+ । कर्मार्थत्वज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्रायश्चित्ताविशेषस्तृतीयेऽध्याये व्याख्यातः ॥ २३ ॥

( सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु दार्शिकाग्न्यन्वाधानप्रसङ्गस्याऽऽक्षेपसमाधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ सि०

पूर्वोक्तमग्न्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साधयतीत्युक्तम् । तदिदानीमाक्षिप्यते । धारणार्थत्वात्तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थम् । किं तर्हि । धारणार्थं च, देवतापरिग्रहार्थं च । एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीताः श्वोभूते यजत इति । तत्र यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात्सिध्यति= । देवतापरिग्रहार्थं तद्दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यम् । आह । नैतद्युक्तम् । देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति । कुतः । इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं* निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । अग्निः प्रथमो

---

न+ देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते । नापि शब्दतः । वस्तुतस्तावत्प्रत्यक्षेणाग्निधारणार्थमवगम्यते । 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति । देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इत्ययं शब्दो देवतापरिग्रहार्थत्वमवबोधयेत् । न चेदृशेन शब्देन देवतापरिग्रहार्थत्वं* प्रति-

---

× तस्याज्ञाता—ग० मु० । + तस्मात्सत्यदृष्टान्तः किमर्थम् । ज्ञानस्य—ग० ।

× प्रसङ्गादेतत्सि—ग० मु० । = कपालं पुरोडाशं—ग० मु० । ÷ अन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमभ्युपेत्यापि दीक्षणीयया प्रसङ्गः साधितः । वस्तुतोऽन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे न किंचित्प्रमाणमिति परमार्थमाह—न देवतेत्यादिना । × ग्रहण—घ० मु० ।

देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता यज्ञं च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षत इति । सैव देवतापरिग्रहणार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां कार्यं साधयिष्यतीति ॥ २४ ॥

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

उच्यते, न सिध्यति। दीक्षणीया प्रधानार्था। सा प्रधानदेवतापरिग्रहणे वर्तते । शेषास्तु-अङ्गाङ्गानां देवताः अपरिगृहीताः। तत्परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्तव्यम् ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥

न कर्तव्यम् । दीक्षणीययैव* प्रसङ्गाद्देवतापरिग्रहार्थः= सेत्स्यति । ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तम् । प्रधानदेवतार्था सत्यङ्गदेवतां गृह्णाति । कथम् । वैश्वदेवो हि । अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयाजिः÷। तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते। तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि । तस्मात्ताः परिगृहीताः । अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेन× नार्थः ॥ २६ ॥

---

पादयितुं शक्यते । अर्थवादत्वादस्य वाक्यस्य अन्वाधानमेवानेन स्तुयते । एवं चादृष्टकल्पना न भविष्यति मन्त्रोऽपि स्वसामर्थ्येनाग्निमभिदधाति, नान्यत्किंचित् ।

यदप्युक्तं दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृत इति । एतदप्ययुक्तम् । कथम् । दीक्षिष्यमाण इति शानचा कर्ताऽभिधीयते । लृटा भविष्यत्कालः । दीक्षाशब्देन मुण्डनवपनादिसंस्कारो लक्ष्यते । तेन तद्विषयः संकल्पः । तस्मादीदृशस्य+ संस्कारो विधीयत आग्नावैष्णवः श्रुत्या । असौ दीक्षां संपादयितुम् । तस्य विधीयमानस्य 'सर्वाश्चैता देवताः परिगृह्णाति' इत्यर्थवादोऽयमाग्नावैष्णवस्य स्तुत्यर्थः । न चेदृशेन देवतापरिग्रहः शक्यो विधातुम् । देवतापरिग्रहार्थतायां च सत्यां पुरुषसंस्कारिका देवतापरिग्रहार्थेति वाक्यभेदः स्यात् । द्विरदृष्टकल्पना च ॥ २४ ॥ [ २५ ॥ २६ ॥

---

* दीक्षणीयैव—मु० । = परिग्रहार्या—मु० । ÷ ग्रहयज्ञः–मु० । × णग्न्यन्वाधानार्थेन—क० ग० मु० । + ईदृशस्येति—भविष्यद्दीक्षाकर्तृपुरुषस्येत्यर्थः ।

स्याद्वा व्यपदेशात् ॥ २७ ॥

स्याद्वाऽर्थ ऐष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेन । नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । ननु विश्वेदेवा इज्यन्त इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते । किं तर्हि । विशेषदेवतागणः + । यथा, साध्या वसवो रुद्रा इति । कथं ज्ञायते । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरिति* वस्वादिभ्योऽर्थान्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वदेवशब्देन= तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः । तस्माद्विश्वदेवशब्दो = गणवचन एव । एवं चेदपरिगृहीता अङ्गदेवताः । तदर्थमैष्टिकमग्न्यन्वाधानं कर्तव्यम् ॥ २७ ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । गुणार्थत्वात् । नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वेदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रशंसार्थः । अग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः । बृहस्पतिस्तु सर्वैर्देवैः, तैश्चान्यैश्चेति । यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागतः समाहर्ता निजेन बलेन । राजा तु सर्वैर्बलैस्तैश्चान्यैश्चेति । अपि च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः । सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते । तथा च दीक्षणीययाऽङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात्सिध्यतीति न कर्तव्यं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेष्वग्न्यन्वाधानम् ॥ २८ ॥

( सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानाधिकरणम् । १३ ॥ )

[ १३ ] संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥ सि०

पत्न्याः संनहनं च दर्शपूर्णमासयोः समाम्नातम् । योक्त्रेण पत्नीं संनह्यतीति । तत्सोमाङ्गभूतेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्तव्यम् । कुतः । वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः संनहनं

॥ २७ ॥ २८ ॥

---

+ विशेषादेवतागणः—क० । * विश्वेदेवैः—मु० । = विश्वेदेव–ग० मु० ।

वृत्तं, योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति, मेखलया दीक्षितं, मिथुनत्वायेति यदाम्नातम् । संनहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थम् । सौमिकेनै-वाऽऽकर्मापवर्गात्प्रसङ्गेन सिध्यतीति ॥ २९ ॥

( सोमाङ्गप्रायणीयादिषु सौमिकेन पयोव्रतेनाऽऽतिदेशिकस्याऽऽर-ण्याशनस्य प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाम्नातम् । यदारण्यानश्नाति ते-नाऽऽरण्यानथो इन्द्रियं वाऽऽरण्यम्, इन्द्रियमेवाऽऽत्मं धत्त इति । तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते । प्राप्तमपि सन्न कर्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविधानात् । यद्दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं* तद्वृत्त्यर्थ-म् । सोमेऽप्येतदाम्नातं, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्याऽऽ-मिक्षा वैश्यस्येति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्वृत्त्यर्थमेव । तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं, श्रुतत्वात्प्राधान्याच्चावश्यं कार्यम् । तेनैव+ च वृत्तौ प्रसङ्गा-त्सिद्धायामितरन्निवर्तते ॥ ३० ॥

( सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥ )

[ १५ ] शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐडादिः, सोमे चैष्टिकेषु कर्मसु चोद-कप्राप्तः । सोऽपि सौमिकेन व्रतेनाऽऽरण्यवन्निवर्तत इति चेत् । न । कस्मात् । न स वृत्त्यर्थः । न ह्यलं वृत्तये । संस्कारार्थोऽसौ, उपयु-क्तशेषत्वाद्भक्षाणां,× द्वितीयानिर्देशाच्च, यजमानपञ्चमा ऋत्विज इडां भक्षयन्तीति । तस्मात्कर्तव्यम् ॥ ३१ ॥

( सोमाङ्गदीक्षणीयादिष्वन्वाहार्यदक्षिणाया अननुष्ठानाधिकरणम् ॥१६॥ )

[ १६ ] भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आम्नातः, इह चोदकेन

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

— —

* यत्तु—क. । = तेन वृत्तौ—ग० मु० । × भक्षणामिति—ग० ।

प्राप्तः सन्न कर्तव्यः । कुतः । भृतत्वात् । भृतास्त ऋत्विजः सोमार्थेन परिक्रयेण, तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानानाम् । तस्मात्तैरेवाङ्गानि कर्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानां परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्तते ॥ ३२ ॥

[ सौमिकदक्षिणया शेषभक्षाणां प्रसङ्गाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥ ]

[ १७ ] शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥ पू०

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्तेरन्, यथा, अन्वाहार्य इति चेत् । परिक्रयार्थाशङ्कयोच्यते ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥ सि०

नैते निवर्तेरन् । न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण कर्मार्थमानतानां निर्वृत्ते भूयिष्ठे कर्मण्येते विधीयन्ते । न चालमानमनाय । तस्मान्नैते परिक्रयार्थाः, किंतु संस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्तव्याः ॥ ३४ ॥

[ सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु दार्शिकहोतृवरणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥ ]

[ १८ ] प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ ३५ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाम्नातम् । अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान् यक्षदिति । तच्चोदकेनैष्टिकेषु कर्मसु सोमाङ्गभूतेषु प्राप्यते =। अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणम्, अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारं वृणीत इति । तत्र विचार्यते । किमैष्टिकेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्तव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यमिति । कस्मात् । वरणं तावदानत्यर्थम् । सौमिकेन च वरणेनाऽऽनतो होता । साङ्गस्य सोमस्य करणेन चाऽऽनतस्याऽऽनमनकार्यमस्ति । तस्मान्न कर्तव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत । नैतदस्ति, सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दार्शपौर्णमा-

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ।

—

= चोद्यते—ग. मु. ।

सिकस्य कार्यं साधयिष्यतीति । प्रवृत्ते वरणात्प्रवृत्ते कर्माणि दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियते । अतस्तन्नाऽऽनत्यर्थम् । किं तर्हि । कर्ममात्रम् । न चेत्क्रियेत तेन गुणवैगुण्यं* स्यात् । तस्मात्प्रतिकर्म भेदेन कर्तव्यम् ॥ ३५ ॥

ब्रह्माऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

इति चेत्पश्यसि प्रवृत्तवरणाद्धोतुर्वरणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति । ब्रह्माऽपि प्रवृत्ते कर्माणि व्रियते प्रणीताप्रणयनकाले । तस्मात्तस्यापि वरणं धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ ३६ ॥

न प्राग्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥

न ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । किं कारणं, प्राङ्नियमात्—प्राग्वरणादित्यर्थः । सत्यम्, प्रवृत्ते कर्माणि ब्रह्मणो वरणम् । प्राग्वरणान्न किंचिद्ब्रह्मत्वमस्ति । वरणादुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्मार्थम् । तस्मान्न धर्ममात्रम् । किमर्थं तर्हि । आनत्यर्थमेव । सौमिकेन वरणेनाऽऽनतोऽसौ । तस्माद्ब्रह्मवरणं न कर्तव्यम् ॥३७॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

अथोच्येत । अस्त्यमावास्यायामौपवसथ्येऽहनि वेदिकर्म निर्दिष्टं, पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वेदिपरिग्रहप्रसवो+ ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवरण इति ॥ ३८ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥

पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणम् । अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्मार्थत्वात् । न प्राग् वेदिकरणात्पूर्वपरिग्रहः× । तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः । बाढम् । अयं तर्ह्यन्यः परिहारः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभिवासनादूर्ध्वं वेदिकरणमाम्नातम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्र-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

---

* गुणे—ग. मु. । + वेदिपरिग्रहे—ग. मु. । × पूर्व—ग. मु. ।

णयनकाले । प्राग् ब्रह्मत्वप्रवृत्तेर्दृष्टार्थत्वादानर्थक्यम् । एवं स्थितेऽमावास्यायां वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्नपकृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यपकृष्टः प्रसवोऽपि ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेशकालत्वाद्गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्यां प्रणयनकाले ब्रह्मवरणम् । अमावास्यायां पूर्वेद्युः । उभयत्राप्रवृत्ते ब्रह्मत्वे तस्मादुभयत्राऽऽनत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । सौमिकेनैव वरणेनाऽऽनतत्वाद्ब्रह्मणः ॥ ३९ ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥

इति चेत्पश्यसि, यद्यपि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वरणं, न च वरणात्प्राक् किंचिद्ब्रह्मणः कर्मास्ति । तस्मान्न प्रवृत्तवरणो ब्रह्मेति। होतुस्तथा । होतुरपि प्राग्वरणान्न किंचित्कर्मास्ति । तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम् ॥ ४० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

अस्ति होतुः प्राग्वरणात्सामिधेनीकर्मणा संयोगः, अवृत्त* सामिधेनीरन्वाहेति । तस्माद्धोतृवरणमदृष्टार्थम् । तदैष्टिकेषु कर्मसु दीक्षणीयादिषु कर्तव्यम् । ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम् । तत्सौमिकेनैव कृतत्वान्न कर्तव्यमिति ॥ ४१ ॥

( आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणादेरुपसदग्नीषोमीययोः प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ १९ )

[ १९ ] यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥

सोमे श्रूयते, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति । तत्र यन्निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते यथा प्रोक्षणमग्राणामुपपातनं मूलानामवसेचनं, तत्किमातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्तव्यम्, अथ-

---

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

---

* प्रवृत्तः—ग. मु. । = दीक्षादिषु—क. ग. मु. ।

वा यदातिथ्यायां कृतं तदेवेतरत्र प्रसज्यते । किं प्राप्तम् । यज्ञोत्पत्त्युपदेशेऽऽतिथ्योत्पत्त्युपदेश एकस्मिन् . यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति, यन्निष्ठितकर्म क्रियेत, तत्प्रयोगभेदाद्भिन्नम् । भिन्नप्रयोगाण्येतान्यातिथ्यादीनि कर्माणि । तेषु गृह्यते विशेषः । यद्यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि कृतं तत्तदर्थमिति । तस्मादन्योर्थमावर्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्माभ्यासः । न चात्र प्रसङ्गो युज्यते न ह्यातिथ्यायास्तन्त्रमध्यपतिता उपसद अग्नीषोमीयो वा ॥ ४२ ॥

न वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥ सि०

न वा प्रोक्षणादि कर्तव्यम् । कुतः । कृतत्वात् । कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः । तेन संस्कृतं तद्बर्हिः, पुनः क्रियायां हेतुर्नास्ति । ननु कर्मार्थाः संस्काराः । तच्च कर्म भिन्नम् । अतो यस्मिन्नेव कर्मणि क्रियन्ते तदर्था भवन्ति । उच्यते । कर्मार्था अप्येते सन्तो* नाऽऽस्कन्दपालिकावत्कर्मणि संबध्यन्ते । किं तर्हि । बर्हिर्द्वारेण । यदीयं बर्हिः, तेन संबध्यते । साधारणं चेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते । तदुपदेशो हि । यदातिथ्यायां बर्हिरित्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारण्यमुच्यते । न धर्मातिदेशः । न हि निरिष्टकोपदेश इत्युक्तम्, अपि= वोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थसंबन्धोऽविशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यादिति । एवं चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणाः संस्काराः सर्वार्था एव भवन्ति । तस्मान्न प्रतिकर्म कर्तव्या इति ॥ ४३ ॥

( आतिथ्याबर्हिषोऽग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले स्तरणमन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥ )

[ २० ] देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते+ ॥ ४४ ॥ सि०

तत्रैव स्तरणमन्त्रश्चिन्त्यते । किमग्नीषोमीये भेदेन कर्तव्यः,

॥ ४२ ॥ ४३ ॥

---

* सन्तानास्कन्दपातिका यत्कर्मणि-ग० मु० । = ( अ० ४ पा० २ अ० १४ सू० ३० ) । + व्यावर्तते-ग० मु० ।

अथवाऽऽतिथ्यायां प्रयुक्तः स एव प्रसज्यत इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगात्पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते, उच्यते, मन्त्रोऽभ्यावर्तते×, भेदेन कर्तव्य इति । कुतः । देशपृथक्त्वात् । पृथगेतौ देशौ, उत्तरवेदिसमीपं प्राग्वंशश्च । देशभेदात्स्तरणमावर्तेत । स्तरणाङ्गं च मन्त्रः, ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति । स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्याऽऽवृत्तिर्न्याय्या* । प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानाम् = । अपि च स्तरणं देशसंस्कारकम् । तेनाऽऽतिथ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृतो नोत्तरवेदिदेशः । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ॥ ४४ ॥

( आतिथ्याबर्हिष्यग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थं संनह्याऽऽह्रियमाणे संनहनाहरणमन्त्रयोरनावृत्त्यधिकरणम् ॥ २१ ॥ )

[ २१ ] संनहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥ पू०

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः संनहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ नेति चिन्त्यते । तत्राऽऽह । संनहनहरणमन्त्रौ तथा, यथा, स्तरणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः । उक्तो न्यायः । संनहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे । ते च कर्मणी आवर्तेते । अतो मन्त्रयोरावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्भेदः ॥ ४५ ॥

नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

नैतद्युक्तम् । कुतः । अन्यार्थत्वात । लूनस्य बर्हिषो ये संनहनहरणे ते उपादानार्थे । तत्र÷ हि मन्त्रौ स्वीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपौ, पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु, बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति । इमे पुनः स्वीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थे, अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्ये न मन्त्रं गृह्णीतः । यथा तत्रैवाऽऽतिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं

॥ ४४ ॥ ४५ ॥

---

* व्यावृत्तिः—ग० मु० । = गुणानामपि च – ग० मु० । ÷ तथा हि स्वीक्रि— ग० मु० ।

प्रोक्षणाय× बर्हिर्नीयते न तदाऽऽहरणमन्त्रः प्रयुज्यते । एवमिहापि ॥ ४६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्य एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

---

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

---

( गार्हपत्याद्यग्निषु लौकिककर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

[ १ ] विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥ पू०

विहार इति गार्हपत्यादिरग्निस्त्रेतोच्यते, विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणां पार्वणस्थालीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेत्- निर्वृत्तिं कुर्यात्, प्रभुत्वात् । प्रभवति ह्याहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च । संयुक्तं च न केनचित्प्रयोजनेनाग्निद्रव्यमुत्पन्नं, वसन्तेऽग्नीनादधीतेति । तत्सामर्थ्याद्यत्र यत्रोपयुज्यते तत्र तत्रोपयोज्यम् । एवं तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वन्न्यायोऽपदिष्टः । मांसं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नौ, यत्पचेयुः क्रव्यादं कुर्युरिति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गो न वैदिके, शामित्रे मांसपाकः ॥ २ ॥

---

॥ ४६ ॥

---

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

किमाहवनीयादिभिर्यद्यच्छक्यं कर्तुं तत्कर्तव्यं, उत यदेव निर्दिष्टं तदेव कर्तव्यम् = । तत्र लिङ्गेन प्रमाणेन यद्यच्छक्यते तत्तत्कर्तव्यं, वैदिकं लौकिकं वाऽग्निसाध्यम् । ॥ १ ॥ [ २ ॥ ]

---

× प्रोक्ष्य-ग० मु० । = कर्तव्यमिति—इति चिन्त्यत इति शेषः ।

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽर्थं साधयेत्, न लौकिकानाम् । कुतः । निर्देशात् । निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्यम्, यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येवमादिभिर्वाक्यैः । याऽसावुत्पन्ना कार्याकाङ्क्षा सैतैर्वचनैर्निवर्तिता । अत एवमर्थैवेषामुत्पत्तिः । तस्मान्न लौकिकेषु प्रसज्येरन् । भवेत्पाकादीनामयं परिहारो न स्थालीपाकादीनाम् । तेषामप्याहवनीय एव होमः प्राप्नोति । नैष दोषः । यदाहवनीये जुहोतीति नियमार्थ एष वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः । तदेतान्नियमशासनं, यत्रानियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञायते । वैदिकेषु चानियमप्रसङ्गः आगतः । आयतनस्यानिर्दिष्टत्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम्, औपासनोऽग्निः । तस्मान्न तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ॥ ३ ॥

सति चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

सति च विहार औपासनोऽग्निर्दृश्यते, यः कामयेत राष्ट्रमस्य प्रजायै स्यादिति, तस्यौपासने प्रातिहितमालभ्य * जुहुयादिति । राजसूये प्रवृत्ते कर्मण्येतद्वचम् । तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति । यदि च त्रेतैव लौकिकानां कार्यं साधयेत्, सत्यां तस्यां नौपासनः कार्याभावात्स्यात् ॥ ४ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नावभावं दर्शयति । मांसीयन्ति ह वा एतस्याजुह्वतोऽग्नयो यजमानस्य, ते यजमानमेव ध्यायन्ति, यजमानं संकल्पयन्ति, पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु वृथा मांसम्, अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते, इत्यन्यत्र पशुबन्धान्मांसस्पर्शन-

---

एवं प्राप्ते, आह-आहवनीयादय उत्पन्नाः साकाङ्क्षा वाक्येनैव निराकाङ्क्षी क्रियन्ते । 'यदाहवनीये जुह्वाति' 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति'

---

* प्रतिहतमन्या जुहु—ग० मु० ।

मेव= वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति। तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

यत्तु, मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति। तद्विहितप्रतिषेधः स्यात्। आहवनीये वपायाः श्रपणं विहितम्। तस्यायं प्रतिषेधः। कस्मात्। प्राप्तत्वात्, आहुतिसंयोगाश्च। तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचति, यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति, इत्याहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते। आहवनीये चाऽऽहुतयो हूयन्ते। तस्माद्वपाश्रपणस्यायं प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

वाक्यशेषो वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्य* विधानस्य ॥ ७ ॥

अथवाऽयमन्यः परिहारः। दक्षिणेऽग्नौ पत्न्या व्रतस्य श्रपणमाम्नातम्। यदाऽऽमयदोषान्मांसं व्रतकार्य उपादीयते तदा तन्न दक्षिणाग्नौ श्रपयितव्यमिति तस्य दक्षिणाग्नौ व्रतश्रपणवाक्यस्यायं शेषः, अन्यत्र मांसादिति। या सरस्वती वेशमतीति योऽसौ दक्षिणाग्नौ होमस्तत्रैतच्छ्रूयते। तस्माद्दक्षिणाग्न्यभिप्रायं विज्ञायते ॥ ७ ॥

( सवनीयपशौ पशुपुरोडाशकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

[ २ ] सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ पू०

सवनीये पशौ पुरोडाशो न स्यात्। न कर्तव्यः। कुतः। छिद्रापिधानार्थत्वात्। पशोश्छिद्रापिधानार्थः स एवं श्रूयते,* सुषिरो

‘ दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति ’ इति। न÷ च लौकिकेषु शक्या विधातुम्। ते हि सहैवाऽऽधारेणोत्पद्यन्ते होमादयः। यथा पदहोमः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

= मांसस्याशनमेव–ग० मु० * दक्षिणास्मिन्ननारभ्य–क० ख० मु०। ÷ प्रत्यक्षवाक्येनैव निराकाङ्क्षीकृतेष्वाहवनीयादिषु लिङ्गेनैवैन्द्र्या विनियोगासंभवेऽपि वाक्येनैव लौकिकसाधारण्येन विनियोगो भवत्विति शङ्कां परिहरति—न चेति। * प्रस्तूयते—ग० मु०।

वा एतर्हि पशुः, यर्हि वपामुत्खिदंति, यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्य-पिधानायासुषिरायेति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् । तच्छिद्रापिधानम-न्यैरेव क्रियते, सवनीयैः पुरोडाशैः । तत्रापि श्रूयते, अनुसवनं सवनी-याः पुरोडाशा निरुप्यन्तेऽपिहित्या अच्छिद्रताया इति । अतः कृता-र्थत्वात्पशुपुरोडाशो निवर्तते ॥ ८ ॥

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

कर्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः । देवतार्थत्वात् । देवतासं-स्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तम् , अपि= वा शेषभूतत्वात्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति । न च पुरोडाशश्छिद्रापिधाना-र्थः, प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् । पुरोडाशविधानार्थं वादमा-त्रम् । सवनीयेष्वप्येवमेवार्थवादमात्रम् । तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गै-स्तृतीयसवन इति । तन्त्राविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति । त-स्मादपि कार्यः ॥ १० ॥

( सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[ ३ ] हाविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥ सि०

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हाविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । कुतः । पशुं प्रत्याहूताऽसौ । पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमानत्वा-त्प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते । नार्थः पुनराह्वानेन । ननु नैव पशोर्हविष्कृद-स्ति, औषधार्था, अवहननार्था वा । यथा पत्नी तुल्यवच्छ्रूयत इति संकर्षे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वार्था आज्यौषधसांनाय्यार्थेत्येवं× कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

—

= ( अ० १० पा० १ अ० ९ सू० २३ ) । * आज्यौषधि–ग. मु. ।

( तार्तीयसवनिकपुरोडाशादिषु भेदेन हविष्कृताह्वानाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] पशौ तु संस्कृते विधानात्तार्तीयसवनिकेषु स्यात्सौम्याश्विनयोश्चापवृक्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥ पू०

तार्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याश्विनयोश्च भेदेन हविष्कृतस्यात्। कुतः। पशौ संस्कृते÷ विधानात्। पक्के पशावेते विधीयन्ते। तस्मिन् काले पाशुकी हविष्कृत्कृतार्थत्वादपवृक्ता–। तस्मादन्याऽऽह्वातव्या ॥ १२ ॥

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥ सि०

न वाऽन्याऽऽह्वातव्या। सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात्। ननु कृतार्थत्वादपवृक्ताऽसौ। नापवृज्यते। कुतः। योगाद्यज्ञाय। यज्ञायासौ पशुबन्धाय, युक्ताऽऽदावेव। न केवलं सा यज्ञाङ्गानि सर्वाणि साधयितुम्। कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्त्वित्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञार्थं युक्ता। तस्या यज्ञविमोके विसर्गो न्याय्यः। यत्कारणम्। कस्यांचिदापदि पुनस्तथा कदाचित्कार्यं भवेत्। तस्मान्न भेदेनाऽऽह्वातव्या। १३ ॥

[ निशियज्ञेऽमावास्यातन्त्रस्य प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥ ]

( ५ ) निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

इदं श्रूयते, अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति। पुनरपि तत्रैव, अमावास्यायां निशि यजेतेति। तस्मिन् किममावास्यातन्त्रं* प्रसज्यते, उत नेति चिन्तायां, पक्षः परिगृह्यते, निशियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिरिति। अस्मिन्निशियज्ञे प्रा-

॥ १२ ॥ १३ ॥

– –

÷ संहृते–क०। – अपवृत्ता—ग० मु०। * तन्त्रं निशि प्रस–ग० म०।

कृतस्य—अमावास्यातन्त्रस्य, अपवृत्तिः—न प्रसज्यते । कुतः । प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षशिष्टेयमिष्टिः । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति ×। किमतः । तत एवं विज्ञायते । स्वतन्त्रेयमुत्पन्ना, न कस्यचित्कर्मणस्तन्त्रमध्ये, यथा पशुपुरोडाशः, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । यथा च वैष्णवो वैश्वदेवस्य, यद्धोऽवमृद्येत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्येदिति । ननु, अमावास्यायामिति, आमावास्यस्य कर्मणो मध्ये श्रुता । नामावास्याशब्दः कर्मवचनः । किं तर्हि । कालवचनः । काले श्रुतिः, कर्मणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणातो न्याय्या । न चेत्कस्यचित्कर्मणो मध्ये श्रूयते, कस्य तन्त्रं ग्रहीष्यते । तस्मात्स्वतन्त्रा ॥ १४ ॥

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

कालभेदाद्वाक्यभेदाच्च । कालभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशियज्ञः । प्रतिपद्यहन्यामावास्यम् । कालभेदेन वैगुण्यान्नामावास्यातन्त्रं निशियज्ञस्योपकर्तुमर्हति । कथं तर्हि पाशुकाः प्रयाजास्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायः । न कृतस्य गुणानुग्रहार्थमावृत्तिरस्तीति । इह पुनरकृतमामावास्यम् *। तस्मादवैगुण्याय स्वतन्त्रं कर्तव्यम् । वाक्यभेदाच्च । भिन्नदेशे चैते वाक्ये, अमावास्यायां यजेत, अमावास्यायांनिशि यजेतेति। एकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे । एकं काम्यास्विष्टिषु । किमतः। यदि समानदेशे स्यातां ततः, अमावास्यायां यजेतेति, योऽसावामावास्ये कर्मणि काल उपात्तस्तस्मिन्नेव च निशियज्ञश्चोदित इति गम्येत । तत्रामावस्यातन्त्रमध्य एव विहितः+ स्यात् । अथ पुनर्देशभेदे सति यथा, अमावास्यायां यजेतेत्युपात्तः काल उपादेयत्वेन चोद्यते;

॥ १४ ॥

—

× इत्युक्तम्—ग० मु० । * अकृताऽमावास्या—ग० मु० । + विहिता—क० ।

एवमिहापि । न च तुल्यकालत्वे प्रसङ्गो भवति । यथा वैकृत्य इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला अपि सत्यो न दार्शपौर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ १५ ॥

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

किमेष एवोत्सर्गः सर्वं× तन्त्रं भिन्नम् । न खलु । वेद्युद्धननं व्रतं च स्यात्तदेव, यद्दर्शार्थं वेदेरुद्धननं कृतम् । तेनोद्धतायाः पुनरुद्धनने नेह÷ किंचित्कार्यमस्ति । केवलं कृतदूषणं भवेत् । व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम् । उपेयमानं च पिष्टपेषणवदकिंचित्करं स्यात् । तस्मादेतदुभयमपि तदेव प्रमज्यते ॥ १६ ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥ सि०

तत्तन्त्रा वा निशीष्टिः स्यात् । आमावास्यातन्त्रेयं, न स्वतन्त्रा । कुतः । तन्त्रमध्ये विधानात् । अमावास्यातन्त्रमध्य इयं विहिता, अमावस्यायां निशि निर्वपेदिति । ननु कालवचनोऽमावास्याशब्दो न कर्मवचन इत्युक्तम् । सत्यं, कालवचनः । स तु कालस्तन्त्रमध्ये। तत्र विधीयमाना= तन्त्रमध्ये विहिता भवति, सवनीयवत् । तद्यथा सवनीयाः पुरोडाशा न तावत्पशुकर्मोद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवन्ति । यस्मिन्स्थाने विहितास्तत्स्थानं पशुतन्त्रमध्य इति । इयमपि तन्त्रमध्ये पतिता* चेत्सवनीयवदेव न स्वतन्त्रा भवितुमर्हति ॥ १७ ॥

वैगुण्यादिध्माबर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं च
यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

अत्राऽऽह । किमेष एवोत्सर्गः । सर्वममावास्यातन्त्रं+ निशीष्ट्यर्थं साधयतीति । न खलु । इध्माबर्हिर्न साधयेत् । कुतः । वैगुण्यात् । इध्मोऽग्निसमिन्धनार्थः * । स प्रतिपद्याहृतोऽमावास्यायां=

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

---

× सर्वतन्त्रं-ग० मु० । ÷ नहि—ग० मु० । = विधीयमानत्वात्—मु० । * पतिता । सर्व-ग० । + आमावास्यं तन्त्रं—क० । * इध्मो नामाग्नि-मु० । = प्रतिपद्याहृतः । अमा—क० ग० मु० ।

निशि वर्तमानस्य निशियज्ञस्याग्निसमिन्धनं न साधयेत् । बर्हिरपि वेदिस्तरणार्थम् । ते यदि प्रसज्येयातां विगुणो निशियज्ञः स्यात् । तस्माद्भेदेन ते कर्तव्ये । अग्न्यन्वाधानं च यदि देवतार्थम् । यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं, तदपि भेदेन कर्तव्यम् । प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामावास्यादेवता परिगृहीताः न च रक्षोघ्नोऽग्निः । तत्परिग्रहार्थमप्यग्निधारणार्थं, ततः प्राकृतेनैव धारितत्वादग्नेर्न कर्तव्यम् । देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे श्रूयते, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति । देवता एव तत्पूर्वेद्युः परिगृहीताः । श्वोभूते यजत इति ॥ १८ ॥

[ दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिष्वन्वारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ॥६॥ ]

[ ६ ] आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ पू०

वैकृतेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकारम्भणीया कर्तव्या, उत नेति विचारे न कर्तव्येत्युच्यते । किं कारणम् । प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृतेः–दर्शपूर्णमासयोः, कालः, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तन्मध्ये वैकृतानि कर्माणि पतन्ति । कृता पुनस्तदर्थेन । कृतस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्यार्थेनाऽऽदौ कृताऽऽरम्भणीया सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः× पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगादित्युक्तम् । एवं सैव तेषां प्रसङ्गात्कार्यं साधयिष्यतीति । तस्मान्न तेषु भेदः स्यात् ॥ १९ ॥

स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥ २० ॥ सि०

स्याद्वा विकृतिष्वारम्भणीया । कुतः चोदकेन प्राप्यत इति । ननु प्रकृतिकालमध्यपातात्प्रसज्यत इत्युक्तम् । न यावज्जीवकालः

॥ १८ ॥ १९ ॥

---

× ( अ० ९ पा० १ अ० १० सू० ३५ ) ।

प्रकृतेः शेषभूतः । कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं, कर्तुर्वा+ श्रुतिसंयोगादीति । योऽसौ कर्तृधर्मो नियमः, तस्यायं कालः । प्रकृतेस्तु दर्शश्च पूर्णमासश्च कालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्त्रमध्ये पतिता= विकृतयः । अतो न तास्वारम्भणीया प्रसज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तोऽन्यथा परिहारः । दार्शपूर्णमासिको यावज्जीवकालइति कृत्वा दोष उक्तः । नैयामिक इति परिहारः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति ॥ २० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भः । यदा प्रकृतेरारम्भस्तदा विकृतिरनुत्पन्नैव । सा हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भे नाऽऽरम्भः । आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः स्यात् । तस्मात्स्याद्विकृतिष्वारम्भणीया* ॥ २१ ॥

( सहानुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु धर्मविरोधे भूयसां स्वधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥ )

[ ७ ] विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥ सि०

पञ्चदशरात्रेऽग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहः । परिशिष्टान्येकादशाहानि द्वादशाहप्रकृतीनि । तत्र धर्मविप्रतिषेधे सत्येकादशानामह्नामग्निष्टुतश्च विचार्यते । किमेषु द्वादशाहिको

---

॥ २० ॥ २१ ॥

---

अस्मिन्सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावदनुदाहरणम् । कथम् । या तावद्बृहतीवरी-ब्रह्मणोत्तरकाला+ सुब्रह्मण्या, सा प्रतिदिवसं क्रियते= । यथादेवतं चाग्निष्टुत्याग्नेयी ÷। अन्येष्वैन्द्री । तत्र तावत्संशय एव नास्ति । अविरोधात् ।

---

+ ( अ० २ पा० ४ अ० १ सू० २ )। = प्रतीमाः—मु० । * तस्माद्विकृ—ग. मु. । × कालं—घ मु. । = क्रियत इति–' तात्कालात्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात । ( अ० ११ पा० ३ अ० ११ सू० २२ ) अत्यन्यायादिति शेषः । ÷ आग्नेय्याग्निष्टुति—छ. ज. ।

धर्मः कर्तव्य उताग्निष्टुत इति। ननु सिद्धमेतत्, चोदकनामधेययोर्बलाबलपरीक्षायामेकाहिको धर्मः कर्तव्य इत्युक्तम्, न÷ वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति। तथा सिद्धं न्यायान्तरेणाऽऽक्षिप्यते। अथवा नाम्नामेव मिथश्चिन्ता।

विप्रतिषिद्धधर्माणामेतेषामग्निष्टुतश्चैकादशानां× चाह्नां समवाये एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामह्नां सधर्मत्वं स्यात्। तदीयो धर्मः कर्तव्यः। को हेतुः। भूयस्त्वमेव। बहुषु गुणसंपन्नेषु महत्फलं भवति। एकस्मिन्नल्पं फलम्। एष हि लोके दृष्टान्तः। लोके, एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्तिसंपन्नेष्वेकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो भवति। विपर्ययेऽल्पः। किं पुनरिहोदाहरणम्। सुब्रह्मण्याऽग्निष्टुत्याग्नेयी। इतरेष्वहःस्वैन्द्री। तत्रैन्द्री कर्तव्या॥ २२॥

---

या त्वातिथ्यान्ते×, उपसत्सु च तस्यां विरोधः*। तत्रापि देवतासंस्कारकत्वान्निगदस्य यथादेवतमेव तन्त्रभेदः+। नास्ति तन्त्रेणोच्चारणम्* यथा निर्वापमन्त्रः संस्कारकत्वात्प्रतिनिर्वापं भिद्यते, एवमियमपि। तस्माद्द्वे अपि सुब्रह्मण्ये आह्वातव्ये। किं तर्ह्यत्रोदाहरणं, यत्र पञ्च यागाः सह चोद्यन्ते फलं प्रति। तत्र च त्रयाणां पौर्णमासिको विध्यन्तः। द्वयोर्दार्शिकः ×। तत्राभिमर्शनाज्यभागमन्त्रयोर्विरोधः *। तत्र भूयसां धर्माणामनुग्रहः, प्रयोगवचनानुग्रहाय॥ २२॥

---

÷ (अ० ७ पा० ४ अ० २ सू० १५)। + एतेषामिति—ज्योतिरादीनां नामातिदेशविषयाणामित्यर्थः। × आतिथ्यासु-घ. मु.। + विरोध इति—तन्त्रेण क्रियमाणायामिति शेषः। = तन्त्र भेदः-प्रयोग भेद इत्यर्थः। = भवतीति भेदः-घ. मु०। * तन्त्रे किंचित्कारणम्-घ. मु.। ÷ दार्शिक इति-तदुदाहरणामिति शेषः। तद्यथा, 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं, दधि मधु घृतमापो धानाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः' इति वाक्येन चित्रेष्टिवदेव द्रव्यदेवतासंबन्धभेदात्सप्त यागाः सह चोद्यन्ते। तत्राऽऽद्यस्याऽऽग्नेयपुरोडाशस्य, अन्त्यस्य च प्राजापत्यस्य धानायागस्याऽऽग्नेयविकारत्वादाग्नेयस्य चोभयकालत्वाद्धर्मविरोधाभावेन न तत्र विचारः। इतरेषु पञ्चसु धर्मविरोधाद्विचार्यते। तत्र, ऐन्द्र एकाद-

( समानसंख्येपु प्रधानेषु धर्मविरोधे प्रथमपठितस्यैव धर्मानुग्रहाधिकरणम् ॥ ८ ॥ )

[ ८ ] मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २३ ॥ सि०

यत्र तुल्यसंख्यानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधः, तत्र मुख्यधर्मः कर्तव्यः। यथा, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदपराह्णे। सारस्वतीमथाऽऽज्यस्य यजत इति। तत्र मुख्यस्याऽऽग्नावैष्णवस्य कल्पो भवति। कुतः। पूर्वचोदनात्। पूर्वचोदितत्वात्पाठक्रमेण पूर्वमाग्नावैष्णवः कर्तव्यः। तस्य धर्मा अप्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति। उत्तरस्य तु पूर्वेण विरुद्धाः। तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः। तद्धर्माणां च। पूर्वस्य कृते कल्प उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात्स्वकल्पो निवर्तते। ऐकाधिकरण्यं त्वेके मन्यन्ते। तेषां पञ्चदशरात्रेऽपि मुख्यधर्मानुग्रह एव ॥ २३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

अन्यार्थोऽपि पूर्वं प्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति। अध्वरस्येव× पूर्वमथाग्नेयीज्यते रूपाऽपि ह्येव कर्मवदग्निकर्मेति। इदं चापि, यथा वै पूर्वावसायिनो जघन्यावसायिनं नोन्नयिन्ते* नावसास्यन्तीत्येवमेवैतदिति ॥ २४ ॥

---

' मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ' इति समसंख्ययोर्धर्माणाम् ÷। तस्माद्भिन्ने+ एवैते अधिकरणे ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

शकपाल ऐन्द्राग्नविकारः। दधियागो दधियागस्यैव। अतस्तयोर्दार्शिका धर्माः। मधुघृतोदकानां तूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासिका धर्माः। अत्र धर्मविरोधे केषां धर्मा अनुग्राह्या इति चिन्त्यत इति भावः। वस्तुतस्त्विदमप्युदाहरणममावास्यायामुपशुयाजाभावपक्षाभिप्रायेणैव ज्ञेयम्। यदि तु शाङ्खायनशाखानुरोधेनामावास्यायामप्युपांशुयाजसत्त्वं तदोदाहरणान्तरं मृग्यम्। * मन्त्रयोरिति—' चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्याम् ' इति विहितावभिमर्शनमन्त्रौ। ' वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम् ' इति विहितावाज्यभागमन्त्रौ ज्ञेयौ।

× अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेः। उपाहि ह्येतत्कर्मेति—क०। * नेनीयन्ते—क०। ÷ समसंख्ययोर्धर्माणामिति—समसंख्ययोः प्रधानयोर्धर्मविरोधेऽनियममाशङ्क्य मुख्यस्य साधर्म्यमनेन सूत्रेणोच्यत इति पूरणम्। + भिन्ने एवैते इति—एवकारेण, ' विप्रतिषिद्धधर्माणाम् ' ' मुख्यं वा ' इति सूत्रयोरैकाधिकरण्यं वृत्तिकाराभिमतं निरस्तं वेदितव्यम्।

( अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानस्यैव धर्मानुग्रहाधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दीक्षिष्यमाण इति । तत्रैव सौत्यमहः । तयोः पर्वकालः, य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनात् । यदा एका दीक्षा, तिस्र उपसद इत्येवमादयः कल्पास्तदा विरोधः । तत्र चिन्ता । किं दीक्षा पर्वणि कर्तव्या, अपर्वणि सुत्या, उत विपर्यय इति । मुख्यत्वाद्दीक्षा कार्येति प्राप्ते, उच्यते । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मिन्, अङ्गगुणो बाध्येत । कुतः । तादर्थ्यात् । अङ्गं गुणवत्क्रियते प्रधानं सगुणं स्यादिति । तच्चेदङ्गे गुणवति क्रियमाणे विगुणमापद्यते, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणवता कृतेन । तस्मात्पर्वणि सुत्या कर्तव्या । अपर्वणि दीक्षा ॥ २५ ॥

( पाशुकचातुर्मास्येषु परिधौ यूपपरिध्युभयधर्माणामविरुद्धानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥ )

[ १० ] परिधिर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा× स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति = । स परिधिरुभयधर्मा स्यात् । परिधिधर्मा यूपधर्मा च । कस्मात् । द्व्यर्थत्वात् । स करोति, अग्नेश्च परिधानं, पशोश्चाप्रावल्यम् * । अर्थप्रयुक्ताश्च धर्माः । तस्मादुभये कर्तव्याः, अविरुद्धाश्च ये । यथा, यवमतीभिरद्भिः प्रोक्षणमञ्जनं परिव्याणमिति यूपधर्माः । इध्मसंनहनं संमार्जनं जुह्वा वसुरसीत्येवमादिभिरञ्जनमभ्याश्रावणमिति परिधिधर्माः ॥ २६ ॥

---

॥ २५ ॥ २६ ॥

---

× परिधेः—ग. । = नियुञ्जन्तीति—क० ख० मु० । * अप्रागल्भ्यम्—क. ।

( परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥ )

[ ११ ] यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात्
॥ २७ ॥ पू०

विरोधे तु सति यूपधर्मः+ कर्तव्यः, न परिधिधर्मः। कस्मात्। मुख्यानन्तर्यात्। मुख्यः पशुः । स हि यजिं निर्वर्तयति। तस्यानन्तरो यूपः। संनिपातित्वात् । तेन सोऽन्तरङ्गः । परिधिस्त्वग्निना संबध्यते, अग्निर्हविषा। स बहिरङ्गः। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चान्तरङ्गं बलीयः। तत्कस्य हेतोः। अत्र हि पूर्वः प्रत्ययो भवेत् । ये धर्मा अपूर्वार्थास्ते साक्षादपूर्वेणासंबध्यमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते। अतस्तत्र बुद्धिरपूर्वासंभवेन निर्वर्तमानाऽङ्गेषु प्रवर्तमानाऽन्तरङ्गे तावदापतति। ततो व्यवहिते बाहिरङ्गे। यत्र च पूर्वमापतति तत्रैव तिष्ठति=। तदतिक्रमे कारणाभावात्। तस्माद्विरोधे यूपधर्मः* कर्तव्यः। कः पुनरसौ। तक्षणमुच्छ्रयणं निखननमिति ॥ २७ ॥

इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥ २८ सि०

इतरो वा-यूपधर्मो वा, अविरोधी कर्तव्यः। कुतः। तस्य तत्र विधानात्। तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य, तत्र -परिधौ, विधानात्, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति। अवस्थाप्य परिधित्वं नियोजनमुच्यते। तत्परिधित्वानुपमर्देन विज्ञायते, तथाभूतोपदेशात्। यथा, खलेवाली यूपो भवतीति। यद्युच्छ्रयेत तक्षेद्वा परिधित्वमेव व्याहन्येत। सत्वक्कोऽसावुपशयश्च। तत्र, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेवायथार्थं स्यात् ॥ २८ ॥

उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

उभयोश्च पक्षयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः । न क्वचित्प्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति। नाऽऽसत्योपकारविशेषः। तस्मादकारणं सा। अतः परिधिधर्मः कर्तव्यः ॥ २९ ॥

---

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ।

---

+ यूपधर्माः कर्तव्याः, न परिधिधर्माः-ग०। = आतिष्ठति-क०। * यूपधर्माः कर्तव्या,—ग. मु.।

( सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयो-
रश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३० ॥ पू०

सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु प्रसङ्गे विकल्पः स्यात्। पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते । सवनीयतन्त्रं वा पशौ× । कुतः । विशेषाभावात् । नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशुः पुरोडाशतन्त्रे । उभये= स्वतन्त्राः । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति, अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्त इति। तत्र यदि कस्यचित्तन्त्रं प्रत्यक्षशिष्टं स्यात्, कस्यचिदानुमानिकं । तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टं स तन्त्री स्यात् , इतरः प्रसङ्गभाक्। उभयोश्चाश्रुतिभूतत्वम्। पशुरपि वैकृतः, पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति । अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थत्वाद्विकल्पः । ननु वैकृत एवायं पशुः । तत्र वैकृतश्चेदिति संशयवचनं न युक्तम् । अत्रोच्यते। असंशयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा—

ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युर्यातास्ते+ परमां गतिम् ॥३०॥

---

सवनीयस्य पशोः सवनीयानां च, इतरस्य वेतरेषु तन्त्रं प्रसज्यते, इतरेषां वेतरस्मिन् । कुतः। यतो नास्तीदृशी चोदना, सवनीयमुपक्रमस्य सवनीया निर्वप्तव्या इति । यथा पशुपुरोडाशस्य प्रक्रान्ते पशौ *। निशीष्टिन्यायोऽप्यत्र× नास्ति । तत्र हि प्रक्रान्ते दर्शे कतिपयैः पदार्थैः कृतैः सति÷ निमित्ते नैमित्तिकीष्टिरापतति । साऽपि तन्त्रमध्ये पतत्येव । इह तु प्रातरनुवाककाले पशुसवनीययोः समानकालः प्रक्रमः । तस्माद्विकल्पस्तन्त्रस्य ॥ ३० ॥

---

× पशोः-ग. मु. । = उभयोः स्वतन्त्रम्-ग. मु. + यतस्ते परमा गतिः-ग. मु. ।
* पशाविति-' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्येवं श्रवणम्। येन पशुतन्त्रमध्यपातात्सवनीयपुरोडाशाः प्रसज्येरन्निति शेषः।
× ( अ० १२ पा० २ अ० ५ सू० १४ ) अत्रात्यन्यायो द्रष्टव्यः । ÷ सति ततो निमित्तेन—छ. ज. ।

पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

पाशुकं वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । न विकल्पः स्यात् । कुतः । तस्य वैशेषिकाम्नानात् । पशोर्वैशेषिको धर्मस्तत्राऽऽम्नातः सूक्तवाकप्रैषः--अग्निमद्येति । तदाम्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् । अन्तरेणापि ह्याम्नानं पक्षे भवत्येव सः । अत आम्नातसामर्थ्यान्नित्योऽसौ । न च पौरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते । स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो वक्तव्यः । न च तत्र मैत्रावरुणोऽस्ति । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति नियमात् । पशौ तु सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न किंचिद्वैगुण्यम् । पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या, अमैत्रावरुणेन वाऽयं प्रैषो वक्तव्यः ।

उभयथाऽपि प्रकृतिविरोधः । तस्मान्नियमेन पाशुकं तन्त्रं प्रसज्यते ॥ ३१ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः, वपया प्रातःसवने चरन्ति,

---

दार्शिकः* सूक्तवाकप्रैषोऽग्नीषोमीये पशौ 'अग्निमद्य होतारमवृणीत' इत्येवं विकृतः पुनः सवनीये पशौ विक्रियते 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः सुतासुती' इति । यदि पौराडाशिकं तन्त्रं स्यात्तत× इदं नित्यवदाम्नानं= पाक्षिकं कृतं स्यात् । तस्मादाम्नानसामर्थ्यान्नित्यमसौ प्रयोक्तव्यः । तस्य च मैत्रावरुणेन कर्त्रा क्रियमाणस्य पशोः साद्गुण्यं भवति । न च सवनीयानां मैत्रावरुणोऽस्ति* ॥ ३१ ॥

---

पशुमन्ति त्रीणि सवनानि कर्तव्यानीति ×। तत्रेदं+ वचनं 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने, इति । एवं×

---

* दार्शिक इति-'इषिता दैव्या होतारः' इत्येवंरूप इत्यर्थः । × स्यादिति—सवनीये पशौ कदाचित्स्यादित्यर्थः । = आम्नातं—घ. मु. । * अस्तीति—अतो वैगुण्यपरिहाराय पशुस्तन्त्री, पुरोडाशाः प्रसङ्गिन इति शेषः । × कर्तव्यानीति—सवनीय इति समाख्यया सवनत्रयार्थत्वावगमादिति हेतुपूरणम् । + कथमेकस्यैव पशुयागस्य सवनत्रयसंबन्ध इति चेत्तत्रेदं विभागवचनमाह—तत्रेदमित्यादिना । × एवं पशोर्विप्रकर्ष आतृतीयसवनाद्ध्रियते—घ. मु. ।

पुरोडाशेन मध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति। तस्य विप्रकृष्टत्वात्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते। प्रातःसवनीयानां तु पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातःसवन एवापवृज्यते। अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्त इति वचनात्। तन्मध्ये पशोः पातो न घटते, पुरोडाशाङ्गप्रचारयोर्व्यतिरेकात्। इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः संदेहः इतरे पुनः पुरोडाशा असंशयं पशोः प्रातःसवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः।

ननु, आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजानामुत्कर्षात्पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रततम्। नेत्याह। अयमपि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः। कथं ज्ञायते। सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिर्दृश्यते, संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रास्यति सस्वरुम्, अयज्ञवैशसायेति। सा पश्वनुयाजैरुत्कृष्टस्य युज्यते, न पौरोडाशिकैः। तस्योत्कर्षो न प्राप्नोति।

---

पशोर्विप्रकर्षः। प्रातःसवनादारभ्याऽऽतृतीयसवनाद्ध्रियते पशुः। पुरोडाशेषु 'अनुसवनं सवनीया निरुप्यन्ते' इति। माध्यंदिने ये पुरोडाशास्ते तस्मिन्नेव प्रक्रम्यन्ते, परिसमाप्यन्ते च। प्रातःसवने प्रक्रमस्याविधानात्। तार्तीयसवनिकानामप्ययमेव* न्यायः। तस्माद्येषां= माध्यंदिनतृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु पशुना सह चिन्तैव+ नास्ति प्रसङ्गं प्रति। तेषां पशुरेव तन्त्री।

येऽपि प्रातःसवने सवनीयास्तेऽपि नैव तन्त्रिणः। कथम्। तेऽपि हि प्रातःसवन एव प्रक्रम्यन्ते, परिसमाप्यन्ते। न पशुवद्दीर्घकालाः। वचनाभावात्। दीर्घकालस्तन्त्री भवति। पशुश्च दीर्घकालः। तस्मात्स एव तन्त्री। यदि × चैषां दीर्घकालता विधीयेत, अनुयाजास्तृतीये सवने कर्तव्या इति × विधातव्यं स्यात्। ते चाऽऽग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्याः, नानियमेनेति* वाक्यं भिद्यते।

---

* तृतीयसवनीयानां—घ. मु.। = येषां तयोः प्रारम्भ—छ. ज.। + चिन्तापि—घ. मु.। × ननु 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति वचनेन सवनीयपुरोडाशसंबन्धिनामेवानुयाजानामुत्कर्षविधिर्भवतु। तथा च तेषां दीर्घकालता सिध्यतीति शङ्कामनूद्य खण्डयति—यदि चेत्यादिना। × इतीति—इत्यपीत्यर्थः। * इति वाक्यं भिद्येतेति—इत्यपि विधातव्यं स्यात्। तथा च गौरवलक्षणो वाक्यभेद इत्यर्थः।

प्रासङ्गिकं × न नोत्कर्षेदसंयोगादिति। तेषां हि हविःप्रचाराद्ध्वर्मवसरः। तद्देशश्चोत्कर्षवादः। प्रातःसवनीयानां तु येऽनुयाजा न ते तद्देशाः। अतो न तेषामुत्कर्षः। तस्मात्पाशुकं तन्त्रम्। अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति। परिहृतमेतत्, द्विकरं वाक्यं स्यात्, प्रतिपत्तिविशेषं कालं च विदधत्। तस्मात्पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विकल्पत इति ॥ ३२ ॥

( प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे वैकृताङ्गेन प्रकृतेः प्रसाङ्गित्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] अपूर्वे च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा, तदा किं प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यम्, उत वैकृतम्। ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्राऽस्ति। समानतन्त्रा चेदित्येवं कृत्वा चिन्तेयम्। किं प्राप्तम्। यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते तत्प्राकृतम् =। अथ विकृतिस्ततो वैकृतम्। किं पुनरत्र युक्तम्। प्रकृतिरिति। नित्या प्रकृतिः, आगन्तुर्विकृतिरिति। कामे वा निमित्ते वोत्पन्न आगच्छति। पूर्वावसायिनश्च बलीयांसो जघन्यावसायिभ्य। तस्मात्प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते। तस्य तन्त्रं कर्तव्यम्। प्राप्तकालत्वात्। तस्मात्प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तम्।

---

पशोः पुनस्तान्त्रित्वे 'अङ्गैस्तृतीयसवने' इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादनुयाजा उत्कृष्यन्ते। तेषामनियतकाले प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते 'आग्निमारुतादूर्ध्वम्' इति+ ॥ ३२ ॥

---

× ( अ० ५ पा० १ अ० १५ सू० २८ )। = तत्—तदा। + इतीति—तथा च लाघवमपेक्षितविधानं च संभवतीति पाशुकानामेवानुयाजानां तेनोत्कर्ष इत्याशयः।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अपूर्वं च वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ= प्रसज्यते, समानतन्त्रा चेत् । अनित्यत्वाद्विकृतेः । अनित्या विकृतिः कामे वोत्पन्ने निमित्ते वाऽसावागच्छति । नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्यां चिकीर्षां बाधते । सत्यां हि नित्यायां सा भवति । अतस्तामबाधमाना नैवोत्पद्यते । यदि न बाध्येत, अनर्थकं स्याद्वैकृतं विधानम् । यस्य चिकीर्षा प्रत्युपस्थिता तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विकृतेः पूर्वं क्रिया । तत्तन्त्रं पूर्वं यथा कर्तव्यं तत्पूर्वपक्ष उक्तम् । तस्माद्वैकृतं तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यत इति ॥ ३३ ॥

( आग्रयणे जघन्यद्यावापृथिव्यानुरोधेन मुख्यस्यैन्द्राग्नादेरपि विरोधाभावे प्रसूनमयबर्हिर्नियमाधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥ सि०

आग्रयणे द्यावापृथिव्य× एककपालः । स वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिः । तस्य धर्मः प्रसूनं बर्हिः । इतरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा । तत्र किमनियमः, उत प्रसूनमेवेति विचारः। आग्रयणे त्वैन्द्राग्नस्य मुख्यत्वादनियमे प्राप्ते, उच्यते ।

साधारण एतस्मिन् , दार्शपौर्णमासिकैन्द्राग्नादीना* योऽयमधिको गुणो द्यावापृथिवीयस्य वैशेषिकः, सोऽमुख्येऽपि सति द्यावापृथिवीये नियम्येत । अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तद्यथा शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजित्वानियमः, उपाध्यायस्य न नियमः । यदि तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते, अमुख्यस्यापि शिष्यस्य धर्मो नियम्येत, मा भूद्धर्मलोप इति । एवमिहापि न स्यादनियमः ॥ ३४ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥

---

= प्रकृतयै—क. । प्रकृतः—मु. । × द्यावापृथिवीयः—क. ख. मु. । * दार्शपौर्णमासिके, आग्नेयैन्द्राग्नादीनां—ग. मु. ।

( आग्रयणे, ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्द्यावापृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनियमाभावाधिकरणम् ॥ १५ ॥ )

[ १५ ] तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ पू०

तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्यते । यथा पाशुकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रैषेण वैशेषिकेण नियतम् ॥ ३५ ॥

न वाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ सि०

न वा नियम्यते । कुतः । अविरोधात् । अविरुद्धोऽयं धर्म इतरेषामपि हविषाम् । तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वान्न ततोऽन्यतरान्नियन्तुं शक्नोति । वैशेषीकस्तु सूक्तवाकः । तस्मात्सोऽन्यतरन्नियन्तुमुत्सहते ॥ ३६ ॥

किंच—

अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

न च शास्त्रविहिताः प्रसूनाः । किं तर्हि । चोदकप्राप्ताः । किमतः । यदि शास्त्रविहिता भवेयुः- ततस्तेन प्रकृतिलिङ्गेन वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्येत । अथवा* द्यावापृथिवीयधर्मत्वात्प्राप्तानामेव प्रसूनानां पुनर्वचनमानर्थक्यपरिहाराय लक्षणया वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं विज्ञायते । प्रसूनादि× तत्र भवतीति न तच्छास्त्रलक्षणम् । तस्मान्नास्ति तन्त्रस्य नियम इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

---

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

---

* एवं—ग. मु. । × प्रसूनादि तन्त्रं— ।

## अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

( अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

[ १ ] विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा
तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनः । तस्य विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः, पशुकामो ह्येतेन यजेतेति विश्वजित्येकाहे वत्सत्वक् परिधानार्थमाम्नाता, अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्त इति । ज्योतिष्टोमेऽहतं वासः । अष्टरात्र उभयं प्राप्यते । तयोः परिधानयोरेकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते । वत्सत्वक् स्यान्न विकल्पः । नामधेयेन वत्सत्वक् प्राप्यते । चोदकेनाहतम् । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तर इत्युक्तम् । न+ वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति । यदि नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्ततो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामह्नामहतं स्यात् । अस्ति त्वसौ । तस्मान्नाहतं भवति । ननु, अभितो ज्योतिरिति ज्यौतिष्टोमिकधर्मग्राहीण्येतानि नामधेयानि सन्ति । तथाऽपि मुख्यत्वाद्विश्वजित एव बलवत्त्वम् ॥ १ ॥

अविरोधो वा, उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥ सि०

न वा नियमो वत्सत्वगेवेति । किं तर्हि । समुच्चयः । समुच्चये सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । ननु नामधेयस्य बलवत्त्वादहतं बाध्यते । विरोधे सति बाध्येत । अविरोधश्चानयोः । कथम् । उपरिवाससः कार्ये वत्सत्वग्भविष्यति । वासोद्वयं पुरुषस्याऽऽचारतः प्राप्यते । ननूपरिवाससि, परिधत्त इति न भवति । नैतदेवम् । उपरिवाससयपि भवति । यथा, कंबलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त इति । तस्मात्समुच्चयः ॥ २ ॥

---

॥ १ ॥ २ ॥

---

+ ( अ० ७ पा० ४ म० २ सू० १५ ) ।

( अनुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

[ २ ] अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात्= ॥ ३ ॥ पू०

अग्नौ श्रूयते, अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनुदेवसुवां हवींषि निर्वपतीति। अनुबन्ध्यायामपि देविकाहवींषि तत्र भूयस्त्वेन तन्त्रं नियम्यते। अनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात्। तत्तन्त्रे पशुपुरोडाशे प्रसज्येत। किंच यत्स्विष्टकृच्छब्दकं स्विष्टकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडाशस्य देविकाहविषां च, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति, तदनुनिर्वाप्याणां तन्त्र उपपद्यते। यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदाऽस्विष्टकृच्छब्दकं स्यात्। तस्मादनिरुक्तं× स्यात् ॥ ३ ॥

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषा-
दितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः। श्रुतिविशेषात्। एवं हि श्रूयते, पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति। एवं श्रुते पूर्वं पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनिर्वाप्या भवन्तीति। स मुख्य इतरे तु जघन्याः। अतस्तेषामागन्तुकत्वादितरस्य च मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ॥ ४ ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यद्वपाप्रचारात्परतः, अङ्गैरपि तस्य तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वात्तेषाम्। यद्यनुनिर्वाप्याणां तन्त्रं स्यात्, ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन्। पशुपुरोडाशाङ्गान्यन्यस्थानानि भवेयुः। तेषां स्वस्थानत्वाय+ पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति चेत् ॥ ६ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ६ ॥

---

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

— —

---

= स्यात्स्विष्टकृद्दर्शनाच्च-मु.। × तस्मादनित्यत्वादागन्तुकत्वाद्वा तथा ॥-मु०। + स्वस्थानाय—ख० मु०। ÷ तन्त्रं स्यात्कर्त—ख० मु०।

अत्रोच्यते-

विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥

एवं च पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेणानिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते विकारो वचनाद्भविष्यति, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । यथा, अग्नये पवमानाय निर्वपतीति वचनात्पवमानशब्दको निर्वापः क्रियते, एवमिहापि ॥ ७ ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

अविकारः । अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं, प्रकृतिवदतिदेशात् । यत्तु वचनादिति । नात्र विकारो विधीयते । किं तर्हि ' समवदानं दैविकाहविषां, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्र विकारेऽन्यस्मिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्यते । कथं तर्हि स्विष्टकृद्वचनम् । चोदनां प्रति भावाच्च । दर्शपूर्णमासयोर्याऽस्ति स्विष्टकृच्चोदना, सा स्विष्टकृच्छब्दिका । तत्प्रत्येतद्वचनं, तदुपलक्षणाय । तस्मादग्नये योऽसौ शेषभागिति यावदुक्तं स्यात्तावत्, अग्नये स्विष्टकृत इति । यथा, शरमयं बर्हिर्भवतीति, नवनीतमाज्यमिति प्राकृतं कार्यं लक्ष्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन, एवमिहापि स्विष्टकृच्छब्देन प्राकृती लक्षणया देवताऽनूद्यते ॥ ८ ॥

( एकस्मिन्कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥३॥ )

[ ३ ] एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

य एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्, समुच्चयः । एवं सर्वेषां शासनमर्थवद्भविष्यति । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । यथाऽऽघारे, ऋजुमाघारयति, सन्ततमाघारयति, प्राञ्चमाघारयतीति च ॥ ९ ॥

---

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

[ एककार्याणां विकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥ ]

[ ४ ] एकार्थास्तु विकल्पेरन्न समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य ॥ १० ॥ सि०

ये त्वेकार्थाः, एककार्यार्थास्ते विकल्पेरन्* । यथा व्रीहियवौ, यथा खादिरादीनि यूपद्रव्याणि, बृहद्रथंतरे च । ते विकल्पेरन्* । कस्मात् । समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपादीयते, आवृत्तिः प्रधानस्य भवेत् । सा चायुक्ता । किं कारणम् । प्रधानं हि फलाय वा क्रियते, फलवदुपकाराय वा, नाङ्गाय । सकृत्कृतेन च कृतं कार्यम् । तस्य निरर्थिकाऽऽवृत्तिः ॥ १० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

इति चेत्पश्यसि, अनर्थकोऽभ्यास इति । नानर्थकः । गुणान्तर-शासनस्यार्थवत्त्वायाभ्यस्येत ॥ ११ ॥

नाश्रुतित्वात् ÷ ॥ १२ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अश्रुतित्वात् । अश्रुतोऽभ्यासः । तस्य प्रमाणं नास्ति, केन करिष्यति । गुणान्तरशासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति, कालान्तरेऽर्थवत्त्वं= स्यादिति ॥ १२ ॥

सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

अभ्यासशास्त्रं क्वचिद्भवति, संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात् । अपचितावप्येकाहे श्रूयते, उभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति । तत्समुच्चये सति न स्यात् । तस्मादपि विकल्पः ॥ १३ ॥

विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥

विकल्प इव दर्शनं भवति, बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वाऽन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति, अथैतस्य खादिर एव कार्य इति वाजपेये खादिरं नियच्छन्नन्यत्र विकल्पमनुवदति । तस्मादपि विकल्पः ॥ १४ ॥

---

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

* विकल्प्येरन्—मु. । ÷ नाश्रुतत्वात्-मु. । = ( अ० १२ पा० ३ अ० ४ सू० १५ ) ।

कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

यच्च गुणान्तरशासनस्याऽऽनर्थक्यमिति ÷ । नाऽऽनर्थक्यम् । कालान्तरे—प्रयोगान्तरेऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति । तस्मिन्नर्थवति नाभ्यासस्य प्रमाणम् । ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणम् । न । विकल्पे न किंचिदश्रुतं क्रियते । व्रीहिभिर्यजेतेति× श्रुतं, तैरिज्यते । यवैर्यजेतेत्यपि । तैरपीज्यत एव । एकस्मिन् प्रयोगे कार्याभावान्नो-भाभ्यामिज्यते । अथ कस्मान्न मिश्रीयते । नैतद्युक्तम् । एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतम् । तन्मिश्रीभावे बाध्येत । तस्माद्विकल्पः ॥ १५ ॥

[ दोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥ ]

[ ५ ] प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोग-स्तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥ सि०

प्रायश्चित्तानि द्विप्रकाराणि । कानिचिद्वैगुण्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि । कानिचिन्निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र समाधानार्थानि यथा यदृक्तो यज्ञ आर्तिमियात् , भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् , अथ यदि यजुष्टो दाक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामतः स्वः स्वाहेत्याहवनीये । यद्यविज्ञातो भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याहवनीय एवेति । आर्तिमियात् , विनाशमियादित्यर्थः । कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः । शिष्टस्याक्रिया, प्रतिषिद्धसेवनं च । कथं पुनर्ज्ञायते, विनष्टस्य समाधानार्थं तत्प्रायश्चित्तमिति । वाक्यसंयोगात् । यद्यार्तिमियादिदं कुर्यात् । यदि तस्मिन् कृतेऽपि तद्विनष्टमेव, कोऽर्थस्तेन कृतेन । यस्त्वत्र ब्रूते, आर्त्तौ, निमित्ते कर्माङ्गं प्रायश्चित्तमिति । स च वक्तव्यः । अङ्गं नाम तत् , यत्प्रधानं फलवत्करोति । प्रधानं च

॥ १५ ॥

---

÷ आनर्थक्यमिति । कालान्तरे—ग० मु० । × यजेतेतेति श्रुतैरिज्यते । यवैर्यजेत्यपि श्रुतम् । तैरपीज्यते—ग० मु० ।

विनाशादफलत्वमापन्नम् । यदि तदनेन फलवत्क्रियते तत एतदङ्गम्। तच्चेदफलं प्रसक्तमनेन फलवत्क्रियते, हन्त तर्हि जातस्य विनष्टस्य समाधानार्थम् । अथ न क्रियते न तर्हि कर्माङ्गम् । तत्र यदुच्यते निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति ।

अपि च तत्र तत्र नष्टसमाधानमेव वाक्यशेषे श्रूयते, अग्निर्वै देवानां पथिकृत्स्वेन भागधेयेनोपाधावन् स एवैनं पन्थानमपि नयति, स एनं व्रतमालम्भयतीति तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् । कथमैकार्थ्यमेतेषाम् । निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्य तस्याभिसंयोगो, यद्युक्तो यज्ञ आर्तिमियात् , भूः स्वाहेति जुहुयादिति । तस्मात्सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घातः। एकेन चेन्निर्हतो दोषो द्वितीयादीनिप्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति । एवं स्मार्तेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

( अदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु× ॥ १७ ॥ सि०

यानि तु न दोषनिर्घातार्थानि, तेषु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि । यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिषिद्धमेवनानि*, तान्युच्यन्ते । यथा, यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियान्मैत्रं चरुं निर्वपेत्, सौर्यमेककपालम् । यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियात् , अग्निं समाधाय वाचं यत्वा दंपती सर्वाहमुपासीयातामिति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावान्निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते । तन्नैमित्तिकं कर्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात्कर्माङ्गं विज्ञायते । यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तेषां समुच्चयः ॥ १७ ॥

---

॥ १६ ॥ १७ ॥

---

× ' समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु '—इति न्यायमालायां पाठः । * प्रतिषिद्धानि वा तानि—मु० ।

( अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ॥ ७ ॥ )

[ ७ ] मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ पू०

कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात्, य एषां ग्रहणकाले धर्माः—पर्वणि नाध्येयं, वाते नाध्येयं, स्तनयित्नौ नाध्येयमित्यादयः। कस्मात्। धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्। धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः। अयमपि च मन्त्रप्रयोगः। तस्मादत्रापि तेन भवितव्यम् ॥ १८ ॥

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥ सि०

सर्वकालं प्रयोगः स्यात्,= अध्यायेऽनध्यायेऽपि। कुतः। विद्यार्थो यः प्रयोगः, तं प्रत्येतद्धर्मविधानम्। स एष ग्रहणस्य धर्मः। तस्माद्ग्रहणं गुणवत्करोति। कः पुनर्ग्रहणस्य गुणः। अविघ्नेन निर्वृत्तिः। कथं पुनर्ज्ञायते ग्रहणार्थोऽयं धर्म इति। ग्रहणकाले श्रूयते न कर्मकाले। मा भूत्कर्मधर्मो, मन्त्रधर्मो भविष्यति। मन्त्रधर्मश्च सन् यत्र मन्त्रस्तत्र प्राप्नोति। उच्यते। न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते। किं तर्हि। ग्रहणे। ग्रहणमेवमभिनिर्वर्त्यते, नैवं+ मन्त्रो भवति। तस्माद्ग्रहणधर्मः। न च कर्मणि ग्रहणार्थः प्रयोगः। किं तर्हि। कर्मार्थः। तस्मात्तत्र धर्मस्याप्राप्तिः। अपि च कर्म पर्वणि। पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः। यद्यमन्त्रकं कर्म क्रियते, प्रयासानर्थक्यम्*। अथापर्वणि तथाऽपि स एव दोषः। श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति। स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः। श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी। तस्मान्नाऽऽद्रत्यः प्रयोगनियमः ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

= स्यादनध्यायेऽपि—क. । + तेनैव मन्त्रो—ग. मु. । * प्रयोगानर्थक्यम्—ग० मु० ।

( जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसमाम्नायसिद्धस्वरनियमाधिकरणम् ॥८॥ )

[ ८ ] भाषास्वरोपदेशादैरवत्प्रावचनप्रतिषेधः÷
स्यात् ॥ २० ॥ पू०

भाषिकेण स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मण उपदिष्टाः। मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण पठिताः। यथा, इमामगृभ्णान्नित्यश्वमेधे। कः पुनर्भाषिकः स्वरः। उच्यते-

छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः।
उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥ इति।

तेषु मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यात्-निवृत्तिः। कस्मात्। स्वरान्तरोपदेशात्। ऐरवत्। यथा, इरापदस्योपदेशात्कर्मकाले गिरापदस्य निवृत्तिः। कथं पुनर्ज्ञायते स्वरस्यायमुपदेशो न मन्त्रस्येति। मन्त्रो नोपदेष्टव्यः। रूपादेव प्राप्नोति। स्वरस्त्वनुपादिष्टो न प्राप्नोति। तस्मात्तस्योपदेशः ॥ २० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर्भाषिक-
श्रुतिः ॥ २१ ॥ सि०

मन्त्रस्य वाऽयमुपदेशो न स्वरस्येति। कथं ज्ञायते। मन्त्रोपदेशसरूपोऽयं शब्दः। किमस्य तत्सारूप्यम्। इत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्याह। मन्त्रेण चासावादीयते। न भाषिकेण स्वरेण। मन्त्रोपादानं प्रत्याययति। नेतरस्य। कस्मात्तर्ह्युच्चार्यते। प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः। भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः। तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते, भाषिकस्वरसंतानो विच्छिद्येत। तत्परिहारार्थं भाषिकेणोपदेशः। यथा गायना

सामर्थ्येन मन्त्रो यच्छक्नोत्यभिधातुं तत्र न विधीयते, प्राप्तत्वादेव। किंतु भाषिकस्वरस्त्वप्राप्तः, स विधीयते ब्राह्मणेन। अथवा स्वरविशिष्ट एव मन्त्रो विधीयते ॥ २० ॥

---

ये तावन्मन्त्रा लिङ्गेन विनियुज्यन्ते,× ते यादृशा+ एव निर्ज्ञातास्ता-

÷ भाषास्वरोपदेशे—क० ग० मु०। × प्राप्नुवन्ति छ. ज.। + यादृशाः—यत्स्वरयुक्ता इत्यर्थः।

गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यपि तेनैव गीतिस्वरेणैवोच्चारयन्ति, मा भूत्स्वरसंतानस्य विच्छेद इति। तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति ॥ २१ ॥

विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥

इरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः। कारणाग्रहणात्। यथा भाषिकस्यानुपदेशो मन्त्रोपदेशेन कारणेनोक्तः, नैवमिरापदस्यानुपदेशे किंचित्कारणं गृह्यते। तस्मात्तस्योपदेशः। स कर्मकाले विधानात्समाम्नायेन प्राप्तं गिरापदं बाधते। तस्मात्तत्र विकारः ॥ २२ ॥

( ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां भाषिकस्वरनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] तन्न्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ पू०

यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण दृष्टस्तस्य तथैव प्रयोगः। यस्तु तत्र न दृष्टो, ब्राह्मणेन च भाषिकेणोपदिष्टः यथा तं वै प्रोहेद्वानस्पत्योऽसीति। तत्र का प्रतिपत्तिः। उच्यते। तन्न्यायत्वाददृष्टोऽपि। योऽसौ न्याय उक्तः, मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपत्वाच्छब्दस्येति, तेनैव न्यायेनादृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेशः। तस्मात्तस्यापि प्रावचनेनैव स्वरेण प्रयोगः ॥ २३ ॥

दृष्टा एव प्रयोक्तव्याः। तत्र ब्राह्मणस्य व्यापार= एव नास्ति। ये पुनर्लिङ्गेनाप्राप्ता वचनेन विधीयन्ते, तेषामप्राप्तत्वादेव मन्त्रविधानेनैव कृतार्थं वाक्यं न भूयः स्वरमपि विधत्ते। वाक्यभेदभयात्। न× चारुणाधिकरणन्यायोऽत्र*। स्वरान्तरस्य स्वाध्याये सिद्धस्य द्वितीयस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् ॥ २१ ॥ [ २२ ॥ २३ ॥

---

= व्यापार एव नास्तीति—लिङ्गविनियोज्यमन्त्रविषये ब्राह्मणपुनःश्रवणस्य क्वचिद्गुणार्थत्वात्, क्वचित्परिसंख्यार्थत्वात्, क्वचिदर्थवादार्थत्वान्मन्त्रविनियोग एव व्यापाराभावे न सुतरां मन्त्राङ्गभूतस्वरविनियोजकत्वं संभवतीति भावः। × न वा_घ. पु.। ननु वाक्यभेदपरिहारार्थं स्वरमन्त्रोभयविशिष्टार्थप्रकाशनं ब्राह्मणेन विधीयताम्। पश्चाच्चारुणान्यायेन स्वरमन्त्रयोर्नियमसिद्धेर्न कोऽपि दोष इति शङ्कां परिहरति—न चेत्यादिना। * ( अ० ३ पा० १ अ० ६ )।

**तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥ सि०**

तदुत्पत्तेर्वा-ब्राह्मणोत्पत्तेर्मन्त्रस्य, भाषिकेण प्रयोगः स्यात्। प्रवचनलक्षणत्वात्। प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं, यथा प्रोच्यन्ते तथाविधा विज्ञायन्ते। ते च भाषिक एवोत्पन्नाः। तेषामन्यथाविधत्वे प्रमाणं नास्ति। तस्माद्यथोत्पन्नास्तथाविधा एव प्रयोक्तव्याः।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य ॥ २१ ॥ इत्यस्यापरा व्याख्या। इमामगृभ्णान्निति नैतस्योपदेशः। किं तर्हि। अनेन प्रतीकेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते। प्रावचनेन च स्वरेणोत्पन्नः। तस्मात्तद्विधानं, उपदेशः। यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रः तत्र लक्षणस्याभावान्न लक्षणा। अतस्तस्य यथाश्रुति प्रयोगः ॥ २४ ॥

( करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भाधिकरणम् ॥ १० ॥ )

**[ १० ] मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥ सि०**

ये पदार्थकरणा मन्त्राः—यथा, इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादत्त इति। तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते। किं कारणम्। सर्वस्य वचनार्थत्वात्। सर्वो मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति। कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः। प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानम्। मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य= इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्याऽऽम्नानसामर्थ्याद्वचनाच्च। क्वचित्, इत्यादत्ते, निर्वपतीति मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम्। उपस्थितः पर्याप्तो यावन्न भ्रश्यत इति। तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु ॥ २५ ॥

---

॥ २४ ॥ २५ ॥

---

= कर्तव्यो वि—ग. मु.।

( वसोर्धारासंज्ञकेषु कर्मसु मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ॥ ११ ॥ )

[ ११ ] संततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ पू०

अग्नौ श्रूयते, संततां* वसोर्धारां जुहोतीति अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन तथैव प्राप्ते, उच्यते । धारायामादिसंयोगः कर्मादिः मन्त्रादिश्च संनिपात्यः । कस्मात् । संततवचनात् । समित्येकीभावः । तनोतिर्विस्तारे । द्वयोर्यत्र सह तननं भवति, तत्र संपूर्वस्तनोतिर्वर्तते । इह कर्म च मन्त्रश्च संनिहितौ । तस्मात्तयोः सह तननमुच्यते । तच्चाऽऽद्योः संनिपाते भवति । तस्मादादिसंयोगः ॥ २६ ॥

कर्मसंतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २७ ॥ सि

कर्मणां वा संतानोऽयम् । संततां× जुहोति, इति हि होमस्य केवलस्य हि संतान उच्यते । नात्र मन्त्रसंकीर्तनमास्ति । ननु द्वयोः संयोगे संशब्दो भवति । एकश्च होमः । उच्यते । नैष दोषः । नानाकर्मत्वात् । बहून्येतानि कर्माणि । तेषामनुपरमेण क्रियासंतानो भवति, कर्मनानात्वं वचनात् । द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । ननु द्रव्यसंख्यैषा । नेत्याह । नात्र द्रव्यसंकीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्यया युज्यते । द्वादश द्वादशानि जुहोतीति, एवंसंख्यान् होमान् करोतीति । किंच, इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः संतानस्याशक्यत्वात् । क्षणिकं कर्म, न मन्त्रेण सह तनितुं शक्यते । तस्मादत्रापि कर्मादि संनिपात एव ॥ २७ ॥

( आघारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपाताधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराघारं प्रकृत्य श्रूयते, संततमाघारयतीति तत्रापि क्षणिकत्वान्मन्त्रेण कर्मणः सह तननं न घटते । एकत्वात्कर्मसंतानो नास्ति । तस्माद्द्रव्याभिप्रायः संतानशब्दः । संततं क्षारयतीति दीर्घधारया जुहोतीति दीर्घधारत्वात्संततशब्दः ॥ २८ ॥*

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

---

* संततं—क. ग. मु. । × संतत—क. ग. । * दीर्घपक्षत्वात—ग. मु. ।

( एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

ये मन्त्रा एककार्याः, यथा पुरोडाशविभागार्थाः, पूषा वां विभजतु, भगो वां विभजतु, अर्यमा वां विभजात्वित्येवमादयः तेषां विकल्पः। कुतः। संनिपातित्वात्। करणा एते मन्त्राः। करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपात उक्तः मन्त्राणां× करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यादिति। न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्तैः कर्मादिसंनिपातः कर्तुं शक्यः। किं वचनमेतत्। न हि। न्यायः सर्वस्य वचनार्थत्वादिति। यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः सर्व उच्यते, तत्रापि वचनार्थः सिध्यति एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य= प्रयोगोऽनर्थकः तदेतदेककार्यत्वे भवति। तस्मादेकार्यत्वाद्विकल्पः। तच्च पूर्वमेवोक्तम्। एकार्थास्तु* विकल्पेरन्निति। ततस्तत्प्राप्तिसूत्रमिदमुत्तराचिन्तार्थम् ॥ २९ ॥

( संख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥ सि०

संख्यया ये विधीयन्ते मन्त्राः, यथाऽग्नौ, चतुर्भिरादत्ते, द्वाभ्यां खनति, षड्भिराहरतीति। तेषु समुच्चयः स्यात्। किं कारणम्। संख्या शब्देनोच्यते। साऽङ्गीकर्तव्या। न च समुच्चयादृते सा शक्याऽङ्गीकर्तुम्। आह। समुच्चयेऽपि यः कर्मणा संनिपतितः, तेन तत्कर्म कृतं भवति। ये व्यवहिताः, न तैः। असंनिपातात्। तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता भवति। नैष दोषः। अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गी भवति सर्वे चैते तमर्थमभिदधति। एवमप्यनन्तरेण रूपं

॥ २९ ॥

---

× ( अ० १२ पा० ३ अ० ८ सू० २५ )॥ = द्वितीयप्रयोग.-क०। * (अ०१२ पा० ३ अ० ४ सू० १०)।

क्रियते । इतरे जपवददृष्टार्था भवन्ति । उच्यते । नादृष्टार्था भविष्यन्ति । सर्वे तदेव कर्मासकृदभिधास्यन्ति । भवति हि कारणार्थमन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः + । यथा कुरु कुरु, करवाणीति । तत्र यथा, अभिधानार्थस्य मन्त्रस्याऽऽम्नानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं भवति, एवं—चतुर्भिरादत्त इति वचनाच्चतुरभिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति । तस्मात्समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता । समुच्चयश्च सिद्धः ॥३०॥

( ब्राह्मणविनियुक्तानां मन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥ )

[ १५ ] ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥ पू०

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते, यथा—उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति, उरु प्रथा उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति च । तेषु च समुच्चयः स्यात् । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । यो न प्रयुज्यते तस्योपदेशो बाध्यते । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्यति । तस्मात्समुच्चयः ॥ ३१ ॥

याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥

समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः समुच्चयदर्शनं भवति याज्याया अधि वषट्करोतीति । समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति। तस्मादपि समुच्चयः ॥ ३२ ॥

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

विकल्पो वैषां मन्त्राणां, न समुच्चयः । कुतः । उक्तो न्यायः । मन्त्राणां= संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यादिति । ननु संख्या-

॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

+ करणार्थस्य म–ग. मु. । × समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः । समुच्चयोऽवगन्तव्यः । समुच्चयवद्दर्शनं भवति याज्याया–ग. मु । = (अ० १२ पा० ३ अ०११ सू० २९ )।

विहितवदेकार्था अपि सन्तोऽसकृदभिधानेन समुच्चेष्यन्ते । नैतद्युक्तम् । कुतः । समुच्चयस्याश्रुतित्वात् । यथा तत्र संख्याश्रवणात्कृतकरमप्यसकृदभिधानमाश्रितं, नैवं समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्माद्यथान्यायमेकार्थत्वाद्विकल्पः ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

यच्च+ सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यतीति । अहेतुः सः । गुणार्थत्वादुपदेशस्य । नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थ उपदेशः । किं तर्हि । गुणार्थः । अर्थवादो गुणं विधास्यतीति । तदुक्तं–गुणार्थेन÷ पुनःश्रुतिः, परिसंख्या,* अर्थवादो× वेति । यदि तर्हि नैवायं मन्त्रोपदेशः किमिदमुच्यते, सर्वेषामुपदिष्टत्वादिति । एवं तर्हि कृत्वाचिन्तेयम् । मन्त्रोपदेश इति कृत्वा चिन्त्यते । अथवा– उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

वषट्कारे नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

वषट्कारः प्रदानार्थः, याज्या देवतोपलक्षणार्था । तयोर्नानार्थत्वात्समुच्चयः, न सर्वोपदेशात् ॥ ३५ ॥

( हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥ )

हौत्रास्तु ये मन्त्राः, यूपोच्छ्रयणीया वा उच्छ्रयस्व वनस्पते इति, यूपपरिव्याणार्था वा, युवा सुवासा इति । ते विकल्पेरन् । कुतः । एकार्थत्वात् । एकार्था एते, उच्छ्रयणस्य परिव्याणस्य चाभिधायकाः । एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ॥ ३६ ॥

समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

समुच्चयो वा हौत्राणाम् । कुतः । क्रियमाणानुवादित्वात् । कर-

---

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

+ यश्च–ग० मु० । ÷ ( अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३३ ) । * ( अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३४ ) । × ( अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३५ ) ।

णानां विकल्प उक्तः । न चैते करणाः । क्रियमाणानुवादिन एते । कः पुनरनयोर्विशेषः । करणाः करोमीत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति । क्रियमाणानुवादिन एवं कर्तव्यमिति । कथं कृत्वा । उच्यते । अध्वर्योस्तावत्करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः । असति ह्येतस्मिन् क्रियैव न प्रवर्तते । एष च प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो हि स्मरतीदं मया कर्तव्यमिति, स तत्करोति । क्रियमाणानुवादिनश्चाध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति, अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इति । सोऽनुवादोऽलमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् । अतस्तत्स्वरूपः । तेन च कर्मणाऽऽकाङ्क्षितत्वात्स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते । स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्याऽऽम्नानसामर्थ्यात्स्मारितं कृतमदृष्टार्थाय भवति । यथा प्रेषितं* कृतम् । ननु विधिशब्दादेव स्मृतिर्भवति । सत्यं, विधिशब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्याऽऽम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्तव्या । प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसंतानेनार्थ इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे संभव इति क्रियमाणानुवादित्वाद्धौत्राणां समुच्चयः ॥ ३७ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह, ज्योतिष्मतीरनुब्रूयादिति । अनेकसंनिपाते चैतद्भवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात्समुच्चयः ॥ ३८ ॥

**इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।**

---

॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

---

* प्रोक्षितं–ग. । प्रततं–मु. ।

## अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

( जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥ )

**[ १ ] जपाश्वाकर्मयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ सि०**

जपाः—वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या, सारस्वतीमनूच्य वाग् यन्तव्या, बार्हस्पत्यमनूच्य वाग् यन्तव्येति । स्तुतयः—अग्निर्मूर्धा दिव इति । आशिषः—आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति । अभिधानार्थाः—एषोऽसीति=। अथ जप* इति कः शब्दार्थः । जप व्यक्तायां वाचीति । जप्यत इति जपः । यद्येवम्, अयमपि जपः, अग्निर्मूर्धा दिव इति । अयमपि जप्यते । सत्यम्, अयमपि जपः । स्तुतिरपि त्विष्यते । अयं तु जप एव केवलः । इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाण एतस्मिन्, जपाश्वाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्चेति केवला जपाः प्रतीयन्ते । यथा, ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीत्युक्ते+ केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तद्वत् ।

---

'वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्या' एवमादीन्युदाहरणानि । एतेषां मन्त्राणां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते । पूर्वेण= न्यायेन विकल्पे प्राप्ते, उच्यते समुच्चय इति । कुतः । अन्यकार्यत्वात् । वैष्णव्यामृचि ये वर्णास्तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् * । इदं हि जपशब्देनोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैरुच्चार्यमाणैः स्वाभाविकोऽर्थप्रत्ययः, सोऽचोदितत्वादविवक्षित एव । अथवाऽयमर्थप्रत्ययः संयुक्तत्वाद्वर्णोच्चारस्यैवाङ्गम् ।

---

= एषोऽसि त्वेषोऽसीति—ग० मु० । × जपा इति—क० । +नाऽऽगच्छन्तीति—क० । = पूर्वेण न्यायेनेति—'विकल्पो वा' ( अ० १२ पा० ३ अ० १५ ) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः । * कर्तव्यमिति—अदृष्टार्थमिति शेषः । तथा चैकेनोच्चारणेन जायमानमदृष्टमपरेण जायत इत्यत्र प्रमाणाभावात्सर्वेषां समुच्चय इति भावः ।

ननु, इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्तुतिरियम्। न खलु। नास्त्यत्र स्तुतिशब्दः। नापि किंचित्स्तोतव्यमस्ति। ननु विष्णुः। न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति। न स्तुत्यो विष्णुः कचिदङ्गी क्रियते। नापि स्तुतिः कर्तव्या चोदिता। वचनमात्रं तु चोदितं, वैष्णवीमनूच्येति। तत्कर्तव्यम्। वचनं जपनमिति समानार्थः, यस्मात्—जप व्यक्तायां वाचीति स्मर्यते। तेन यत्र वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते, नाऽऽशास्यते, स जपः।

अथ जपस्याभिधानार्थस्य च को विशेषः। जपे वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते न स्तूयते। अभिधानेन तु परः। सताऽसता वा गुणेनाऽऽदिश्यते, एषोऽसि त्वेषोऽसीति। तेषां तत्र तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते। समुच्चयः। कुतः। आशीःपृथक्त्वात्। जपपृथक्त्वात्। स्तुतिपृथक्त्वात्। अभिधानपृथक्त्वाच्च। न हि, इदं विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते स एव, पावमानः सरस्वतीत्यनेन। एवं सर्वत्र। तस्मान्नानार्था एते। अतस्तेषां* समुच्चयः स्यात्॥ १॥

समुच्चयं च दर्शयति॥ २॥

समुच्चयं दर्शयति शस्त्रानुवचनयोः, त्रिः प्रथमामन्वाहेति त्रिरुत्तमामन्वाहेति। समुच्चये च सति प्रथमा चोत्तमा च विद्यते, न विकल्पे। तस्मादपि समुच्चयः। याजमानेष्विति प्रायिको निर्देशः। एकस्मिंश्च मन्त्रे त्रितयमपि संभवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च। यथा, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इति यदि विष्णुर्बोध्यते ततः स्तुतिः। अथान्यस्मै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम्। अथाऽऽत्मनाऽवधार्यते= ततो जपः॥ २॥

---

यत्र+ पुनः, 'आज्यैः स्तुवते' इति चोदना, तत्र कानिचित्पदानि गुणं प्रत्याययन्ति कानिचिद्गुणिनम्। तत्र गुणगुण्युच्चारणेन स्तुतिर्भवति। स्तुतिचोदनासु= स्तुतिमात्रस्य÷ चोदितत्वाद्विपरिवृत्त्या न गुण्यर्थव्याप्तिर्विवक्ष्यते। करणेषु* विपरिवृत्त्या स्तुतिर्गुणिनं व्यापयति।

गुणी+ व्याप्तो यत्र प्रार्थ्यते ते मन्त्रा आशिष उच्यन्ते॥ १॥ २॥

---

* अत एषां—ग. मु.। = अवबोध्यते—ग. मु.। + स्तुतिमुदाहरति—यत्रेत्यादिना। = अभिधानस्य स्तुतितो विशेषं दर्शयति—स्तुतीति। ÷ स्तुतिमात्रस्येति—गुणाभिधानात्मकस्येत्यर्थः। * करणेष्विति—अभिधानेष्वित्यर्थः। + आशीःस्वरूपमाह—गुणीति।

( ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य
विकल्पाधिकरणम् ॥ २ ॥ )

[ २ ] याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोप-
लक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मण्यनेकं याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातम् । इदं+ वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । अयं× वा परिषिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती इत्येकम् । अस्मे* इन्द्राबृहस्पती । बृहस्पतिर्नः= परिपातु पश्चादित्यपरम् तयोः किं समुच्चयो विकल्प इति विचारः । तत्रोच्यते याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादिति। कस्मात् देवतोलक्षणार्थत्वात् । कर्मणि गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलक्ष्यते । सकृदुपलक्षणेन च तत्सिध्यति । कर्मसिद्धौ कर्मण्युलक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयं याज्यानुवावाक्याद्वयं प्रयोगान्तरार्थं भवति । तस्माद्विकल्पः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । ऊरू वै देवानां याज्यानुवाक्ये, एकया प्रत्यागच्छति, गमयत्यन्यया । अथात्र तिस्रः कार्या इति, पितृयज्ञे याज्यानुवाक्यात्रयविधानपरे वाक्ये तयोर्द्वित्वमुचितं दर्शयति । तथा, न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रहरणानि, मानुषं तत्क्रियते । नैकमेकं, पितृदैवं तत् । द्वे द्वे सहप्रहत्ये, याज्यनुवाक्ययो रूपमिति । तस्मादपि विकल्पः ।

अथ तयोरेव प्रियः कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात्प्राप्नोति । अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति । उच्यते । समारूधा पुरोनुवाक्येति, पूर्वमनूच्यत इति पुरोनुवाक्या । आपे-

॥ ३ ॥

+ ऋ. सं. (३-७-२५) । × ऋ. सं. (३-७-२५) । * ऋ. सं. (३-७-२५) ।
= ऋ. सं. ( ७—८—२७ ) ।

क्षिकः पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति। समुच्चये चैतदुपपद्यते। तस्मात्समुच्चयः। ननूपलक्षिते, उपलक्षणकार्याभावादर्थलोपादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति। उच्यते। समाख्यासामर्थ्याद्द्विरुपलक्षणसाध्यं कर्म भविष्यति। यथा, द्वाभ्यां खनतीति वचनसामर्थ्याद्द्व्यभिधानसाध्यम्। तस्मादविरोधः ॥ ४ ॥

[ ३ ] क्रयणेषु* तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥ पू०

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाम्नातानि-अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणातीत्येवमादीनि। तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात्। सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते। यथा व्रीहियवौ यागेषु। तथा, अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणातीति, तान्येकार्थानि भवन्ति। तस्मात्तेषु विकल्पः ॥ ५ ॥

समुच्चयो वा प्रयोगे= द्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति विकल्प इति। किंतु समुच्चयः। कस्मात्। प्रयोगे द्रव्यसमवायात्। करणस्य प्रयोगे, अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते। तत्र विक्रेतुर्मूल्येनाऽऽनमनं क्रियते। तद्बहुभिः सुकरतरं भवति। तस्य तस्य द्रव्यस्याऽऽम्नानमपाक्षिकम्। सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते अपि च विषमाण्येतानि, अश्वशफेन क्रीणातीति, गोमिथुनाभ्यां क्रीणातीति। समुच्चयेनाऽऽनतिं कर्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेन। विकल्प्यमानानामानर्थक्यमापद्यते। तस्मात्समुच्चयः ॥ ६ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

तं वै दशभिः क्रीणाति दशाक्षरा विराट्, विराजमेव प्राप्नोतीति-क्रीणात्यनुवादोऽयम्। स एतेन न्यायेन प्राप्तानां स्यात् तस्मादपि समुच्चयः। अथार्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत। तथाऽप्यनुवादरूपं बोध्यते। तच्च सति संभवे न बाधितव्यम्। तस्मादनुवादः ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७

---

* क्रयेषु—ग. = प्रयोगद्रव्य—म. मु.।

( पशुगणे—उपयाजसाधनानां गुदानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥ )

[ ४ ] संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ सि०

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमाम्नातं गुदेनोपयजति प्राणो वै गुद इति । ऐकादशिनेषु पशुष्वनेकगुदसंनिपाते विचारः प्रभवति, किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा । यद्यर्थकर्मोपयजनं ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं पुनरत्र युक्तम् । अर्थकर्मेति । कुतः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वाद्भवति । यदाऽर्थकर्म तदैकेनापि तात्सिध्यतीति बहूनामेकत्र प्राप्तानां विकल्पो भवति । एवं प्राप्ते—

उच्यते । संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् । संस्कारोऽयं—प्रतिपत्तिरित्यर्थः कुतः । उपयुक्तशेषत्वात् । अग्नीषोमीययागार्थः पशुरुत्पन्नः । तन्निर्वृत्ते तच्छेषाः प्रतिपादनार्हाः* । तस्माद्गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः । नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टार्थतैव हेतुरुक्तः । तुल्योऽसौ प्रतिपत्तावपि। तत्रापि हि प्रतिपाद्यमानः× कर्म साधयति=। तस्माद्वैशेषिकोऽसौ* । यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः । तत्प्रधानत्वाद्द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म । यस्यैव पशोर्गुदो न संक्रियते तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात्समुच्चयः ॥ ८ ॥

( अग्न्याधेये दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥ )

[ ५ ] संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुति-
प्रतिषेधात् ॥ ९ ॥ सि०

आधाने दक्षिणाविधयः, एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः, इत्येवमादयः तेषां समुच्चयो विकल्पो वेति विचारणा÷ । तत्राङ्गभूयस्त्वाय सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते।

॥ ८ ॥

---

* प्रतिपादनार्थाः—ग० मु० । + मतेऽपि—क० । × प्रतिपाद्यमानाः—मु० । = साधयन्ति—मु० । * विशेषं दर्शयति—तस्मादिति । तस्मात्—अर्थकर्मणः, प्रतिपत्तेश्चासौ—वक्ष्यमाणो विशेष इत्यर्थः । ÷ विचारणम्—ग० मु. ।

संख्यासु तु विकल्पः स्यात्। कुतः। श्रुतिविप्रतिषेधात्। एका देयेत्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं श्रूयते। तथा, षड् देयेति षट्संख्यापरिच्छिन्नम्। यद्येका च षट् च समुच्चीयेरन्, संख्यान्तरं सप्तसंख्योत्पद्यते। तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयः कृतः स्यात्। तत्रैकश्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात्।

ननु नैवात्र परिक्रयः श्रूयते। किं तर्हि। दानम्, एका देया षड् देया इति। अत्रोच्यते। दानं* नामाऽऽत्मीयस्य द्रव्यस्य परत्वापादनम्। तच्च परः स्ववान्स्यादित्येवमर्थम्। स्ववानेवासौ। तस्याऽऽर्त्विज्यं करोति। तेन चास्य दातुरर्थः। एवं दृष्टार्थो भवति। अथ दानमात्रं कल्प्यते, ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यम्। परिक्रय एवैकादीनां श्रवणम्। तत्र, यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेनैकया षड्भिः परिक्रीतो भवति। न हि ते एकेत्यामनन्ति, न षडिति। किं तर्हि। सप्तेति। स एष श्रुतिविप्रतिषेधः। तस्माद्विकल्पः संख्यासु ॥ ९ ॥

( पशुगणे पत्नीसंयाजेषु जाघनीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥ )

[ ६ ] द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे=
नियमः प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ सि०

जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रूयते। तत्र पशुगुणेषु विचारो

॥ ९ ॥

---

पशुगणे जाघनीनां विकल्पोऽथ समुच्चय इति। समुच्चय इति ब्रूमः। कथम्। अग्नीषोमीये पशावाज्यं च जाघनी च विकल्पेन प्राप्येते +। पुनरुच्यते 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति। तत्पुनर्वचनं जाघनीं नियमयति। स चायं नियमो दृष्टार्थः÷। कथम्। विशसनेन हृदयादीन्युत्पादितानि। तानि

---

* दानं नाऽऽत्मीयस्य परस्वत्वापादनम् तत्र परस्वत्वात्स्यादित्येवमर्थः—मु०। = विकल्पेन—क० ग० + प्राप्येते इति—पत्नीसंयाजद्रव्यतयेति शेषः। ÷ दृष्टार्थ इति—जाघनीप्रतिपत्त्यर्थ इत्यर्थः।

भवति । किं जाघनीनां समुच्चय उत विकल्प इति । अत्रापि पूर्व एव न्यायः । यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् । पूर्ववदेतदर्थकर्म, यज्जाघन्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपरम्परया पशुगुणं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म । न हि तत्र

---

वाक्यान्तरैर्विनियुक्तानि× जाघनी त्वविनियुक्ता । तेन प्रतिपत्त्यर्हा । साधनतयाऽपि नियतया तया यागे क्रियमाणे याऽसौ प्रतिपत्तिरपेक्षिता जाघन्याः सा भवत्येव ।

सांनाय्ये= तु यागादपूर्वम् । योऽप्ययमाज्यजाघन्योर्विधाननियमः,* सोऽप्यदृष्टार्थ× एव । पशौ यागादपूर्वं * नियमो द्रव्यसंस्कारकः । पशुगणेष्वप्येवमेव = प्राप्यते चोदकेन । तस्मात्सर्वाः संस्कर्तव्याः । यदेतत्तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः× स्यादिति पूर्वपक्षवादी सिद्धान्ते दोषमुपन्यस्यति । तदयुक्तम् । हृदयादीनामग्नीषोमदेवतत्वात् । तदुक्तं दशमे× । तस्मात्पूर्वोक्तः+ पूर्वपक्षो नेतरः * ।

---

× वाक्यान्तरैरिति—'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिभिर्वाक्यान्तरैरग्नीषोमीययागार्थत्वेन विनियुक्तानीत्यर्थः । = ननु यदि देवतान्तरसंयुक्तस्य द्रव्यस्य देवतान्तरसंयोगः प्रतिपत्तिः, तदाऽभ्युदितेष्टौ, अग्न्याद्यर्थोत्पन्नस्य तण्डुलसांनाय्यादेर्देवतान्तरगमनं प्रतिपत्तिर्भवत्विति शङ्कां निराकरोति—सांनाय्ये त्वित्यादिना । अयमाशयः । उपयुक्तावशिष्टं हि द्रव्यं प्रतिपत्तियोग्यं भवति । सांनाय्यादि तु न क्वचिदप्युपयुक्तम् । अतो यागादपूर्वमेव जायते, न प्रतिपत्तिरिति । * विधाननियम इति—प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरिति शेषः । × अदृष्टार्थ एवेति—प्रतिपत्त्यनर्हत्वादिति पूरणम् । * यागादपूर्वमिति—प्रकृतिवत्पत्नीसंयाजा अदृष्टार्था एवेत्यर्थः । = एवमेवं प्राप्यत इति—द्रव्यसंस्कारकतया नियमः प्राप्यत इत्यर्थः । × 'प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात्' इति सूत्रे 'जाघन्याः प्राधान्यं युक्तम्' इत्यादि पूर्वपक्षभाष्यमर्थतोऽनूद्य दूषयति—यदेतदित्यादिना । × ( अ० १० पा० ७ अ० २ ) । + पूर्वोक्त इति—सूत्रकारोक्त एवेत्यर्थः । * इतरः—भाष्यकारोक्तः ।

काचिच्छेषभूता जाघन्यस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात्। लौकिक्यास्तु तत्राऽऽज्येन सह विकल्पश्चोदकेनाग्नीषोमीयं पशुं प्राप्तः। तत्रापि श्रूयते, जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति। यथाप्राप्तयोश्च नियमः। गुणभूता च प्राप्ता। तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी, कर्म प्रधानम्। यथाऽग्नीषोमीये तथा पशुगुणेषु। तस्मात्तत्राप्यर्थकर्म। अर्थकर्मणि चैकार्थानां जाघनीनां समुच्चयो न युक्तः तस्माद्विकल्पः॥ १०॥

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य* कर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति॥ ११॥

यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि, एवमपि समुच्चयो युक्तः। कुतः। द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः। जाघनी द्रव्यं, कर्मणा—विशसनेन, निष्पन्नमिति। तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति। इदं च श्रूयते, जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। तदेवं विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनम्। पशुगुणे च प्रतिपशु कर्मभेदः। तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पन्नं जाघनी द्रव्यम्। अतस्तत्रापि तत्पत्नीसंयाजार्थमेव कर्तव्यम्। एवं सति यथाप्रकृति कृतं भवति। तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव॥ ११॥

---

एवं प्राप्ते, ब्रूमः। नास्ति समुच्चयो जाघनीनाम्। कुतः। यागोऽपूर्वार्थो दृष्टार्थं द्रव्यं, नियमाच्च यागः संस्कारक इति विवक्षाद्वयं न लभ्यत एकेन वाक्येन। अपि च यागादपूर्वं प्रधानभूतं, द्रव्याद्यागो, नियमाद्द्रव्यम्। तेन भवता प्रधानमङ्गाङ्गार्थं= कृतं स्यात्। यदि च संस्कार्या जाघनी ततोऽप्राकृतकार्यत्वात्कर्मान्तरं पशौ प्राप्नोति। चोदकेन चान्ये पत्नीसंयाजाः प्राप्नुवन्ति। एवमेते दोषः पूर्वपक्षे। तस्माद्यथा निर्ज्ञाताः पत्नीसंयाजाः प्रकृतौ तथा प्राप्तानां पशौ जाघनी नियम्यते॥ १०॥ [ ११॥

---

* द्रव्यकर्म—ग. पु.। = प्रधानमङ्गाङ्गार्थमिति—प्रधानभूतो यागः स्वाङ्गभूतद्रव्याङ्गनियमार्थः स्यादित्यर्थः।

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेत्पश्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाज्जाघनीनां समुच्चय इति। तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति। तदपि कर्मणा प्रयुज्यते। तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति। तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्तव्यम्। वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १२ ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम्। कुतः। कर्मणः परार्थत्वात्। परार्थं च कपालानां प्रयोगकर्म, पुरोडाशश्रपणार्थम्। तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनमप्यन्वासज्यते। तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणमप्युपाधिः क्रियते, शाकमप्याहरेति। न तस्य गमनं शाकार्थमपि भवति। कथं पुनर्ज्ञायते पुरोडाशार्थे+ कपाले तुषोपवपनमन्वासज्यते, नैतदुभयार्थामिति। उक्तोऽत्र न्यायः। भविष्यता* संयोगस्य तन्निमित्तत्वादिति। न चेत्तुषोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिः। नावश्यं सर्वैस्तुषोपवपनं कर्तव्यम्।

अथवा—उभयोरपि प्रतिषेधोऽयं, न कर्मणः परार्थत्वादिति। कपाले व्याख्यातम्। जाघन्यामपि कर्मणः परार्थत्वम्। हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं विशसनकर्म, न जाघन्याः। अपि च, हृदयादिभिरवदानैर्यष्टुं पशोरालब्धस्य विशसनकर्मापि तदर्थमेव। तस्मान्न जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनम्। न चेदेवं, नैवात्र प्रयोजनाकाङ्क्षा। कुतस्तत्संबन्धः। हृदयादीन्यनुनिष्पन्ना जाघनी, सा पत्नीसंयाजनिर्वृत्त्यर्थमुपदिष्टा। एकया च तया ते निर्वर्त्यन्ते। तस्मात्पशुगुणे जाघनीनां विकल्पः ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

भवेद्विकल्पो यद्यर्थकर्म स्यात्। प्रतिपत्तिस्त्वेषा। कस्मात्।

॥ १२ ॥ १३ ॥

+ पुरोडाशार्थकपाले—क.। * ( अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६ )।

शेषत्वात्। पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयोजना क्वचिन्निक्षेपार्हा। तस्या निक्षेपः पत्नीसंयाजेषु क्रियते, न जाघनी विधीयते, न पत्नीसंयाजाः। उभये विहिताः। संबन्धो न विहितः। स विधीयते। तत्र च जाघन्याः प्राधान्यं युक्तं, न गुणभावः। गुणभावेऽस्या अनेकत्र गुणभावः स्यात्। तत्र को दोषः। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्येषा चोदना बाध्येत। नानादेवतोऽयं तदा पशुर्भवति। एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः। एकदेशः पत्नीसंयाजदेवतानामिति। तस्मात्प्रतिपत्तिः। प्रतिपत्तौ यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात्। तस्मादपि समुच्चयः॥ १४॥

शृतेऽपि पूर्ववत्त्वात्स्यात्*॥ १५॥

शृते चरुं, दधंश्चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात्। कुतः। पूर्ववत्त्वात्। अन्यपूर्वकं शृतं दधि चेन्द्रायोत्पन्नम्। तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं शिपिविष्टं प्रति। तस्मात्तस्यापि, उत्पत्तौ= येन संयुक्तं तत्र तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति। वक्तव्यो वा विशेषः॥ १५॥

विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात्॥ १६॥ सि०

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते। प्रतिपत्तिस्तु× शेषत्वादिति, शृते च पूर्ववत्स्यादिति च। यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति। तत्र ब्रूमः। विकल्पः प्रकृतौ जाघन्या आज्येन सह। पशौ च तथैव विकल्पे प्राप्ते, नियमप्रधाना पुनःश्रुतिः, जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। आज्यस्य निवृत्तिं कृत्वा कृतार्था भवति। जाघन्या अर्थकर्म न वारयति। यस्तु शेषत्वादिति। शेषस्यापि+ वचनादनेकत्र गुणभावो भवति। यथा प्रस्तरस्य।

॥ १५॥

---

* पूर्ववत्—ग. मु.। = अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९)। ×(अ० १२ पा० ४ अ० ६ सू० १४)। + अशेषस्यापि वचनादेकत्र—ग. मु.।

यच्च शृतस्यान्यार्थमुत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति। तदप्य-युक्तम्। कुतः। शेषे च कर्मकार्यसमवायात्। य उपयुक्तः शेषस्त-स्मिन् कर्मकार्यं समवैति। किं पुनस्तत्। संस्कारः। स हि कर्मणा क्रियते। न चैतच्छृतं दधि च क्वचिदुपयुक्तम्। यस्मै यागायोत्पन्नं स नैव तावन्निर्वर्त्यते। तस्मात्तेन जायनीद्रव्येण, दधिशृताभ्यां चार्थ-कर्म स्यात्, न प्रतिपत्तिः ॥ १६ ॥

[ काम्येन भ्राष्ट्राद्यग्निना नित्यस्योख्याग्नेर्विकाराधिकरणम् ॥ ७॥ ]

[ ७ ] उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ १७ ॥ पू०

अस्त्यग्नावुख्योऽग्निः,* संतापेनाग्निं जनयतीति। तं प्रकृत्य श्रूयते। वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽहृत्यावदध्यात्, भ्राष्ट्रा-दन्नाद्यकामस्य, वैद्युताद्वृष्टिकामस्येति। तत्र विचार्यते, किं काम्य-स्य नित्यस्य वाऽग्नेः समुच्चयः, अथवा काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियत इति। तत्रोच्यते। उखायां काम्यनित्ययोरग्न्योः समुच्चयः। कुतः। एवं सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते। ननु नैमित्तिकं+ तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नि-त्यस्य विकारको भविष्यति। न भविष्यति। किं कारणम्। नियोगे कामदर्शनात्। अग्नेर्नियोजनेऽयं कामः श्रूयते, आहृत्यावदध्याद्ब्र-ह्मवर्चसकामस्येति, न ब्रह्मवर्चसकामस्यायमग्निर्होमार्थो भवतीति। एवं चेदाहृतस्यावधानात्फलं भविष्यति। होमस्तु यथाप्रात उख्य एव संनिपाताच्चाग्न्योः+ समुच्चयः ॥ १७ ॥

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १८ ॥

यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत, स नैव स्यात्। तस्मिं-श्चासत्यसंस्कृतेषु भ्राष्ट्रादिषु कर्म स्यात्। तथा, आधानस्य सर्वा-र्थता बाध्येत। तस्मादपि समुच्चयः ॥ १८ ॥

---

'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽहृत्यावदध्यात्' इत्यवधानात्कामः

---

* उखाग्निः—ग० मु०। + ( अ० ३ पा० ६ अ० ३ सू० १० )। × संनिधा-नाच्च—ग० मु०।

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अपि चाग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहणं कृतम् यदि सोऽग्नि-रुत्सृज्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेयुः । अग्न्यन्वाधानेनाग्निर्धार्येत,= तत्कृतादग्निधारणाद्देवतापरिग्रहः ॥ १९ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥ सि०

विकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन । तदेतदुक्तहेतुः, नैमित्तिकं× तु प्रकृतौ तद्विकार इति । सामान्येनैतदुक्तं, यदाहवनीये जुह्वतीति । वृष्टिकामो वैद्युतादिति विशेषेण । तेन सामान्यं बाध्येत किं कारणम् । स्वाश्रयेष्वव्यावृत्तविषयस्य= सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्ति-

---

श्रूयत, नाग्न्यन्तरात् । एवं चेदवधानमात्रं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नाग्न्यन्तरं निवर्तयितुं शक्नोति । तस्मादवधानमात्रात्फलम् ॥१७॥ १८ ॥ १९ ॥

---

स्वाश्रयेष्वव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवादिति—स्वाश्रयेषु÷ ब्राह्मणपिण्डेषु, अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य —अपरिच्छिन्नविषयस्य, विशेषापेक्षया* ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात् । तस्माद्विशेषात्कौण्डिन्यादन्यत्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः संभवत्येव तस्मात्सामान्यशास्त्रं कृतार्थमन्यस्मिन् विषये । विशेषस्य चान्यतः परिच्छिन्नस्य तदवसायिनः, तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । विशेषस्य पुनः कौण्डिन्यादेः, अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्योऽवच्छिन्नस्य, तदवसायिनः,× तदसंभवे—तस्मिन्नसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तदपि* विशेषशास्त्रमनुग्रहीतव्यम् ।

---

= यद्यग्न्यन्वाधानस्य 'धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते' इति द्वादशाध्यायप्रथमपादोक्तन्यायेनाग्निधारणार्थत्वमिष्यते तदाऽपि धारणस्यैव देवतापरिग्रहार्थतामभिप्रेत्य सूत्रार्थमाह–अग्नीति । ×( अ० ३ पा० ६ अ० ३ स० १० )। = स्वाश्रयेष्वव्यावृत्तिर्विशेषस्य–क० ग० । ÷ स्वाश्रयेष्विति–ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय, इत्यादाविति पूर्वं शेषः * विशेषापेक्षया—कौण्डिन्यरूपविशेषापेक्षयेत्यर्थः । + तदवसायिनः–केवलकौण्डिन्यपर्यवसायिनः । * तस्मादिति—वैयर्थ्यं मा भूदितीत्यर्थः ।

संभवात् । विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य, एकावसायिनस्तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति ।

अथ यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति । तत्र ब्रूमः । आष्ट्रादाहत्यावदध्यादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्यायं विशेषकामसंयोगः, आष्ट्रादाहृत्यान्नाद्यकामस्येति । अवदध्यादिति पुनःश्रुतिः । यद्यवधाने कामश्रुतिः स्यादवधानं विधीयेत, नाविधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्यते×। तस्मिंश्च विधीयमाने विशेषश्च स चेत्यनेकार्थत्वाद्वाक्यं भिद्येत तस्मान्न नियोगे कामश्रुतिः । किं तर्हि । होमार्थैवायं नित्यो नियोगोऽग्निविशेषविधानार्थमनूद्यते । यावदुक्तं स्यात्, वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति तावदेवेदम् । एवं चेन्नैमित्तिकस्तस्मिंस्तस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं विकरोतीत्युपपन्नम् ॥ २० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ २१ ॥

यच्चेदमुक्तं. असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यादिति । तत्र ब्रूमः । वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । यथा, पदे जुहोतीति ॥ २१ ॥

---

एवं= बाधो वर्णितः सोऽयुक्तः । यत्कारणम् । शास्त्रानुग्रहः कार्य इति नास्ति चोदना । यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात् ÷, दधिदाने कृतेऽनुगृहीतं शास्त्रमित्युभयत्र* दधिदानम् । एतत्तु नेष्यते । तस्माद्य एव बाधोऽस्माभिर्वर्णितो+ नित्यनैमित्तिकयोः, स= एव ।

अथ यदुक्तमभ्यादानात्फलमिति । अत्रोच्यते । 'तानि द्वैधम्' इत्य-

---

× युज्येत—क० = एवं व्याख्यातं भाष्यं दूषयति–एवमित्यादिना । ÷ स्यादिति—अदृष्टार्थं कार्यमिति पूर्वं शेषः । * उभयत्र—कौण्डिन्येऽन्यत्र चेत्यर्थः । स्यादिति शेषः + वर्णित इति—( अ० १ पा० ४ अ० ११ सू० २१ ) इत्यत्र ।

'पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात ॥

इत्यादिना वर्णित इत्यर्थः । = स एवेति—युक्त इति शेषः ।

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

अपि च यदि समुच्चयः स्यात्प्राद्राव्येन सह संसर्गः स्याद्विहारिकस्य। तत्र तु दोषः श्रूयते, अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निः प्राद्राव्येन सह संसृज्यते, अशुचितर एष योऽग्निः प्राद्राव्यः ॥ २२ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

आह। नैष दोषः। वचनात्संसर्गः, न वाचनिके क्रियमाणे दोषः ॥ २३ ॥

उच्यते—

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिकोऽसंस्कृतेषु होमः। एवमुभयत्र वाचनिकत्वाद्दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वाद्विकार आश्रीयते, न समुच्चयः ॥ २४ ॥

उत्सर्गेऽपि कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं, तस्य देवतार्थत्वादिति। तत्र ब्रूमः। उत्सर्गेऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहो न विरुद्धः। कर्मणः कृतत्वात्। अग्न्यन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना। एवं श्रूयते यः पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभि यजत इति। तच्च कृतमग्नेर्ग्रहणम्। तेन परिगृहीता देवताः। अग्न्यन्तरे वचनाद्यजते*। तस्मादविरोधः ॥ २५ ॥

---

भ्याधानेन= द्रव्यं चिकीर्ष्यते। दृष्ट एव संस्कारोऽग्नेः। तस्मान्नादृष्टार्थमिति* सिद्धम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

— —

---

* यक्ष्यन्ते—ग०। = इतीति-( अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ६ ) अत्रत्येन न्यायेनेत्यर्थः। * नादृष्टार्थमिति न फलार्थमभ्याधानं, किंत्विन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन प्रकृतोखाधिकरणकाधानाश्रितो भ्राष्ट्रादिरग्निः फलार्थं विधीयत इति तेन च काम्येन नित्यस्योख्यस्याग्नेर्निवृत्त्या गोदोहनेनेव चमसस्य प्रसङ्गसिद्धिः संभवतीति भावः।

( काम्यस्याग्नेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥ )

[ ८ ] स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २६ ॥ पू०

यश्चासौ वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात् । कुतः । आहुतिसंयोगात् । एत्य हूयते यस्मिन् स आहवनीयः । हूयते चास्मिन्नित्ये–तस्मादयमप्याहवनीयः ॥ २६ ॥

अन्यो वोद्धृत्याऽऽहरणात् ॥ २७ ॥ सि०

अन्यो वाऽऽहवनीयात्स्यात् । नायमाहवनीयः । कस्मात् । उद्धृत्याऽऽहरणात् । लौकिकोऽयमुद्धृत्याऽऽह्रियते, भ्राष्ट्रादाहरेत्, प्रादाव्यादाहरेदिति । आहवनीयशब्दश्च संस्कारनिमित्तः संस्कारेषु तत्सद्भावात्, अभावाच्च प्राकृतेभ्यः । यच्चाऽऽहुतिसंयोगादिति, सिद्ध आहवनीयत्वे, आहुतयो विधीयन्ते, यदाऽऽहवनीये जुह्वतीति । सिद्धेन तेनाऽऽसां विधानान्न तत्कृतं तद्भवति । तस्मान्नाहवनीयः । प्रयोजनं, आहवनीयधर्माभावः÷ ॥ २७ ॥

( काम्येऽग्नावाधानादिसंस्कारलोपाधिकरणम् ॥ ९ ॥ )

[ ९ ] तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

तस्मिन्-वैहारिकेऽग्नौ, आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः । शिष्टत्वात् । सर्वकर्मार्था हि ते, आधानस्य सर्वशेषत्वात् । यदि न क्रियेरन्, तत्कर्म* तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात् ॥ २८ ॥

स्थानात्तु परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् । स्थानात् । तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः । स वैशेषिकत्वात्तस्य निवर्तकः । स चेन्निवृत्तः, किमर्थं संस्काराः करिष्यन्ते । संस्कृतः = स्यादित्येवमर्थं ते क्रियेरन् । असंस्कृतेन चात्रार्थः । तस्माल्लुप्येरन् ॥ २९ ॥

---

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

÷ आहवनीयधर्माभाव इति–' धार्यो गताश्रिय आहवनीयः ' इत्यादिना विहिता गतश्रीधारण यो धर्मा नात्र भवन्तीत्यर्थः । * कर्म–ग. मु. । = न संस्कृतः–ग. मु. ।

( नित्यस्योखस्याग्नेर्नित्यं धारणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥ )

[ १० ] नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥ पू०

तस्मिन्नेवोख्ये चिन्ता। किमयं नित्यं धार्यो न वा। अथवा नैवं धार्येतेति। तत्रोच्यते। नित्यधारणे विकल्पः, धार्यो वा न वा। कुतः। न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात्। धारणप्रतिषेधस्तस्य भवति। न* प्रतिसामिध्येत्, यत्प्रतिसामिध्याति। भ्रातृव्यमस्मै जनयतीति श्रुतिः। धारणप्रसङ्गे च सति प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति। यथा न गन्तव्यं, न भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति। न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यत इति नित्यधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते। तया प्राप्तिः। प्रतिषेधेन निवृत्तिः। तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥ सि०

यदि कदाचित्प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात्तत्रान्याऽनुमीयेत। अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसञ्जिका गतश्रियः श्रुतिः, + धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति। आहवनीयस्थानापन्नत्वादुख्यस्यापि नित्यधारणं प्रसक्तम्। तत्प्रतिषेधार्थेयं श्रुतिः। तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति। अतो नित्यधारणस्याविधानात्कार्याभावाच्चाधारणमेव स्यात् ॥ ३१ ॥

( सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये शुक्रान्वारम्भादीनामेकयजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[ ११ ] परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥ सि०

सत्राहीनयोर्यजमानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानसंमितौदुम्बरी भवतीति। तान्येको यजमानः कुर्यात्, न सर्वे। कस्य हेतोः। परार्थत्वादेव। न

॥ ३० ॥ ३१ ॥

---

* न प्रतिसामिन्धीत—क०। + श्रुतिः, नित्यधृत आहवनीयो गतश्रियः—क०।

तत्र कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते। यदि क्रियेत ततः स्वस्मा उपकाराय सर्वे कुर्युः। यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते। तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति। तस्मादेकः कुर्यात् ॥ ३२ ॥

( अहीने शुक्रान्वारम्भादीनामनियतयजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥ )

[ १२ ] अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥ सि०

तस्यैकस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्यात्। कुतः। अविशेषात्। नात्र शब्दकृतो वाऽर्थकृतो वा विशेषो गृह्यते। तस्मादनियमः। अहीने मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ ३३ ॥

( सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥ )

[ १३ ] मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥ सि०

सत्रे तु मुख्यः कुर्याद्गृहपतिः। कुतः। अविप्रतिषेधात्। कुर्वतोऽविप्रतिषेधः। न हि तेनाऽऽर्त्विजीना पदार्थाः कर्तव्याः। ऋत्विजां स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात्। एवं तर्हि गृहपतेरर्थवत्त्वं, क्रत्वर्थानि याजमानानि करिष्यतीति ॥ ३४ ॥

( सत्रे यजमानसंस्काराणां सर्वार्थत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥ )

[ १४ ] सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥ पू०

अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि, तान्यपि किं सत्रे गृहपतिनैव कर्तव्यानि, उत सर्वैरिति। उच्यते। गृहपतिनाकर्तव्यानि। कुतः। असंयोगात्। एवं गृहपतिरिति समाख्याया अर्थेनासंयोगो* न भविष्यति। अर्थवत्ता= भविष्यतीत्यर्थः। कथं

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

---

* अन्वर्थेन—ग. मु.। = अन्वर्था—ग. मु.।

त्वा । तत्रोच्यते । इहानेन गृहशब्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामधिनीयमानायामविशेषः सर्वे हि ते शालायाः पतयः ।

ननु च कर्मणोऽपि ते सर्व एव पतयः । सत्यमेवं, समाख्यानात्प्रकर्षावगतिर्विज्ञायते । यथा देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात्, फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वं नोपपद्यते । यत इतरेषां बहुतरं कर्म । फलभूयस्त्वं तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् । तस्माद्गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्त्वात्पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्तेति । हौत्रवत् । तद्यथा हौत्रमिति समाख्याया अर्थवत्त्वाद्धोता हौत्रस्य कर्ता भवति, एवमिहापि ॥ ३५ ॥

आम्नायवचनाच्च ॥ ३६ ॥

आम्नायिकं वचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति, यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता । स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोतीति । तच्चेतस्मादेव कारणात्स्यात् ॥ ३६ ॥

सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः । तदर्थत्वात् । सवार्थमेव हि कर्म, अविशेषेण हि श्रुतं, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । यस्त्वेषां संस्कारैर्न युज्यते, तस्य गुणहीनमफलं कर्म भवेदिति । तत्राविशेषश्रुतिर्बाध्येत ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३८ ॥

यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकारा भवन्ति, एवमस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः, न फलप्रकर्षः, फलप्रकर्षाभावात् ॥ ३८ ॥

ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः क्रत्वर्थं* परिहापयन्ति । अत्रोच्यते—

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३ ॥

* क्रत्वर्थं न परिहापयेयुः—क० ।

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥

यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थस्याविप्रतिषेधः, तत्र स्वार्थं करिष्यन्ति। विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थम्। किं कारणम्। क्रत्वर्थे ह्यक्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः। अङ्गगुणविरोधे× च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो बलवान्, तस्मात्कर्तव्यः ॥३९॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ४० ॥

यत्तु हौत्रवदिति। हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम्। तदेकेन केनचित्कर्तव्यं, न सर्वैः। तत्र समाख्या नियामिका स्यात्। इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्या निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम्। यतोऽन्यथाऽपि युज्यते। अयुज्यमानाऽपि काममनर्थिका स्यात्। नैव निवर्तयितुं शक्नुयात्। निवर्तकस्य वचनस्याभावात् ॥ ४० ॥

वचनं परम् ॥ ४१ ॥

यच्च दर्शनमुपदिष्टं, स सत्रस्य प्रत्येता, इति। न तद्दर्शनम्। किं तर्हि। वचनं= तत्। फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः। प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ॥ ४१ ॥

( ब्राह्मणस्यैवाऽऽर्त्विज्याधिकाराधिकरणम् ॥ १५ ॥ )

[ १५ ] प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥ पू०

ऋत्विक्त्वं सर्ववर्णानां—ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात्। कुतः। प्रभुत्वात्। प्रभवन्ति सर्वे, शक्नुवन्ति कर्तुम्। सर्वेऽध्ययनवन्तो विद्वांसश्च। न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति। ऋणापाकरणं सर्वेषां कर्म। प्रदर्शनार्थं ब्राह्मणग्रहणमित्युक्तम्+ ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥ सि०

ब्राह्मणानामेवाऽऽर्त्विज्यं स्यात्, नेतरयोर्वर्णयोः। कुतः।

---

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

---

× ( अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २५ )। = वचनम् । तत्फल—क० ग० मु०। ÷ ( अ० ३ पा० ८ अ० ८ सू० १८)। + अ० ६ पा० २ अ०११ सू.३१)। इत्यत्रेति शेषः।

स्मृतेः । एवं शिष्टाः स्मरन्ति । याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति । स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि* वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । तस्माद्ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥ ४३ ॥

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

इतरेषां–राजन्यवैश्यानां, फलचमसो विधीयते । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत् . न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य= ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न× सोममिति यथा यदि क्षीरे+ लिप्स्यति तक्रं दीयते, तत्र यदि वा क्षीराभावो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरक्षीरभोजित्वं, इहापि सोमे विभक्षयिषिते फलानि दीयन्ते, तत्रापि सोमाभावो वा, यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते । तत्र सोमस्तावत्संनिहितः तस्मान्न सोमाभावः, भोक्तुस्त्वसोमपत्वं विज्ञायते न÷ वाऽसोमपाभ्यां शक्यत आर्त्विज्यं कर्तुम् । नियमात्सोमभक्षस्य । तस्मान्न राजन्यवैश्ययोरार्त्विज्यम् ॥ ४४ ॥

सांनाय्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात्*
॥ ४५ ॥ सि०

अपि च सांनाय्ये भक्षं राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधन्, असोमपीथत्वं हेतुमाह । न राजन्यो न वैश्यो वा सांनाय्यं पिबेत्, असोमपीथो ह्येष इत्येवं ब्रुवन् सोमपीथाभावं राजन्यवैश्यानां दर्शयति ॥ ४५ ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मणानामिदं हविः सौम्यानां सोमपीथिनां, नेहाब्राह्मणस्यास्तीति । शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरणमित्युक्तम् = । शेषभक्षाश्च-

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

---

* ( अ० १ पा० ३ अ० ३ सू० ७ ) । = न्यग्रोधवल्लरी–क० मु० । × प्रकल्पयेत्–क० ग० । + क्षीरे सति तक्रं–ग१ । ÷ न च–ग० । * प्रतिषेध सोम—क० ख० मु० । = ( अ० ३ पा० ५ अ० १७ सू० ५० ) इत्यत्रेति शेषः ।

र्त्विजाम् । यदि राजन्यवैश्ययोरप्यार्त्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेवेदं हविः स्यात् । राजन्यवैश्ययोरपि पक्षे स्यात् । तत्रेदमवधारणमसमर्थं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

दार्शपूर्णमासिक्यां चान्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते । त एते वै देवा अहुतादो यद्ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेव तेन प्रीणातीति । दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते । तस्माद्ब्राह्मणानामार्त्विज्यम् । यस्मादित्थं* स्मृतिः । तां चैतानि दर्शनान्युपोद्बलयन्ति । तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यान्नेतरयोर्वर्णयोरिति+ ॥ ४७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

संपूर्णो द्वादशाध्यायः ॥

---

समाप्तं चोत्तरषट्कम् ॥

---

॥ ४६ ॥ ४७ ॥

---

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

---

समाप्तो द्वादशोऽध्यायः ॥

---

* यस्मादित्थंलक्षणा स्मृतिः—ग. मु. + इतःपरं यत्, त्रयोदशाध्यायप्रभृति षोडशाध्यायान्तमध्यायचतुष्टयात्मकं संकर्षकाण्डापरनामधेयं जैमिनीयं शास्त्रं तन्मीमांसावासनावासितान्तःकरणानां सुप्रसिद्धमेवास्ति । येन च पूर्वमीमांसाशास्त्रं पूर्णतां यास्यति । तस्य च संकर्षकाण्डस्य शाबरं भाष्यं तत्र तत्र ग्रन्थकृतां व्यवहारेण सत्तां भजमानमपि नोपलभ्यते तदुपलम्भने त्वितोऽप्यधिकं प्रयत्नं विधाय तत्प्रकाशनेऽपि यत्नं करिष्याम इति शम् ।

# एकादशद्वादशाध्यायस्थानां–पूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचिपत्रम् ।

---

**एकादशद्वादशाध्याययोरधिकरणानां वर्णानुक्रमसूचिपत्रं समाप्तम् ।**

## मीमांसादर्शने एकादशद्वादशाध्याययोः
## शुद्धिपत्रम् ।

| पृष्ठाङ्कः | पङ्क्तिः | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|---|---|---|---|
| २ | ६ | यागानिर्वृत्तिः | यागनिर्वृत्तिः |
| २ | २२ | द्धिशेषण | द्विशेषण |
| ३ | १९ | काप्येऽपि | काम्येऽपि |
| ४ | ३ | उपरुध्ये | उपरुध्ये |
| ४ | १० | बुभक्षितोऽश्वनीया | बुभुक्षितोऽश्नीया |
| ५ | ११ | तत्संविधौ | तत्सान्निधौ |
| ९ | १० | तत्रेमुच्यते | तत्रेदमुच्यते |
| १० | ९ | नन्वेनं | नन्वेवं । |
| १२ | ३ | वचनैव | वचनेनैव |
| २० | २ | कुतः | कुतः |
| २३ | ११ | सकृत्पगोग | सकृत्प्रयोग |
| २६ | ४ | सोगाङ्ग | सोमाङ्ग |
| २६ | २२ | भाव्यगावक | भाव्यभावक |
| २७ | ८ | र्थत्फसं | र्यत्फलं |
| ३५ | ६ | ङ्गाना | ङ्गानां |
| ४१ | ३ | प्रधानस्य | प्रदानस्य |
| ५० | ४ | सामानं | समानं |
| ५० | २२ | चातुर्मास्येः | चातुर्मास्यैः |
| ५१ | ४ | समाव स्यया | ममावास्यया |
| ५५ | ४ | मेकफालानां | मेकफलानां |
| ६२ |  | षद्संचयेन | पद्संचयेन |
| ६२ | ९ | उमयो | उभयो |
| ६३ | १६ | पश्चात्विज | पश्चार्त्विज |

| पृष्ठाङ्कः | पङ्क्तिः | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|---|---|---|---|
| ६३ | १७ | तदवयवत्पातपञ्च | तदवयवत्वातपश्च |
| ६७ | १२ | तदा षि | तदा हि |
| ६७ | १७ | ब्रह्मसाम्न्यालभत | ब्रह्मसाम्न्यालभते |
| ६८ | १७ | अनुत्पन्नात्वात् | अनुत्पन्नत्वात् |
| ६८ | १८ | दशङ्कावचन | दाशङ्कावचन |
| ६९ | १९ | पर्यग्निक्रान्पो | पर्यग्निकृतान्पो |
| ७० | २ | प्रतिषेध | प्रतिषेधः |
| ७४ | २३ | पतत्काल | एतत्काल |
| ७५ | २० | भवतीप्ति | भवतीति |
| ८२ | ३ | तस्माभेदः | तस्माद्भेदः |
| ८३ | १९ | तेरेव | तैरेव |
| १०१ | १५ | चत् | चेत् |
| १०२ | १३ | पहृत्य | प्रहृत्य |
| १०३ | १५ | ये | यो |
| १०६ | १२ | युक्ना | युक्ताना |
| १०९ | १ | यर्हि | तर्हि |
| ११३ | ८ | विचार्यत | विचार्यते |
| ११४ | ७ | भतवीति | भवतीति |
| १२४ | १० | तस्मादहनु | तस्माद्हेतुः |
| ११८ | ६ | सुत्यपेक्षम् | सुत्यापेक्षम् |
| १३७ | २३ | प्रषर्तेते | प्रवर्तेते |
| १५४ | १३ | तत्परिग्रहा | तत्परिग्रहा |
| १५४ | १५ | स्तुयते | स्तूयते |
| १५४ | १६ | स्वसामर्थ्येन | स्वसामर्थ्येन |
| १६२ | ११ | ह्याहुग्निप्रक्षेपणे | ह्याहुतिप्रक्षेपणे |
| १६४ | २२ | धारेणात्पद्धन्ते | धारेणोत्पद्यन्ते |
| १६७ | ३ | क्रिमतः | किमतः |

| पृष्ठाङ्कः | पङ्क्तिः | अशुद्धम् | शुद्धम् |
| --- | --- | --- | --- |
| १७२ | ४ | तुल्यसंख्याना | तुल्यसंख्यानां |
| १७२ | १६ | नोच्चीयन्तै | नोच्चीयन्ते |
| १७६ | २० | क्रर्ता | कर्त्री |
| १८१ | १५ | ज्यौतिष्टोमिक | ज्यौतिष्टोमिक |
| १८० | १९ | कस्मात्तर्ह्युच्चार्यते | कस्मात्तर्हुच्चार्यते |
| १९१ | ३ | जुह्रोतीति | जुहोतीति |
| १९५ | ८ | स्मृर्ति | स्मृतिं |
| १९९ | ६ | सीमिक्रयद्रव्याणां | समुच्चयाधिकरणम् ॥३॥ |
| २११ | ४ | क्रिमयं | किमयं |
| २१२ | १५ | आर्त्विजीना। | आर्त्विजीनाः |

इति शुद्धिपत्रम् समाप्तम् ॥